

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Захарченко Петро Павлович

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Зародження державного життя і права на українських землях у найдавнішу добу

Тема 1.1. Перші державні утворення і право на території нинішньої України (середина I тис. до н. е.- V ст. н.е.)

Розділ II. Русь (Руська держава) та її право (IX-XIV ст.)

Тема 2.1. Формування та суспільно-політичний розвиток Русі

Тема 2.2. Правова система Руської держави

Розділ III. Суспільно-політичний лад і право на українських землях у складі євразійських державних утворень

Тема 3.1. Велике князівство Литовське: державний устрій, суспільний лад та право (друга половина XIV-XVI ст.)

Тема 3.2. Правова система Великого князівства Литовського

Тема 3.3. Політико-правове становище українських земель у складі Королівства Польського та Речі Посполитої Польської (XIV-XVIII ст.)

Тема 3.4. Правова система на українських землях Королівства Польського та Речі Посполитої Польської

Додатки до розділів II—III. Пам'ятки права Руської держави

Розділ IV. Суспільно-політичний лад і право на Запорозькій Січі та у Гетьманщині

Тема 4.1. Запорозька Січ, її політичний устрій та право

Тема 4.2. Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке): державний устрій, суспільний лад і право (друга половина XVII — кінець XVIII ст.)

Тема 4.3. Правова система Української гетьманської держави

Додатки до розділу IV. Пам'ятки права Української гетьманської держави

Розділ V. Політичний статус Українських земель у складі двох імперій

Тема 5.1. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях у період австрійського та австро-угорського панування (1772-1918 рр.)

Тема 5.2. Суспільно-політичний лад і право України у складі Російської імперії (кінець XVIII - початок XX ст.)

Додатки до розділу V. Пам'ятки іноземного права, чинні на Україні

Розділ VI. Національна державність і право за доби Української революції (1917-1921 рр.)

Тема 6.1. Суспільно-політичний лад, джерела та основні риси права в період Української Народної Республіки та Української Держави 188

Тема 6.2. Західноукраїнська Народна Республіка: формування держави та джерела права

Розділ VII. Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) та

її право у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)

Тема 7.1. Конституційний процес в Українській РСР

Тема 7.2. Розвиток цивільного права в радянській Україні

Тема 7.3. Розвиток кримінального права в радянській Україні

Тема 7.4. Спроби відновлення української державності напередодні й під час Другої світової війни

Розділ VIII. Держава та право незалежної України

Тема 8.1. Становлення основних галузей вітчизняного права

Післямова

Глосарій понять і термінів

ВСТУП

Предметом науки історії держави і права України є історія виникнення, становлення, розвитку різноманітних типів і форм держави і права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України, в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Історія держави і права України є важливою складовою історії нашого народу, яка загальними і специфічними науковими методами виявляє закономірності розвитку державотворчих процесів і правових систем. Саме тому історія держави і права, маючи чітко визначений предмет дослідження, належить до юридичних, державно-правових дисциплін. Вона охоплює розвиток усіх аспектів еволюції держави на території України — її державного механізму, форм державної єдності, права.

Історія держави і права тісно пов'язана з теорією держави і права. Проте відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави і права узагальнює найхарактерніші закономірності всієї людської цивілізації, а історія держави і права вивчає конкретні державно-правові системи, їхні особливості та характерні риси, в цьому випадку — на території України. Історія держави і права використовує результати узагальнень, категорії та поняття, розроблені теорією держави і права, й водночас дає конкретний історико-правовий матеріал для таких узагальнень.

Історія держави і права України перегукується з історією держави і права зарубіжних країн, вирішуючи притаманні обом дисциплінам завдання. І та, й інша застосовують спільні методи дослідження, виконують аналогічні функції, використовують спільний категоріально-понятійний апарат, проте розрізняються за предметом дослідження.

Рекомендована в підручниках і посібниках періодизація історії держави і права України є достатньо умовною, на чому постійно наголошують їхні автори. В останні роки простежується закономірна тенденція, спрямована на розмежування історії української державності й національного права. У 2001 р. побачив світ навчальний посібник за редакцією професора О. Шевченка, автори якого вирізняють лише 6 періодів в історії українського права, тоді як колектив двотомного академічного курсу «Історія держави і права України» називає 25 періодів у розвитку Української держави та її права. Нам прийнятніший традиційний напрямок, за яким історія права та його інститутів розглядається у рамках розвитку окремих етапів

Розділ I

ЗАРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ І ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У НАЙДАВНІШУ ДОБУ

Тема 1.1. Перші державні утворення і право на території нинішньої України (середина I тис. до н. є.- V ст. н.є.)

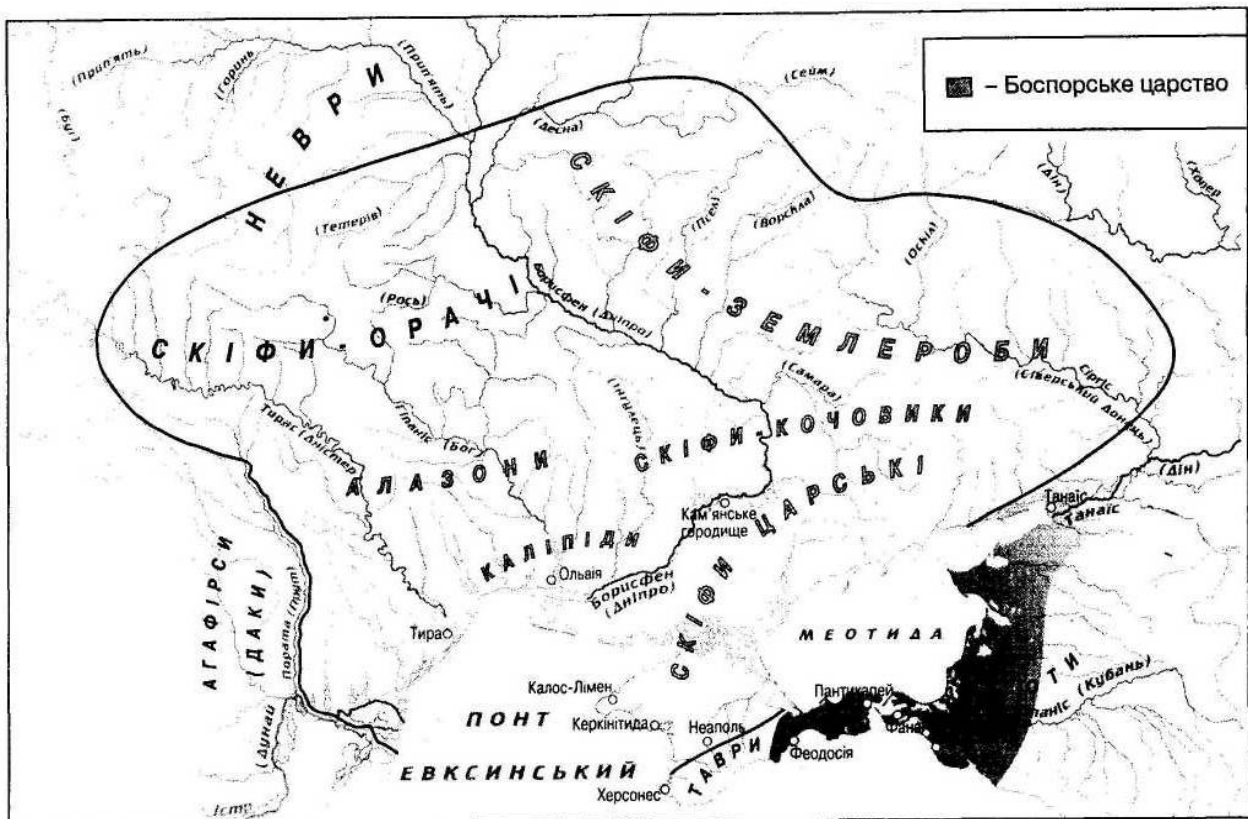
План:

- Скіфське царство: - державний устрій; - суспільний лад.
- Джерела та основні риси права.
- Античні держави Північного Причорномор'я: - державний устрій; - суспільний лад; - право.

Першим етносом, що населяв територію сучасної України, були кіммерійці (IX — 1-ша пол. VII ст. до н. є.). Цей давньоіранський кочовий народ, генетично близький до скіфів, займав значні простори між Дністром і Доном, а також Таманський і Кримські півострови.

Вершники, об'єднані у загони, становили основу кіммерійського війська. їм були притаманні рухомість і маневреність, що давало значні переваги у боях із піхотою. Кіммерійці — це насамперед кінні стрільці, озброєні сталевими чи залізними мечами, бойовими молотками та булавами. На чолі загонів у 1-й пол. VII ст. до н. є. стояли вожді Лігдаміс і Теушпа.

Попри значні обшири землі, де мешкали кіммерійці, наявність численних правителів-царів, створити повноцінну державу вони не спромоглися. Завадили цьому численні племена скіфів, які у 2-й половині VII ст. до н. є. витіснили кіммерійців із Причорномор'я, частково асимілювавшись з ними, а частково потіснивши їх на Близький Схід.

Скіфське царство.

Хронологія подій. Хвиля кочових племен скіфів накопилася на причорноморські степи, утворивши могутній племінний союз — Велику Скіфію, що проіснував впродовж VII—III ст. до н. е. Скіфські племена освоювали територію між Меотидою (Азовським морем) та Істром (Дунаєм). Грецький історик Геродот уявляв Скіфію у формі величезного квадрата, розміром 4 тис. на 4 тис. стадій, що практично охоплював територію сучасної України.

Населення поділялося на дві великі групи: кочові племена, до яких належали скіфи-кочівники та царські скіфи, які відповідно розпорошилися на схід від Дніпра та в Криму, а також осілі племена — скіфи-хлібороби та скіфи-орачі, місцем розселення яких стало Лівобережжя та простори на захід від Дніпра.

На думку більшості скіфологів, кінець VI — початок V ст. до н. е. ознаменував утворення Скіфської держави, яка досягла найвищого розквіту за часів царя Атея у IV ст. до н. е. Держава стала централізованою, розпочалося карбування власної монети, було розширено кордони країни. Однак у III ст. до н. е. Велика Скіфія занепала, хоча й ненадовго. Її відродження, щоправда, у значно вужчих кордонах, розпочалося через кілька десятиліть. У степовому Криму утворилася нова держава — Мала Скіфія з центром у м. Неаполі (поблизу сучасного Сімферополя). Відтоді історія пізніх скіфів впродовж 600 років відбувалася в межах територіальних утворень Нижнього Придніпров'я, Степового Криму та Нижнього Придунав'я. У цьому ареалі розселення скіфи переходили до повної осілості, ставали хліборобами.

Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. за часів царя Скілура. В I ст. до н. е. вона перебувала на новому піднесенні, що наприкінці II—III ст. змінилося занепадом.

Таким чином, Мала Скіфія проіснувала до III ст., доки не була остаточно знищена готами. Скіфологи називають дві основні причини занепаду держави:

а) їй міць підточували безперервні війни з іншими державами .передусім із найближчими сусідами — сарматами;

б) відсутність сильної централізованої влади призвела не лише до територіальної роздробленості, а й до розпаду держави на окремі частини.

Державний устрій. За формою правління Скіфське царство відносять до монархії на чолі зі спадковим царем. Історія знає імена чотирьох скіфських царів: Скілура, Палака, Фарзая та Інісмея. У них зосереджувалася судова влада, інколи вони виконували жрецькі функції, були верховними власниками землі. Проте, влада царя не була абсолютною. Вона обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами всіх воїнів, про існування яких повідомляв Геродот.

Апарат державного управління складався в основному з найближчих родичів царя та представників аристократії. На рівні місцевого управління ще панували пережитки родоплемінної організації. Старійшини та вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади.

Суспільний лад. Батько історії Геродот, мандруючи Чорноморським узбережжям у V ст. до н. е., залишив нам згадки про особливості суспільного устрою скіфів. З них випливає, що основні матеріальні ресурси зосереджувалися в руках скіфської знаті, до якої належали: царська родина, дружинники та багаті купці. За обсягами багатства вони не мали собі рівних з-поміж усіх народів Східної Європи. У спогадах Гіппократа (молодшого сучасника Геродота) фігурують «скіфські багачі, що називають себе благородними, вважаються найбільш могутніми людьми у скіфів».

Особливе місце в суспільній ієрархії посідала відокремлена соціальна верства — жерці. Вони перебували у привілейованому становищі відносно інших соціальних груп. Разом із царем, імовірно, провадили судочинство.

Найчисленнішу верству скіфського суспільства становили вільні общинники. Саме на них покладалась обов'язки військової служби, сплати різноманітних повинностей. У Малій Скіфії вільні ремісники і торговці становили основну частку міського населення.

У середовищі скіфів існувала особлива категорія жінок, що не належала до знаті, але користувалася великою повагою та авторитетом. Скіфські «амазонки» відмінно володіли різноманітними видами зброї, відзначалися агресивністю та войовничістю.

На нижній сходинці суспільної піраміди перебували раби. Вони не відігравали вирішальної ролі у системі виробництва матеріальних благ, проте їхня частка в усьому складі населення була значною. Кількість рабів зростала насамперед за рахунок військовополонених.

Археологічні знахідки дають підстави твердити про розвиненість у скіфів приватної власності, передусім на худобу та інше рухоме майно.

Джерела та основні риси права. Основним джерелом права Скіфського царства було звичаєве право, яке так і не набуло писемної форми. Паралельно існували правові норми, встановлені царською владою.

Угоди з царем роксоланів Тасієм та царицею Боспору Гіпепірією свідчать про існування у скіфів ще одного джерела права - міжнародних договорів.

Серед злочинів найбезпечнішими вважалися злочини проти царя, тобто замах на його життя, вбивство правителя, непокора царському розпорядженню тощо. Такі протиправні діяння каралися смертю. Впродовж тривалого часу у скіфів зберігалася кровна помста.

Шлюбно-сімейні відносини базувалися на принципах патріархату (зверхності батька). Дозволялося багатоженство. Привілейоване становище серед жінок мала старша дружина. Вдова померлого переходила як річ у спадок до старшого брата. Батьківський будинок разом із господарством успадковував молодший син.

Античні держави Північного Причорномор'я

Хронологія подій. У VII ст. до н.е. на невеликому острові Березань переселенці з Греції заснували м. Борисфеніду, що стала першим еллінським поселенням у Північному Причорномор'ї. Слідом за ним виникли Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія та низка інших міст, розташованих на

відстані 12—15 км один від одного, в яких панівною формою соціального, економічного й політичного устрою суспільства була полісна модель, властива організації життя в самій Греції. Вона полягала в існуванні єдиного комплексу, до якого входило місто як центр культури, політики, ремесла, торгівлі, з одного боку, та прилегла сільська округа (хора), як осередок землеробства — з іншого.

За твердженням Арістотеля, поліс виник задля потреб життя, але існував для блага людей і становив у той час найвищу форму всіх можливих об'єднань. Платон писав, що лише в полісі можна було задовольнити матеріальні та духовні потреби людини. Найвищими цінностями вважалося заняття землеробством, дотримання батьківських традицій і шанування тих божеств, найчастіше олімпійських, які були покровителями поліса.

Об'єднавчі тенденції між грецькими містами-полісами привели до створення Боспорського царства. Воно склалось у V ст. до н. е. внаслідок союзу кількох грецьких держав, таких як Пантікапей, Фа-нагорія, Гермонасса та ін. Свого найвищого політичного і культурного розвитку Боспорське царство досягло в IV—III ст. до н. е., а з II ст. н. е., зруйноване готами та розгромлене гунами, воно входило до складу Візантійської імперії як її безпосереднє володіння.

У своєму розвитку міста-держави Північного Причорномор'я проминули три основні етапи:

1. Ранньоантичний (VII—I ст. до н. е.) — охоплював період від початку грецької колонізації до захоплення Понтійським царством усіх причорноморських держав;

2. Римський (I ст. до н. е. — 70-ті роки IV ст. н. е.) — характеризувався початком боротьби Римської імперії з Понтійським царством, її перемогою і поширенням впливу на все Північне Причорномор'я;

3. Пізньоантичний (70-ті роки IV ст.— середина VI ст.) — дослідники вирізняють лише для Пантікапея та Херсонеса, які увійшли до складу Візантії.

Державний устрій міст Північного Причорномор'я визначався республіканськими традиціями, наявними в самій метрополії. Залежно від панівної в місті політичної сили поліси мали аристократичний характер, як міста Боспорського царства, чи демократичний, як Ольвія та Херсонес.

Вищим органом законодавчої влади у містах Північного Причорномор'я були народні збори (еклесія), в роботі яких мали право брати участь лише повноправні громадяни міста, що досягли 25-річного віку. Жінки, іноземці та раби до участі у зборах не допускалися. Права громадянства надавалися тільки тим іноземцям, які зробили великі послуги державі.

На народні збори покладалося розв'язання питань зовнішньої політики, оборони держави, виборів посадових осіб (магістратів), утримання флоту тощо. Збори також ухвалювали закони щодо грошового обігу, надавали право на звільнення від митних зборів, приймали постанови про натуралізацію іноземців. Збори визначали винагороду та видавали почесні

декрети на честь громадян, які мали особливі заслуги перед своїм народом.

Затвержені народними зборами рішення викарбовувалися на плиті з білого каменю і встановлювались у центрі міста для публічного ознайомлення.

Виконавчу владу здійснювали магістратури — колегії або окремі посадові особи — магістрати, обрані на народних зборах відкритим голосуванням терміном на один рік.

Вищою магістратурою була колегія архонтів, що складалася з п'яти осіб. Вона керувала всіма іншими колегіями, наглядала за фінансовою системою, відповідала за дипломатичні відносини. У разі потреби колегія архонтів скликала народні збори. Президент колегії очолював адміністративну владу всього міста.

Існували й інші колегії. Так, військовими справами відала колегія стратегів із шести осіб — найвищих воєначальників поліса. Термін повноважень членів колегії також становив один рік. Нагляд за порядком на ринках, за якістю товарів, за власною сплатою мита іноземними купцями здійснювала колегія агораномів. Колегія асти-номів мала поліцейські функції та стежила за порядком у міському комунальному господарстві, водопостачанні, наглядала за будівництвом, шляхами та вулицями, ремісничою діяльністю тощо.

У деяких містах Північного Причорномор'я ще існувала посада царя. Щоправда, в Ольвії та Херсонесі вона була вже лише релігійною посадою, особливим магістратом. Обрана на посаду особа виконувала обов'язки довічно.

Рада міста (буле), будучи постійним органом влади, також обиралася повноправними громадянами. Вона готувала рішення народних зборів, перевіряла кандидатів на виборні посади, контролювала їхню діяльність.

В античних містах існували й суди. Вони склалися з кількох відділів, кожен із яких відав окремим колом питань. Засуджені сплачували штрафи, у них конфісковували майно на користь держави. Особливо суворо карали вільновідпущеників, які порушили закон. їх можна було повернути до попереднього рабського стану.

У Боспорському царстві, одразу після об'єднання, містам надавалася певна самостійність у розв'язанні внутрішніх справ. Поступово залишки автономії ліквідовувались і в перших століттях н. е. Боспор перетворився на державу з монархічною формою правління, де в царя зосереджувалася вся повнота влади. Він став головним розпорядником матеріальних благ і людських ресурсів.

Суспільний лад міст Північного Причорномор'я і Боспорського царства характеризувався наявністю рабів і рабовласників. З-поміж джерел рабства вирізнялися війсьній полон, народження від рабині, купівля рабів на невільничих ринках або в сусідніх племен. Рабська праця використовувалась у домашньому господарстві, у ремісничих майстернях, частково у сільському господарстві. Маємо підстави вважати, що поруч із рабською широко використовувалася праця пелатів — прикріплених до землі місцевих жителів.

Обробляючи землю, вони змушені були віддавати частину врожаю власникам земельних угідь.

Новим явищем соціального життя Боспору в римський період стала поява вільновідпущеників. Характерно, що переважна більшість документів засвідчує підпорядкованість колишніх рабів єврейській общині. Вихід із рабства міг відбутися лише в тому разі, коли вільновідпущеник зобов'язувався сповідувати іудаїзм, дотримуватися відповідних обрядів і відвідувати синагогу.

У Боспорі, зокрема в портових містах Горгіппії та Фанагорії, значну економічну силу набрали купці-судновласники (навклери). Лише в Горгіппії їх налічувалося 45, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку торгового судноплавства.

Джерелами права в містах Північного Причорномор'я були рішення народних зборів, декрети рад міст, розпорядження магістратів і магістрів, місцеві звичаї. У Боспорському царстві основним джерелом права стала законодавча діяльність царів.

Земля перебувала як у державній, так і в приватній власності. Через це значного розвитку набуло заборозальне право. Налагоджені торговельні зв'язки з сусідніми країнами зумовили появу таких договорів, як позики, дарування, купівлі-продажу, поклажі тощо. Більшість важливих угод купівлі-продажу укладалися при свідках, у державних установах або у присутності чиновників.

Відомості про стан кримінально-правових відносин — надзвичайно скупі. Найнебезпечнішими злочинами вважалися зрада, змова, у Боспорському царстві — повстання проти правителя. За їх здійснення на винного очікувала смертна кара.

Питання для самоконтролю.

1. Які причини відсутності у кіммерійців власної держави?
2. На яких територіях сучасної України розселилися царські скіфи, скіфи-хлібороби, скіфи-орачі?
3. Які публічні органи державної влади Великої Скіфії обмежували владу царя?
4. Вирізнити і охарактеризувати провідні верстви скіфського суспільства.
5. Перелічіть джерела права Скіфського царства
6. Назвіть основні риси шлюбно-сімейних відносин скіфських племен.
7. Розтлумачте поняття «полісна модель» організації суспільного життя.
8. Назвіть органи законодавчої та виконавчої влади в грецьких містах-полісах.
9. Які джерела рабства Боспорського царства?
10. Які види договорів були характерними для Боспорської держави?
11. Види злочинів і система покарань Скіфського царства та античних міст-держав.

Розділ II РУСЬ СРУСЬКА ДЕРЖАВА) ТА Ї ПРАВО (ІХ-ХІV ст.)

Тема 2.1. Формування та суспільно-політичний розвиток Русі

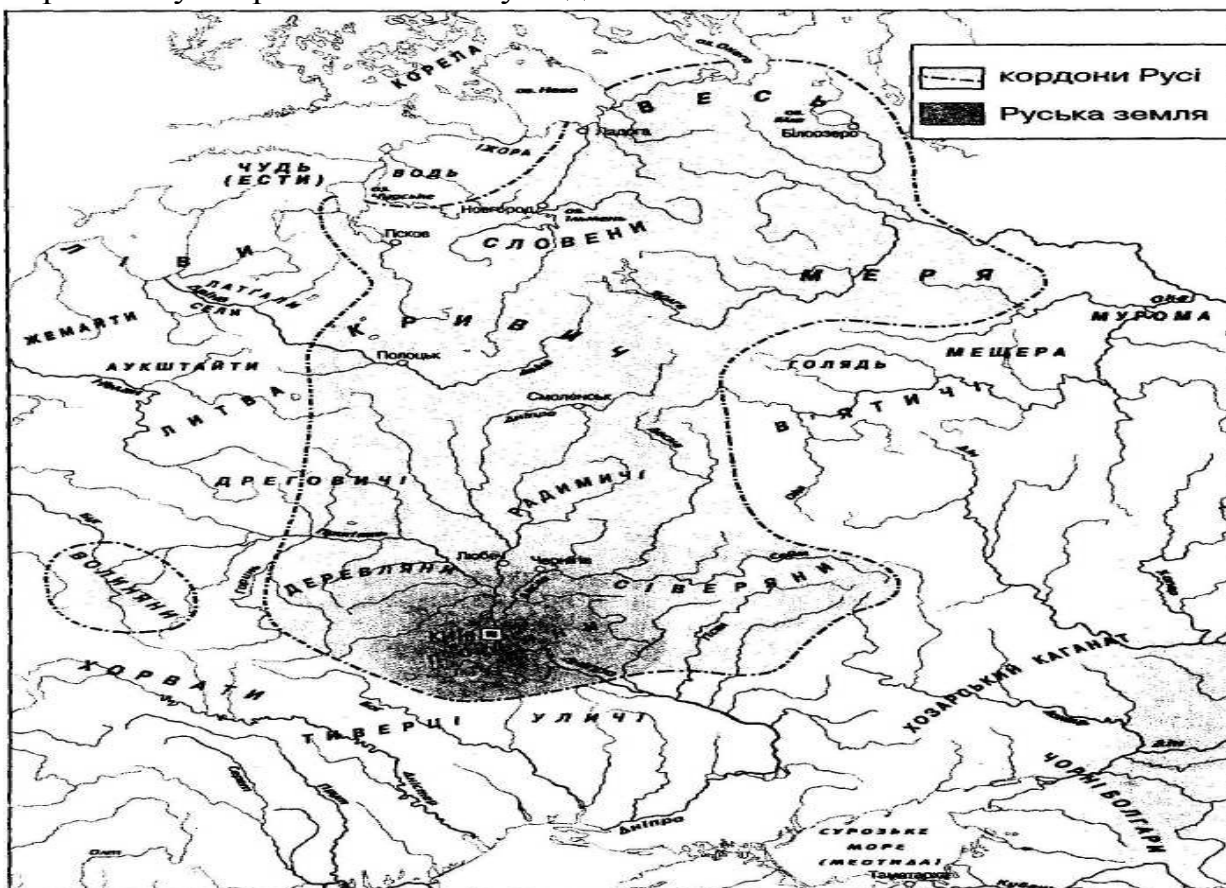
План:

- Дискусійні питання утворення Руської держави.
- Сучасна концепція виникнення держави на Русі.
- Державний устрій: - центральні органи влади; - формування вищих органів управління; - місцеві органи управління.
- Суспільний лад.
- Суд і його компетенція: - судоустрій; - організація судочинства; - види доказів.

Дискусійні питання утворення Руської держави.

Проблеми етногенезу (походження народів) і державотворення є найбільш складними і суперечливими не тільки в українській історичній науці, а й у закордонній. За відсутності якісних, умотивованих джерел, як писемних, так і археологічних, у літературі з'явилася значна кількість наукових концепцій і гіпотез зародження державності у східних слов'ян. Серед них найпомітнішими й найпоширенішими є:

— норманська теорія. Її прибічники вважають норманів (варягів, вікінгів, тобто вихідців зі Скандинавії) засновниками Руської держави. Як наукова течія виникла в першій половині ХVІІІ ст. Радянські вчені вважали норманську теорію в основному подоланою.

Руська держава за князювання Олега (862—911 рр.)

Однак її прихильники й донині не відмовляються від концепції, оперуючи такими аргументами:

— насамперед, вони спираються на літописне повідомлення про закликання варягів на княжіння частиною східнослов'янських племен північного ареалу розселення, заснування ними держави в Новгороді та перенесення центру згодом до Києва;

— по-друге, візантійський імператор Костянтин Порфирородний в одній зі своїх праць вказував назви дніпровських порогів двома мовами — слов'янською і руською. У слов'янській знаходимо відомі донині назви порогів, а руські слова мають характерний відбиток старої шведської мови. Ще й зараз фіни називають шведів «руотсі», «ротсі» у значенні «мореплавець», що етимологічно близьке до слова «Русь»;

— по-третє, оповідаючи про облогу Царграда Руссю у 860 р., венеціанець Іоан Диякон назвав її «норманськими племенами»;

— по-четверте, арабські автори (Фергані, Ібн-Ростех) також називали Русь норманською, проте вже відрізняли русів од слов'ян, звичай одних від інших;

— по-п'яте, імена перших руських князів, бояр, купців мають скоріше скандинавське походження, ніж слов'янське — Олег (Хелг), Ігор (Інгвар), Свінельд, Асмуд, Ольга (Хелга, варяжка, походженням зі Пскова), тощо;

— по-шосте, неонорманісти вважають, що додатковим свідченням на їхню користь є факт поєднання двох кольорів на національних прапорах Швеції та України — жовтого і синього;

— торговельна теорія. її засновником був російський вчений В. Ключевський. Фактично була похідною від норманської теорії, досить впливовою на початку ХХ ст. Значний інтерес варягів до Наддніпрянщини пояснював торговельно-економічними причинами. Торговий шлях «із варяг у греки», освоєний скандинавськими купцями і воїнами, потребував об'єднання найближчих територій під однією владою. На думку прибічників теорії, саме це й стимулювало утворення держави з центром у Києві (на середині шляху між Скандинавією на півночі та Візантією на півдні);

— антинорманська теорія. її засновником був російський вчений М. Ломоносов. Антинорманісти доводять, що заснування східно-слов'янської держави та й сама назва «Русь» мають винятково слов'янські коріння та походження. Жодного відношення до цих процесів нормани, мовляв, не мали.

У цьому контексті слід виокремити позицію М. Грушевського, який став конструктором власної «схеми руської історії». Вчений наголошував, що вихідною датою історії українського народу слід вважати IV ст. н. е. Саме в той період в кордонах Подніпров'я, Подністров'я і Побужжя постало об'єднання слов'янських племен-антів, яких М. Грушевський ідентифікував із пращурами українців.

Анти — одна із частин східного слов'янства, що проживала між Дніпром та Дністром і далі на схід від Дніпра. Фактично вони розселялись у межах сучасної України. Перша згадка про антив датується 375 р., а остання -

602 р. н. є.

Сучасні українські історики М. Брайчевський і Ю. Павленко ототожнюють антів із відомим літописним племенем полян, називаючи об'єднання антсько-полянською конфедерацією. Саме про них візантійські джерела свідчать як про наймогутніших серед слов'ян. Ними не правила окрема людина, але вони жили в народоправстві (демократії). Проте в моменти загальної небезпеки вони обирали царя-рекса, авторитет якого визнавав увесь народ. Такими вождями антів були Бож та його сини Мезамир, Ардагаст, влада яких передавалась у спадок. Після загибелі Божа, а згодом і його синів, спадкоємна одноосібна влада над усім антсько-полянським об'єднанням уже не відновлювалася. Ним керували представники вищого аристократичного прошарку. Одним із них став засновник Києва — напівлегендарний Кий.

Ю. Павленко вважає, що Кий, разом з іншими «володарями антськими», очолював походи на Балкани в середині VI ст., міг бути, а можливо й очолював, антське посольство до Константинополя. Після укладення миру з Візантією та невдалої спроби військового походу до Середнього Подунав'я Кий повернувся до свого містечка на Дніпрі, де утвердив власну «князівську, тобто одноосібну та спадкоємну владу, яка поширювалася не на всіх полян-антів, а лише на ту їх частину, що мешкала в районі Києва».

Зникнення антів з історичної арени на початку VII ст. значною мірою пояснюється розгромом антського племінного союзу аварами. Проте, як стверджував М. Брайчевський, «зникнути або піти кудись цілий народ, що налічував кілька мільйонів душ, не міг». Антсько-полянська конфедерація повністю не зникла, а лише змінила свою форму. Окремі її частини почали жити своїм життям. Так, придунайські анти орієнтувалися на союз із Візантією, а наддніпрянські поляни-анти пішли на зближення зі своїми союзниками «росами» і переросли у VIII ст. в ядро етнічної спільності Київської Русі.

Отже, антсько-полянська конфедерація була першою відомою спробою пращурів українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті.

Слід зазначити, що один із найавторитетніших дослідників історії Русі Б. Рибаків виводить назву «Русь» від імені союзу слов'янських племен Середнього Подніпров'я, що взяв ім'я одного з них — народу «Рос» або «Рус», відомого в VI ст. далеко за межами слов'янського світу. Сталося це, на його думку, наприкінці VIII — на початку IX ст. У той час Русь як держава і народ неодноразово згадувалися арабськими і візантійськими письменниками.

Характерно, що руський літописець добре відрізняв Русь від варягів і навіть слов'ян. Маємо численні свідчення того, що Русь у вузькому значенні — це землі, які населяли поляни, сіверяни і древляни. Саме на цих територіях збереглося найбільше власних географічних імен, пов'язаних з назвою «Русь» — Росава, Рось, Роставиця тощо. Коли на Русі з'явилося кілька міст із назвою Переяслав, то першим серед них було місто з промовистим іменем Переяслав

Руський, яке розташовувалося в межах нинішніх українських територій. Відтак, в науковому обігу вживається й інша назва Київської Русі — Україна-Русь;

— болгарська теорія твердить, що Київ був заснований у VI ст. вихідцями з Болгарії, зокрема братом хана Великої Болгарії Курбата — Шамбатом. Пізніше навколо Київського князівства утворилася держава-імперія на чолі з болгарським правителем Угер Лачина (князем Ігорем). При цьому основоположники концепції спиралися на збірку давніх болгарських літописів «Історія Джагфагра», поему Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана», а також свідчення візантійського імператора Костянтина Порфирородного про другу назву Києва — Самбатос;

— теорія пантюркизму. В її основі лежить твердження деяких західних істориків і археологів про винятково благодетельний вплив. Хозарського каганату (держава в пониззях Дону та Волги, що існувала впродовж VII—X ст.) на формування держави у східних слов'ян.

Вважалося, що хозари були народом тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського субстрату і лише згодом зазнали тюркизації. Професор Гарвардського університету (США), українець за походженням О. Прицак пропонує взагалі відмовитися від слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а хозарами. Одна з їхніх родових гілок стала спадкоємницею роду Кия, який заснував м. Київ.

Сучасна концепція виникнення держави на Русі

Вітчизняні дослідники обстоюють думку, що Руська держава у своєму формуванні проминула кілька етапів.

Вихідним пунктом складення державності були племінні об'єднання східного слов'янства. «Повість врем'яних літ» зафіксувала їх близько 15. Поступово вони видозмінювалися і перетворювалися на племінні князівства з власною територією, притаманною їм культурою, побутом, звичаями, зрештою, із зародками державності.

Другим етапом формування держави стало виникнення ранньодержавних об'єднань у дніпровських та ільменських слов'ян, відповідно з центрами у Києві та Новгороді. Консолідація кожного з них відбувалася в різних політичних умовах. У кінці VIII — на початку IX ст. на Подніпров'ї, раніше за інші східнослов'янські землі, склалось утворення з виразними ознаками державності. Первісним територіально-політичним ядром Руської землі було полянське племінне князівство на чолі з місцевою правлячою династією. Єдність території князівства базувалася вже не на родоплемінній спільності, а на політичній. Руська земля була самодостатнім утворенням державного типу.

Важливим кроком до розширення кордонів Руської землі стало об'єднання новгородських і київських земель. Його здійснив 862 р. князь Олег із династії Рюриковичів, підступно знищивши місцевих правителів і захопивши Київ. Політичний переворот і зміна правлячих династій сприяли розвитку об'єднавчих процесів. Київ було проголошено «матір'ю градів

руських», а його влада поширилася далеко на північ, увібравши у свою орбіту як слов'янські, так і неслов'янські племена і народності.

Отже, переважна більшість сучасних дослідників Русі вважають, що державу заснували саме східні слов'яни, хоч і не заперечують політичного, економічного і культурного впливу на цей процес з боку норманських племен і Хозарського каганату.

Державний устрій

За формою правління Руську державу відносять до монархії. Великий князь був старшим (сюзереном) стосовно місцевих князів. Він володів найбільшим і наймогутнішим князівством — Київським, тому й носив титул великого князя київського. Взаємини з іншими князями врегульовувалися договорами, в яких з одного боку визначалися права та обов'язки великого князя, а з іншого — його васалів.

Із часом місцеві князі посилювалися, потребуючи дедалі меншої допомоги від Києва. До середини XII ст. відцентрові тенденції наскільки посилилися, що відпала необхідність в існуванні єдиної держави. Відносно централізована вона припинила існування, а на її території виникла низка самостійних князівств.

Центральні органи влади. Оскільки впродовж усього періоду існування єдиної Руської держави рівень повноважень центральних інститутів влади не був сталим, розгляньмо кожен із них окремо.

Великий князь київський очолював державу. На стадії її формування функції князя полягали головним чином в організації збройних сил, командуванні ними, збиранні данини, налагодженні зовнішньої торгівлі. У той час утворився князівський домен (маєток із землями та обслугою), в якому князі вели власне господарство. Згодом діяльність князя ускладнилася, а функції розширилися. У нього зосередилися законодавчі (прийняття законів), виконавчі (призначення та контроль за органами місцевої влади), судові (найвища судова інстанція) функції. На початку XI ст. князь перетворився на типового середньовічного монарха. Проте в кінці століття князівська влада послабилася, почалися міжусобиці, які вдалося припинити лише на початку XII ст. Володимирові Мономахові. На незначний період він зумів відновити одноосібну, консолідовану монархію.

За звичаєвими правилами престолонаслідування великокнязівський стіл діставався старшому в роду. Такий принцип засвоєння влади називався порядком родового старшинства або «горизонтальним». За ним князівська влада переходила від старшого брата до молодшого, а після смерті його і представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком. Інший — вотчинний або «вертикальний», за яким окремі землі ставали родовими маєтками окремих князівських родин. У цьому випадку влада переходила від батька до сина. Перший — характерний для періоду становлення і розквіту Русі, другий — для періоду розпаду держави.

Рада при князі — дорадчий орган правителя. Джерела про неї відомостей не подають. Проте шляхом історико-правових аналогій дослідники

дійшли висновку, що цей інститут влади існував таки на Русі. До нього входили дружинники, бояри, духівництво. Разом із князем розглядалися питання зовнішньої політики, укладення союзів, видання нових законів. У разі смерті князя рада тимчасово виконувала функції верховного органу країни.

Віче — збори жителів міста і приміської округи чоловічої статі з метою вирішення найважливіших питань внутрішнього життя. Скликалися з ініціативи князя, правлячої верхівки чи народу. У Києві та інших містах відігравали значну роль у період переходу від ранніх стадій формування держави до її піднесення (IX—XI ст.). У подальшому віче збиралось у разі загрози воєнного вторгнення або коли точилася боротьба між окремими панівними угрупованнями. Словом, віче як орган державної влади втрачало своє значення і до XIII—XIV ст. зовсім зникло.

Князівські зїзди — орган державної влади, що вийшов на провідне місце в період розпаду Русі (кінець XI — початок XII ст.). Зїзди мали загальнодержавний характер, на них збиралися князі, бояри, інколи церковна знать. Вони вирішували питання припинення міжусобиць, організації опору зовнішнім ворогам, ухвалювали нові закони. Відомі князівські зїзди у Любечі 1097 р., Витичеві 1100 р., на Долобському озері 1103 р. Скликалися за необхідності, періодичність була відсутня.

Формування вищих органів управління. На Русі формування відбувалося двома способами:

— впровадженням десяткової або чисельної системи, започаткованої в IX—X ст. у князівському дружинному війську. З часом, коли військові походи припинилися, а кордони Русі в основному визначилися, вона перетворилася на територіально-адміністративну систему управління. Якщо в період військової демократії так називалися окремі військові одиниці (тисяцький — командувач тисячі осіб, соцький — 100, десяцький - 10), то з посиленням своєї влади князь призначав регіональних намісників із найбільш відданих йому людей. Ними зазвичай були колишні керівники підрозділів князівської дружини. Тисяча стала територіальним округом, підпорядкованим тисяцькому. Він був одночасно командувачем збройних сил, зосереджував у своїх руках фінансові, судові, поліцейські функції в окрузі. Соцькі очолювали фінансово-адміністративні органи на території сотні. Сотня, на думку дослідників, особлива одиниця міст або приміської зони. Десяцькі, ймовірно, існували у волостях;

— впровадженням двірцево-вотчинної системи, що формувалася паралельно з десятковою і вирішального значення набула в XI—XII ст. Вона полягала в тому, що повноваження слуг, котрі працювали у князівському палаці, значно розширювалися. З посиленням князівської влади колишні придворні очолили окремі галузі управління всього князівства (на кшталт сучасних міністрів). Так, один із двірцевих чинів, воєвода, стає на чолі збройних сил князівства, конюх клопотався забезпеченням війська кіньми тощо.

Місцеві органи управління. Повноважними представниками

князівської влади на місцях були посадники у містах і волостелі у сільській місцевості.

Посадник — намісник князя у місті. Він виконував судові функції, збирав данину й мито, відав охороною правопорядку, керував військовими силами міста. Такі ж функції покладалися й на волостеля. Обидва перебували на кормлінні, тобто, не отримуючи платні, мали право на збирання податків продуктами харчування, значну частку з яких залишали для власних потреб. Мали своїх помічників в особі тіунів і вірників, які призначалися з холопів.

Суспільний лад.

У Руській державі склалися соціальні групи з таким умовним поділом: 1) аристократична верхівка, до якби входили київські князі, місцеві (удільні) князі, бояри, дружинники, священики; 2) вільні общинники; 3) напівзалежне населення (смерди, рядовичі, закупи); 4) залежне населення (холопи, челядь) тощо. Провідні місця в ієрархічній піраміді посідали:

а) князі київські, які перебували на вершині влади у X—XIII ст. Великий князь київський був не тільки верховним правителем країни, землі чи волості, а й володарем міста, розпорядником усього місцевого життя. Йому належало право розподілу і перерозподілу земельного фонду, контролю за державними податками;

б) місцеві (удільні) князі — переважно представники київської князівської династії, що перебували у васальній залежності від великого князя. Маючи право на київську спадщину, вони підтримували тісні зв'язки, особливо в період консолідації сил для боротьби з зовнішніми ворогами. Місцеві князі очолювали адміністрацію, військо, здійснювали судочинство в уділі самостійно або через своїх уповноважених тіунів;

в) бояри — великі землевласники. Наявність великої власності була передумовою для того, щоби стати боярином. Виникли з основного ядра родових старійшин. Поділялися на «великих», що ставали воєводами, та «малих», що посідали нижчі щаблі князівського судово-адміністративного апарату;

г) дружинники. Спочатку військові, згодом отримували від князя землю, осідали на ній і зливалися з боярством. На цих умовах дружинники потрапляли у васальну залежність від князя. Склалися такі відносини, за якими колишні дружинники були вільними людьми, однак служили князеві за договором. За службу отримували землю в умовне володіння;

г) священики, які поділялися на «біле», тобто парафіяльне духівництво, що не давало обітниці не вступати до шлюбу (целібат), і «чорне» — ченці, з яких обиралися вищі духовні владики. Проживали в монастирях. Після прийняття християнства виникало і швидко зростало монастирське землеволодіння. Від київського князя церква отримала десяту частину міст у державі, багато сіл і волостей. Князівськими імунітетними грамотами монастирі звільнялися від податків.

До категорії вільних общинників або (люде) належав як сільський, так і міський елемент — ремісники, купці. Ніяких обмежень у дієздатності й правоздатності за «Руською правдою» вони не мали.

До напівзалежного населення належали:

а) смерди, тобто основна група сільського населення, що мала свій будинок, вела власне господарство, мала в користуванні ділянку землі. Вони сплачували податки, але не були особисто прикріплені до землі. Їхня дієздатність була обмеженою, і це не дає право називати смердів вільними людьми. Слід наголосити, що остаточно питання про статус смердів дослідники досі не розв'язали;

б) рядовичі — особи, що перебували у тимчасовій економічній чи особистій залежності внаслідок укладення договору — «ряду»;

в) закупи — одна з категорій рядовичів, які на умовах особистої застави брали в борг «купу», тобто позику грошима. Закуп працював лише на полі господаря і не мав права його покинути доти, доки не повертав боргу. Якщо він цього не робив, то перетворювався на раба;

г) вдачі. Цей термін виявлено в одному зі списків «Руської правди». Дослідники вважають, що до них належали особи, які брали на борг хліб або зерно, певно, під відсотки. Законодавець давав їм можливість погасити борг або відпрацювати його впродовж року.

Окрема група осіб перебувала під опікою церкви. До неї належали: а) задушні люди — холопи, яких господар за заповітом відпустив на волю;

б) прощеники — колись вільні люди, що стали холопами, а потім господарем були прощені;

в) ізгої— вихідці з різних соціальних груп, які з одного стану вийшли, а до іншого не потрапили.

У князівських та боярських господарствах мешкали і працювали вотчинні ремісники. Їхнє життя «Руська правда» оцінювала у 12 гривень.

У найбільш пригнобленому становищі перебувало повністю залежне населення, що поділялося на дві категорії:

а) холопи—люди, які ставали невільниками внаслідок скоєного злочину, неповернення боргу, самопродажу, одруження з рабинєю. Холопами також ставали закупи-втікачі. Холопів інколи називали «обель», тобто повний раб. Вони не були суб'єктами злочину, не могли виступати свідками, їхнє життя захищалося лише стягненням урока;

б) челядь — особи, що потрапили в рабство в результаті полону.

Суд і його компетенція.

Спеціальних установ, які безпосередньо займалися судочинством, у Руській державі не існувало. Судові функції виконували представники центральних і місцевих органів влади. Суд не був відділений від адміністрації.

Залежно від категорії справ, що розглядалися судами, їх можна поділити на світські, до яких належали общинні, князівські, вічові, доменіальні або приватні та церковні.

До світських належали:

— общинний (вервний) суд. У період становлення держави діяв як єдиний судовий орган. Згодом здійснював судові функції паралельно з князівським і вічовим судами. До його складу входили найповажніші члени

общинники, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми». Під їхню юрисдикцію потрапляли як цивільні справи, так і кримінальні, зокрема вбивство чи крадіжка, здійснені на території общини. З появою інших судових органів компетенція вервних судів звужувалася, а там, де діяв князівський суд, їхня діяльність припинялася;

— князівський суд очолював сам князь або урядовці, що здійснювали правосуддя від його імені. З-поміж них вирізнялися тіуни та вірники. Як і князь, вони проводили судочинство як у центрі, так і на місцях. Постійно діючими в містах були суди посадника, а в сільській місцевості — волостеля. Вони ухвалювали вироки з усіх справ, окрім торгівельних, які розглядалися тисяцькими. їм підлягало все населення, крім священиків і справ, що належали до компетенції церковних судів;

— вічевий суд, який спочатку вирішував усі справи — політичні, цивільні, кримінальні, а згодом — лише найважливіші. Йому були підсудні справи проти князів, членів їхніх родин, державних чиновників. Судове засідання проводив сам князь, якщо був ініціатором скликання віче, або спеціально обрана народом особа;

— доменіальні, вотчинні або приватні суди, що їх чинили земле-власники відносно підлеглого їм населення — невільників, рабів, інколи закупів. З часом закупи могли уникнути приватного суду, перейшовши під юрисдикцію князівського.

Церковні суди існували на Русі ще до прийняття християнства. Тоді їм підлягали лише віруючі. Після хрещення Русі київські князі визнали церковне судочинство обов'язковим. Суди існували при єпископствах і корилися канонічній владі єпископа. їм підлягали священики й монахи, їхні родичі, церковна обслуга, особи, що перебували під опікою церкви. Духовенство та церковні люди в усіх справах були підсудними лише церковному суду. Злочин проти церкви, вчинений світською особою, розглядався на спільному засіданні за участю князя та єпископа.

Юрисдикції церковних або єпископських судів підлягало все населення в разі здійснення злочинів проти віри, предметів релігійного культу, проти моралі, сім'ї тощо. Розглядались і цивільні справи, зокрема майнові та спадщинні спори. Головним джерелом права для церковних судів були князівські церковні устави та Номоканони.

Організація судочинства. Судовий процес у Руській державі мав назву «тяжба». Сторонами виступали як юридичні (церква, верв), так і фізичні особи. Не могли бути свідками жінки й закупи. Процесуальні сторони називалися істцями, сутяжниками або суперниками. Відомості про непрофесійних адвокатів датуються XI—XII ст.

Судовий процес розпочинав потерпілий. Він самостійно домовлявся зі своїм супротивником з приводу передання спору до суду, або ж від імені останнього передавав виклик. В обох випадках нез'явлення приводило до заочного вироку. За необхідності підсудного доставляли силою.

Суду фактично належала роль посередника між обома сторонами. Засідання відбувалися публічно, проводилися усно. Процес мав

обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагались у словесній баталії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви і клопотання доказами.

У руському праві знайшли відображення особливі форми досудового провадження. Статті «Руської правди» про заклич, звід і гоніння сліду надавали можливість потерпілому самому проводити попередні слідчі дії:

— заклич передбачав оголошення на торжищі про факт викрадення речі. Якщо після трьох днів від оголошення закличу її у когось знаходили, останній вважався відповідачем. Він був зобов'язаний не лише повернути річ, а й сплатити три гривні штрафу. Якщо ж власник знайшов річ в іншій особі до оголошення, або до закінчення триденного строку закличу, або поза межами міста, в якому він мешкав, розпочинався другий етап досудового пошуку;

— звід — це, з одного боку засіб відведення підозри від особи, на яку вона впала, а з іншого — метод пошуку відповідача через опитування осіб, котрі певний час володіли викраденою річчю.

Єдиної думки у дослідників щодо сутності зводу донині не існує. Проте більшість спирається на авторитет відомого правника XIX ст., професора університету Святого Володимира у м. Києві М. Владимирського-Буданова, який таким чином визначав зміст указанного інституту руського права:

Якщо потерпілому вдалося встановити особу, котра тимчасово володіла викраденим майном, остання мала відвести від себе підозру, вказавши на іншу, в якій речі придбала. Те ж саме мала вчинити і друга підозрювана особа. Третя повинна була виплатити власникові вартість предмета пошуку і вести далі звід власними силами. Процедура могла закінчитися трьома способами:

а) останній підозрюваний не зможе довести законність придбання речі. В цьому разі він визнається злодієм, на нього накладається штраф, частиною з якого компенсуються грошові витрати тій особі, яка купила крадену річ;

б) він спроможний довести законність придбання, але не знає тієї особи, в якій її придбав;

в) звід приведе до кордонів держави.

В останніх двох випадках підозрюваний може відвести підозру, запросивши двох свідків, які під присягою доведуть законність придбання. Після цього річ відбиралася, а її несумлінний володілець міг продовжувати звід.

— гоніння сліду полягало в розшукуванні злочинця по залишених ним слідах. Відповідальність покладалася на тих осіб, у чиїх маєтностях річ знайдено. Якщо слід губився у громаді, то вона повинна була знайти злочинця, а коли не знаходила — сплачувала «дику віру» на користь князя. Там, де втрачався слід, і мав перебувати злочинець. Якщо слід губився на землях, які нікому не належали, чи в степу, то пошуки припинялися.

Види доказів. Історичні та правові джерела Руської держави містять згадки про такі види доказів:

— власне зізнання підозрюваного;
— свідчення видоків, тобто очевидців;
— свідчення послухів, тобто гарантів доброї слави однієї зі сторін, що брала участь у процесі. Покази кількох послухів могли бути спростовані свідченням одного митника (урядовця). Послухи повинні були: а) бути присутнім на суді; б) підтвердити те, що сказала сторона, яка їх запросила. У разі підтвердження послухами слів обох сторін вони мусли приймати присягу;

— зовнішні ознаки злочину (синці, сліди від побоїв, рани тощо), а також «лицо» (звідси «факт налицо») — знайдені у підозрюваного речові докази. Інколи наявність зовнішніх ознак звільняла від надання інших доказів;

— суди божі вважалися одним із найважливіших доказів. Це пов'язано з глибокою релігійністю, вірою в надприродні сили. До суду божого належали:

а) рота (присяга) для язичників, хресне цілування для християн. Присяга була як для позивача (додаткова), так і для відповідача (очищувальна) у разі відсутності інших доказів. Уважалось, що той, хто присягався іменем Бога чи божества, не міг обманювати, тому що ним же і буде покараний;

б) жереб. До нього справа доходила тоді, коли сторони відмовлялися від присяги, або ж суд вирішував, кому присягати;

в) ордалії. Про них йдеться в трьох статтях «Руської правди». Випробовування водою проводилися у випадках позовів на суму меншу за півгривні золота, а розпеченим залізом — на більшу суму. У першому випадку підозрюваного зв'язували і кидали у воду. Якщо він потопав, то визнавався невинним. У другому — невинним визнавався той, у кого рани швидко загоювалися або не залишалося слідів від опіків;

г) судовий поєдинок, або поле, відомий з XIII ст., замінив ордалії. Призначався судом через два тижні після останнього засідання. Головними умовами поєдинку були фізична рівність сторін, одностатевість та ідентичність зброї (мечі або кії). Мечі обиралися для вищих суспільних верств, кії — для нижчих. Якщо поєдинок призначений і не відбувався, винною визнавалась особа, яка не з'явилася на нього. Справу вигравав той, хто перемагав під час поєдинку.

Тема 2.2. Правова система Руської держави

План:

- Джерела права: - пам'ятки іноземного походження; - місцеві джерела права
- Кримінальне право: - види злочинів; - система покарань.
- Цивільне право: - право власності; - зобов'язальне право; - спадкове право.
- Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин.
- Галицько-Волинське князівство: - особливості суспільно-політичного розвитку; - джерела права.

Джерела права.

Пам'ятки іноземного походження. На Русі значного поширення набули рецептовані (запозичені) джерела права. Їхня поява була обумовлена впливом візантійської церкви, особливо після прийняття християнства у 988 р. Представники вищого духовництва, аде більшість складали греки, керувалися нормами візантійського права і, прибуваючи на Русь, приносили з собою правову свідомість, вироблену на батьківщині. Не знаходячи відповідних норм у місцевому законодавстві, церковні ієрархи змушені були заповнювати прогалини відповідниками з візантійського права. Джерелами іноземного права на Русі були:

— «Закон судний людем» — юридичний збірник, укладений болгарським царем Симеоном (893-927 рр.); був переробкою деяких візантійських і давньоєврейських законів. Мав велике поширення на Русі;

— «Номоканони» (на Русі називалися Кормчі книги) — юридичні збірники, де містились як церковні правила, так і настанови римських і візантійських імператорів про церкву. У руській церкві домінували два номоканони: Іоана Схоласта, що складався з 50 титулів (VI ст.), і номоканон із 14 титулів, що був укладений у VII ст. і перероблений патріархом Фотієм 883 р. Оскільки руська церква до заснування власного патріархату в 1597 р. корилася константинопольському патріархові, вона повинна була користуватися єдиними церковними правилами. Відтак номоканони на Русі поширювались у лов'янських перекладах;

— «Еклога» — офіційний законодавчий звід візантійського права VIII ст., пам'ятка законодавства іконоборців. Мала на меті обмежити церковні привілеї та землеволодіння, спрямовувалося проти пишності обрядів, збільшення кількості монастирів. Проголошувався намір слідувати принципам християнської моралі, зокрема запроваджувався, хоч і не завжди послідовно, принцип рівності всіх перед законом; оплатність діяльності суддів; безкоштовність судових послуг для учасників процесу. Звід значно пом'якшив відповідальність за злочинні діяння, зменшив жорстокість процедури страти. Законодавець відмовився від публічного спалення, розп'яття тощо. В цілому система покарань націлювалася на невідворотність і справедливість відплати за вчинене діяння. Від відповідальності звільнялися діти до 7-літнього віку та особи, що здійснили злочин у стані афекту. Збірник регулював також шлюбно-сімейні відносини, зобов'язальне право, проблеми власності.

Збірка наразилася на шалений спротив духовництва; зрештою, її було скасовано;

— «Прохірон» (879 р). Своєрідний посібник для вивчення законодавства Візантійської імперії. Анулював низку положень «Еклоги», змінив багато джерел права. У галузі спадкового права скасував інститут заповіту, збільшив розмір передшлюбного подарунку з боку нареченого тощо.

Перекладені слов'янською мовою «Еклога» і «Прохірон» дістали на Русі назву «Градського закону». Їхній текст час від часу доповнювався

руськими правовими нормами, що відзначалися гуманнішим, ніж у Візантії, характером. Там, де у Візантії застосовувалися смертна кара або калічницькі покарання, у нас накладалися грошові штрафи на користь єпископа;

— «Книги законні» — це переклад візантійських законів. Їхніми джерелами були закони візантійських імператорів, «Еклога» та «Прохірон». На Русі з'явилися в кінці XII — на початку XIII ст. Основну увагу приділяли кримінальному праву, зокрема системі покарань за злочини проти держави, віри, життя, здоров'я, честі фізичних осіб.

Місцеві джерела права. Ними на Русі були як звичай, так і закон. Найдавнішим джерелом права будь-якого народу, зокрема й українського, був звичай. У IX ст. він набув значення неписаної правової норми. У той час звичаєве право позначалося такими староруськими термінами, як «правда», «покон», «закон». Неписане звичаєве право знайшло своє місце у перших актах князівського законодавства, які скоріше фіксували звичаєві норми, ніж створювали нові.

Першою писаною збіркою права, яка, на жаль, не дійшла до нас, був «Устав і закон руський». На його існування вказує згадка, що міститься у ст. 6 русько-візантійського договору 945 р.

Писані норми права на Русі мали також форму договорів. В історичних і правових пам'ятках того часу вони називалися «миром», «рядом». Відомі такі договори:

— договір князя з народом. Укладався в разі обрання князя на віче або в разі самовільного захоплення князівського стола. У період становлення держави (IX—XI ст.) укладались як усно, так і письмово. Від XII ст. договори оформлялися лише в письмовій формі. У них зазначалися умови, на яких князь мав здійснювати свою владу. Договір скріплювався взаємною присягою народу та обраного князя. Вона складалася обома сторонами у формі хресного цілування;

— міжкнязівські договори. Відомі з XII ст., мали на меті запобігти чи припинити міжусобні війни, розв'язати суперечності. Зазвичай називалися «хрестовими грамотами»;

— договори Русі з Візантією 911, 945, 971 років. В історико-правовій літературі часто згадується договір 907 р. Проте, за твердженням дослідників руської історії та права, посилення на нього є некоректним, адже не доведено реальності існування самого договору.

Договір 911р. містив зобов'язання греків перед Києвом і навпаки. Зобов'язання греків були набагато ширшими, ніж зворотні. Так, під час облоги Руссю Константинополя Візантія погодилася сплачувати данину по 12 гривень окремим руським містам у разі відмови князя Олега від військових походів проти неї. Оскільки до нас дійшов лише той текст, де містилися зобов'язання Візантії перед Руссю, а примірник із зворотними умовами назавжди втрачено, дізнатися про зобов'язання руських князів перед греками, природно, немає можливості.

Договір 945 р. князя Ігоря є додатковим до договору 911р. Його статті мають характер уточнень і доповнень, спричинених новими обставинами.

Невдалий похід Ігоря на Візантію і, як наслідок, звуження зобов'язань греків перед Руссю знайшли відображення в статтях, які забороняли русичам боротися за Корсунську землю, зобов'язували надавати грекам військову допомогу.

Договір 971 р. був самостійною угодою князя Святослава після поразки в бою під Доростолем. У чотирьох статтях київський князь узяв односторонні зобов'язання не воювати з греками, завжди виступати союзником, мати з ними «мир і міцну дружбу».

«Устави» та «Уроки» княгині Ольги (Хет.) були першими зразками князівської правотворчості. Урок означав «уректи», тобто проголосити, висловити, а устав — «установити», «постановити». Уроки видавалися за власним бажанням княгині, стосувалися здебільшого фінансових справ держави, мали тимчасовий характер. Устави погоджувалися з представниками державної влади, насамперед з князівською Радою, і діяли впродовж усього періоду перебування князя при владі.

Із цього виду джерел збереглися відомості про:

— Устав земляний князя Володимира Святославовича. В ньому визначалися основи державного устрою та правового становища дружинників.

— Устав князя Володимира (церковний) — конспективний кодекс церковного судового права, що діяв від часу прийняття християнства аж до XVIII ст. У його основі лежала грамота князя Володимира, написана на Кормчій книзі чи на окремому аркуші, який додавався до Кормчої книги. У ній підтверджувалися постанови візантійського імператорського законодавства про церкву і визначався обсяг візантійської церковної юрисдикції. Оригіналу тексту не існує. Його можна лише приблизно реконструювати.

— Устав князя Ярослава (церковний) — пам'ятка церковного права, яка розвивала ідеї, закладені в Уставі князя Володимира. Він визначав церковну юрисдикцію у справах моралі, сім'ї та шлюбу, а також тих, що стосувалися злочинів священників, членів їхніх родин, церковної обслуги. Оригінал тексту не зберігся.

— «Руська Правда» — перший відомий нам кодифікований збірник Руської держави. Питання про її походження, час появи її найдавнішої частини ще повністю не досліджене. Так, академік Б. Греков відносить її створення до VII ст. н. е. Але переважна більшість сучасних дослідників поєднують «Руську правду» з іменем Ярослава Мудрого. Суперечливим залишається і питання про місце видання цієї частини «Руської правди». У літописі вказується Новгород, хоча чимало авторів небезпідставно називають Київ.

Оригінал «Руської правди» не зберігся. Її текст пощастило відтворити по 106 списках, що збереглись у Кормчих книгах та інших юридичних збірниках. Списки — це тексти «Руської правди», переписані, вірогідно, місцевою адміністрацією, суддями, один в одного, їх цікавив насамперед зміст постанов, а не форма їх викладу. Залежно від часу написання, обсягу та

авторства дослідники поділяють «Руську правду» на три редакції:

1. Найдавніша або «Коротка правда». В її тексті трапляються фрагменти, які відносяться до VIII—IX ст. Вона поділяється на кілька частин:

— «Правда Ярослава», час укладення якої відносять до періоду князювання Ярослава Мудрого (1-ша пол. XI ст.). Вона складалася з 18 статей, майже повністю присвячених кримінальному праву та процесу. Умовно їх можна поділити на дві частини: 1) правові норми про злочини проти особи (статті 1—9); 2) норми про злочини проти майнових прав і про способи відновлення права власності на рухомі речі (статті 10—18);

— «Правда Ярославичів». Укладена трьома синами Ярослава Мудрого і ухвалена на одному із князівських з'їздів у період між 1054 і 1073 рр. Від «Правди Ярослава» відрізнялася відсутністю чітко впорядкованої системи. Норми були розташовані хаотично і мали між собою лише хронологічний зв'язок. Складалася з 23 статей (статті 19—41), що доповнювали «Правду Ярослава» та були присвячені в основному злочинам проти особистих, майнових прав і деяким питанням кримінального процесу;

— «Локон вірний» (ст. 42). Виданий у 30-х роках XI ст. Стосувався надходжень від штрафів, накладених за протиправні діяння, а також винагород князівським слугам;

— «Урок мостникам». Належить до пам'яток новгородського адміністративного законодавства. Сучасні науковці датують документ кінцем XII — першою чвертю XIII ст. Присвячений організації мостіння головних торгових магістралей Новгороду;

2. «Розширена правда», час укладення якої відносять до періоду князювання Володимира Мономаха або його сина Мстислава (перша третина XII ст.). Зміст — повніший та об'ємніший, були статті, відсутні у «Короткій правді». Поділялася на дві частини:

— «Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська», яка містила 52 статті — більшість норм «Короткої правди», що їх онуки і наступники Ярослава Мудрого доповнили новими юридичними нормами зі сфери цивільного, кримінального, кримінально-процесуального права;

— «Устав великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха», що охоплювала статті 53—121. Окрім цивільного, кримінального, процесуального права Устав регулював шлюбно-сімейні відносини, питання спадщини, опікунства та інші галузі права. Кожній статті «Короткої правди» відповідали одна чи кілька статей Статуту зокрема і «Розширеної правди» загалом;

3. «Скорочена правда», створена вилученням низки статей із «Розширеної правди». Більшість науковців відносять її появу до XV чи навіть XVII ст. Збереглася лише у двох списках.

Кримінальне право.

Види злочинів. «Руська правда» не наводила достатньо чіткого шзначення злочину. Під злочином давньоруська пам'ятка права розуміла «обіду», тобто заподіяння матеріальної, фізичної чи моральної икоди.

Церковне законодавство знало іншу назву злочину — «грїх».

Суб'єктом злочину могла бути будь-яка особа, крім холопа. Збитки, завдані внаслідок протиправних дій холопів, відшкодовували їхні власники. У разі здійснення злочину групою осіб відповідальність кожного індивідуально не з'ясовувалася. Вона була однаковою для всіх співучасників. Розмір штрафу не ділився, а множився відповідно до кількості учасників.

«Руська правда» визнавала такі види злочинів:

— злочини проти життя. Найтяжчим серед них вважалося вбивство. Навмисне вбивство називалося «душоугубством». За здійснення вбивства в розбої передбачалося найсуворіше покарання — потік пограбування (вигнання з общини та конфіскація майна). Virізнялося вбивство, здійснене у «сваді» чи на «піру», тобто під час сварки чи на банкеті;

— заподіяння тілесних ушкоджень. За «Короткою правдою» злочином вважалося позбавлення особи життєво важливих органів, насамперед ноги, руки, ока, носа. Значний штраф у розмірі 20 гривень (полувіра) пояснювався тим, що потерпіла особа обмежувалась у правоздатності. Вона потрапляла під опіку церкви, де її спостигала так звана громадянська смерть;

— злочини проти здоров'я. До них відносили заподіяння ран та ушкоджень, побої. За їх здійснення передбачався штраф у розмірі гри гривні;

— злочини проти честі. Йшло про образу не словом, а фізичною цією. Цей вид злочину близький до складу злочину проти здоров'я, однак відповідальність передбачалася значно суворіша. Так, за удар невийнятим із піхов мечем передбачалися санкції вчетверо суворіші, ніж за тяжку рану. Такі ж стягнення очікували на того, хто вдарить іншого батогом, долонею чи зворотнім боком меча або посягне на символ чоловічої гідності — бороду та вуса;

— злочини проти особистої свободи відомі «Руській правді» у двох видах: продаж напівзалежної людини в рабство і позбавлення волі за ітдуманими обвинуваченнями. Застосовувалося покарання як за обри іу честі: «А якщо зв'яжуть мужа без вини, то 12 гривень за сором»;

— майнові злочини. Право не розрізняло пограбування від розбійного нападу чи від крадіжки. Ці кримінально-правові категорії містилися в одному терміні — «тятьба». Тяжкість тятьби залежала насамперед від цінності вкраденого. Найвищий штраф у розмірі 12 гривень накладався на осіб, що вчинили викрадення холопа чи бобра. Як бачимо, раб ставився на один щабель із твариною.

На визначення тяжкості покарання впливало і місце вчинення крадіжки. Суворіші наслідки наставали для злодія, що реалізував свій злочинний намір викраденням майна чи тварин із закритого приміщення — хліва, будинку тощо.

Про рецидив (повторність) у «Руській правді» не йшлося. Проте дослідники вважають, що термін «коневий тать» якраз і стосувався конокрада за ремеслом і рецидивом;

— знищення чужого майна. «Руська правда» розрізняла підпал рухомих і нерухомих речей. У першому випадку передбачався штраф у три

гривні, у другому підпал будинку і присадибних будівель карався «потоким і пограбуванням»;

— злочини проти шлюбу та моралі. Виникли після прийняття християнства, містились у церковних уставах. До цієї категорії злочинів належали:

— злочини, що підлягали церковному суду та грошовому штрафу на користь церковної влади. А саме: шлюб між родичами; двоєженство; розлучення, не освячене єпископом, тощо;

— злочини, що підлягали суду князя чи спільному суду князя і церкви. А саме: викрадення нареченої, згвалтування, підпал церковних будівель тощо. В цьому разі штраф ділився між церквою і світською (державною) владами;

— злочини проти держави. У «Руській правді» не згадувалися, проте відклялися в інших історичних та правових пам'ятках епохи. Зокрема, в Іпатьєвському літописі йшлося про повстання киян у 1067 р. проти київського князя Ізяслава. Цей виступ був придушений, а повстанці за князівською волею були жорстоко покарані: 70 осіб страчено, багатьох осліплено, а «решту без вини погублено».

Система покарань. «Руська правда» не знала смертної кари, хоча, як зазначалося, літописні джерела, а також Києво-Печерський патерик повідомляли про її застосування у формі повішення, утоплення, спалення. Ймовірно, страти людей, які виступали проти князя, були настільки звичайною справою, що законодавець не вважав за потрібне навіть згадувати про них. Відтак на Русі були відомі такі види покарань:

— кровна помста. «Коротка правда» визнавала можливість кровної помсти. За відсутності месників чи небажання родичів потерпілого мстити встановлювалася грошова компенсація. Помста мала застосовуватися тільки за два види злочинів: вбивство та заподіяння тяжких ран і сильних побоїв.

У другій половині XI ст. Ярославичі змінили систему кровної помсти в інтересах привілейованих верств суспільства. Відтоді «княжого мужа» огнищанина закон став захищати подвійною вірою (80 гривень). Збільшувалося покарання за вбивство князівських холопів. Згодом Ярославичі взагалі скасували кровну помсту;

— потік і пограбування — найбільш суворе покарання, що передбачало вигнання злочинця із общини, перетворення членів його родини на рабів і в конфіскації належного йому майна. Застосовувався за три види злочину: вбивство в розбої, підпал будинку і присадибних будівель, повторне конокрадіство;

— віра — грошове стягнення за вбивство у розмірі 40 гривень. Відомі й подвійна віра (80 гривень), коли з'являється право-привілей; полувіра (20) гривень за вбивство чи заподіяння каліцтва жінці; дика віра — складчина членів общини. Вона виплачувалась у двох випадках — ненавмисного вбивства під час сварки чи на бенкеті та відмові общини видати злочинця чи здійснювати заходи з його розшуку. Хто не міг виплатити стягнення, що надходили до князівської скарбниці, ставав рабом.

Інші штрафи за вбивство представників нижчих верств суспільства коливались у розмірі від 5 до 12 гривень;

— продаж — штраф, що надходив до скарбниці князя у трьох розмірах, залежно від виду злочину: а) тяжкі злочини — 12 гривень; б) інші злочини — 3 гривні; в) малозначні — 60 кун;

— урок — грошова компенсація, яку отримували потерпілі від злочинів. Розміри визначалися судом індивідуально;

— головщина — грошове стягнення на користь сім'ї чи родичів убитого. На думку вчених, розмір головщини відповідав розміру віри.

В одному випадку «Руська правда» дозволяла самосуд. Проте він обмежувався низкою умовностей. Злодія могли скарати на смерть лише тоді, коли його застануть вночі на місці злочину. Однак, якщо «його спіймають і затримують до світанку, то вести на князівський двір. А якщо вб'ють, а люди бачили злодія зв'язаним, то платити 12 гривень».

Ростовський список «Руської правди» подав уточнення до цієї статті: вбити злодія можна було лише в межах території власного двору. Якщо ж смерть татя станеться під час переслідування за межами двору, то такі діяння з боку господаря визнавалися неправомірними та обкладалися штрафом у 12 гривень.

1 Гривня руська - близько 180-200 грамів. На 80 гривень можна було в той час придбати 23 кобили, або 40 корів, або 400 баранів.

Свою систему покарань мала і церква, яка їх накладала за злочини, котрі потрапляли під її юрисдикцію. А саме:

— епітимії (покаяння);

— штрафи від 1 до 5 гривень золотом;

— членоушкоджувальні покарання (за богохульство відрізали язика, виколували очі);

— тюрма (в'язниця).

Цивільне право.

Право власності. У «Руській правді» не було спеціальних статей про земельну власність. Як відомо, вона існувала у вигляді общинної власності, князівських володінь, боярських і монастирських вотчин. Власність общини (громади) на землю базувалася на природному праві; князівська набувалася освоєнням пустопорожніх земель і захоплення общинних, а боярська і монастирська збільшувалася за рахунок князівських пожалувань.

Лише в «Правді Ярославовичів» знаходимо виразні свідчення наявності приватного землеволодіння, зокрема князівського. В одній із статей йдеться про зростання князівських заорювань і залучення до цього значної кількості залежних людей. В іншій — про охорону князівської власності та про накладення штрафів за пошкодження князівської борти.

Загалом, земельна власність охоронялася посиленими санкціями. Так, за переорювання межі та знищення межового знака, незалежно від соціального статусу власника, штраф був однаковим -12 гривень. Це означало, насамперед, захист самого принципу власності, а не об'єкта і не особи, на майно якого посягав зловмисник.

«Руська правда» відрізняла поняття «власність» від поняття «володіння», оскільки нею визначався порядок відібрання речі, котра перебувала у володінні іншої особи. Далі йшлося про неправомірне володіння і ставилася вимога про необхідність передання речі законному власникові. При цьому законодавець передбачив виплату компенсації за користування нею.

У містах держава чи князь, який її уособлював, був верховним власником землі міських громад. Ремісники й купці почасти орендували землю у держави, і ця оренда, ймовірно, мала характер успадкування.

Приватну нерухому власність у містах мали князі, бояри, чиновники, представники церкви. За договором 911р. князя Олега з греками заборонялося проводити самочинні обшуки чужих осель навіть тоді, коли на її власника падала підозра у переховуванні краденого.

Якщо хтось загубив свою річ (коня, зброю, одяг, худобу) або її викрали, треба було публічно заявити про пропажу. При цьому господар речі не мав права самовільно її повертати, а тільки через відому нам процедуру — звід. Зазначена норма мала на меті не допустити самоуправства, незаконних обшуків, конфіскацій чи інших зловживань під час розшуку і повернення вкрадених речей.¹

Зобов'язальне право. Існування на Русі приватної власності на рухомі і нерухомі речі сприяло розвитку зобов'язаного права. За загальним правилом зобов'язання виникають із договорів чи угод. Договір — це домовленість (письмова чи усна) між двома чи кількома особами, або між особою і представником державної влади. У Київській Русі були відомі такі види договорів:

— договір міни — один із найдавніших видів договорів. Згадки в історичних і правових пам'ятках відсутні, однак немає жодних сумнівів у його існуванні. Невідомо й те, на яких умовах він укладався, права та обов'язки учасників договору;

— договір купівлі-продажу. Найчастіше згадується купівля чи продаж холопів. Угода здійснювалася у присутності свідків чи митника (чиновника). Особливі умови стосувалися купівлі-продажу коня. Ця торгова операція повинна була проводитись у присутності свідків і митника одночасно. Про перебування землі в обороті свідчать знайдеш дослідниками купчі. У цих письмових документах вказувалися покупець і продавець, ціна, а також описувалися межі земельної ділянки.

Мали місце факти купівлі крадених речей. У «Руській правді» йшлося про купівлю холопа. Дві обставини визначали наслідки для учасників угоди: 1) в разі, якщо покупець знав, що товар крадений, — повертав його, а збитки сплачував сам злодій або особа, яка, не могла вказати, в кого його придбала; 2) в разі, якщо покупець не знав, що холоп крадений, то присягнувши, повертав його власникові й отримував назад гроші від продавця;

— договір поклажі — передання власних речей комусь на зберігання. На Русі значного поширення не набув. Укладався без свідків, але, якщо особа вказувала, що передала на зберігання майна більше, ніж отримала, то зберігач міг очиститися від підозри присягою.

— договір позики — кредитні операції з грошми, продуктами, речами. Укладався в присутності свідків. Виняток становила позика на суму до трьох гривень, коли достатньою підставою для стягнення боргу з особи, котра його не повертала, була присяга кредитора.

Неузаконеність розмірів відсотків із позики і як наслідок — свавілля кредиторів (лихварів) призвело до масових хвилювань у Києві 1113р. Переяславський князь Володимир Мономах, що опинився на київському престолі внаслідок вибору мешканців Києва, істотно обмежив апетити лихварів. Відтоді відсотки могли стягуватися лише впродовж двох років, після чого поверненню підлягала лише взята в борг сума.

Пам'ятки права розрізняли три види банкрутства купців:

1) банкрутство внаслідок стихійного лиха, пожежі, аварії, розбійного нападу. В цьому разі купцеві надавалася відстрочка у сплаті боргу;

2) марнотратство купця. Кредитор діяв на свій розсуд. Міг надати відстрочку по виконанню доробу або продати купця в рабство;

3) злісне банкрутство. Наставало тоді, коли неплатоспроможний боржник звертався за позикою до іногородньої особи чи іноземця і не повертав її. В цьому разі банкрут продавався в рабство, а на виручені гроші відшкодовувалися насамперед збитки князеві, потім заїжджим гостям, а залишок розподілявся між місцевими кредиторами.

— договір особистого найму. Укладався в присутності свідків. Міг призвести до холопства, якщо наймит утікав від свого господаря.

В укладенні договорів часто використовувалися символічні дії — могорич, зв'язування рук. Використовувалося рукобиття, звідси вислів «ударити по руках».

Спадкове право. «Руська правда» знала успадкування як за законом, так і за заповітом. За законом родове майно могли успадковувати лише сини. Батьківський двір без розподілу переходив до молодшого сина. Дочки спадкоємцями не вважалися, оскільки могли виносити майно за межі роду. В разі відсутності у спадкодавця синів його майно переходило до братів. Вони були зобов'язані забезпечити посагом дочок померлого, коли ті вступали у шлюб. Згодом «Розширена правда» передбачила, що майно померлого смерда, у якого не було синів, могло переходити у власність князя, а дочки від батьківського спадку отримували невелику частку на прожиття. Проте, нез'ясованим залишається питання про місце проживання дочок після того, як батьківське майно опинялось у князя. Своєю чергою, майно бояр і дружинників, які не мали синів, дозволялось успадковувати дочкам. Усе це є свідченням появи правових привілеїв для представників аристократичної верхівки.

До досягнення повноліття спадкоємців спадком розпоряджалася їхня мати. У цьому разі вона мала виняткове право проживання у будинку свого чоловіка. При цьому не мало значення, чи хочуть цього її дорослі діти. Вдова отримувала частку майна від чоловічого спадку, а також своє материнське майно, якими вона розпоряджалася на свій розсуд. Однак заповідати вона могла лише своїм дітям. У разі смерті матері-вдови без заповіту її частка

майна діставалася тому з дітей, хто за нею доглядав. У разі поганого ставлення синів до матері вона мала право свою частку майна заповісти доньці.

Якщо вдова одружувалася вдруге, то з найближчих родичів призначався опікун, який користувався прибутками з майна підопічного. Опікуном могла бути і стороння людина, якщо про це прямо вказувалося в заповіті. З досягненням повноліття спадкоємцями опікун мав повернути належне їм майно. Батьківський двір передавався наймолодшому із синів також тільки після досягнення ним дієздатного віку. Якщо з вини опікуна щось пропадало, то він повинен був відшкодувати збитки.

За нормами руського права до спадкоємців переходили і боргові зобов'язання спадкодавця. Щоправда, достеменно невідомий механізм повернення боргу в разі наявності кількох претендентів — чи борг перекладався на того, хто успадковував найбільшу частку майна, чи розподілявся між спадкоємцями пропорційно до їхніх часток.

Із прийняттям християнства з'явився ще один спадкоємець за законом. Зі статей «Руської правди» дізнаємося про обов'язковість передачі частини спадку на користь церкви.

Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин.

Формування норм шлюбно-сімейного права на Русі відбувалося внаслідок поєднання місцевих правових звичаїв і привнесених від кінця X ст. християнських. На відміну від візантійських церковних норм, якими за певні правопорушення передбачалися смертна кара чи покалічення, руська система покарань була набагато ліберальнішою. Нею передбачалися епітимійні санкції (покаяння), а також грошові штрафи на користь єпископа.

Шлюб, як і розлучення, монополюно здійснювалися церквою. «Без вінчання одруження є незаконним і неблагословенним», — свідчили церковні настанови. Шлюбний вік для нареченого наставав із 15 років, а для нареченої — з 13-річного віку. Цих норм часто не дотримувалися. Шлюби між 10-річними були звичним явищем. Більше двох разів одружуватися не дозволялося. Священикам заборонялося благословляти такий союз, адже за порушення цієї норми їм загрожувало відлучення від церковного сану.

Приводом для розлучення були в переважній більшості провини жінки. Хоча інколи вона також могла бути ініціатором розлучення. Це могло статися, коли чоловік мав великі борги, будучи неплатоспроможним, або зловживав спиртними напоями.

Розірванню шлюбного союзу і створенню нової сім'ї церква чинила всілякі перешкоди. Своїй першій дружині чоловік мав виплатити велику матеріальну компенсацію, а також повинен був сплатити штраф на користь церковної влади. Його розмір залежав від соціального статусу чоловіка. Що вище становище в суспільстві посідало подружжя, то вищий штраф сплачувався.

Церковними канонами на Русі заборонялися двоєженство, одруження кровних родичів, а також шлюби християн із представниками нехристиянських віросповідань. Такими способами церква зміцнювала сім'ю,

сприяла утвердженню одношлюбності й подружньої вірності.

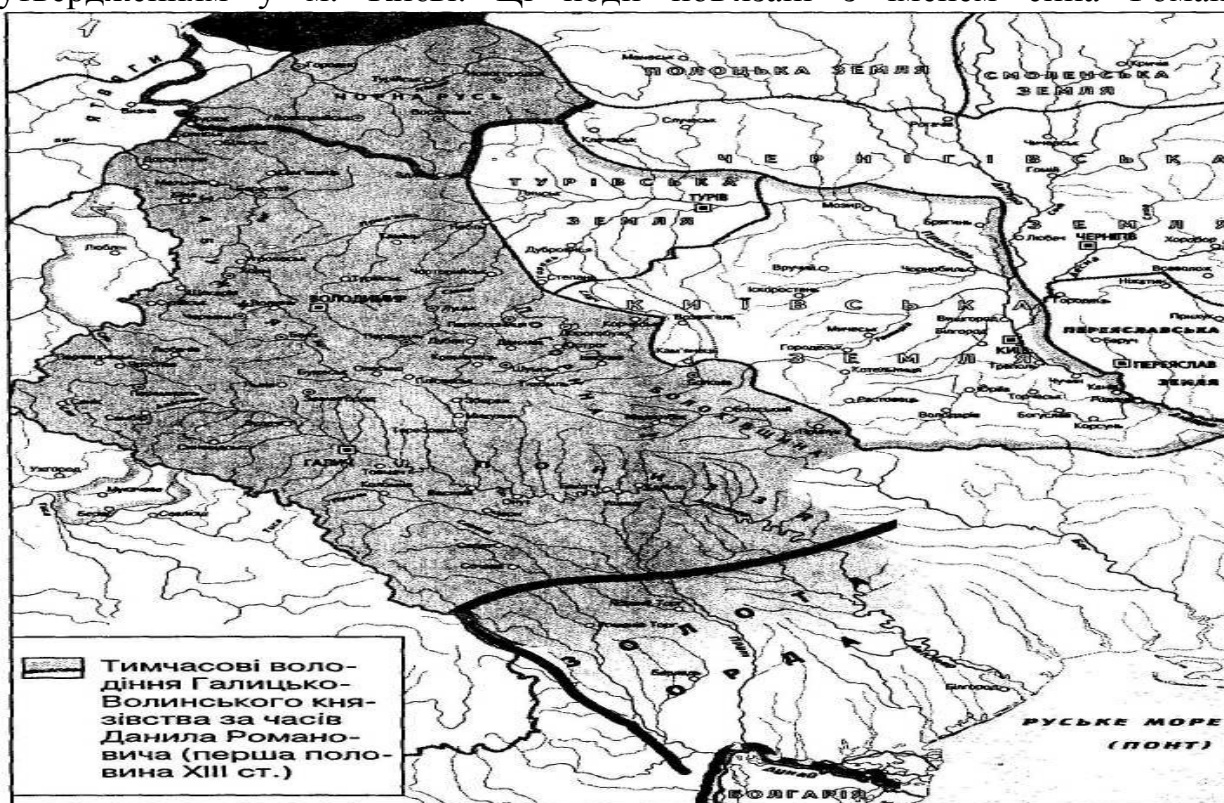
Галицько-Волинське князівство.

Відносно централізована Руська держава у першій третині XII ст. розпалася на окремі князівства, які вели між собою міжусобні війни. Київ утратив свої колишні могутність, політичну вагу і звання об'єднавчого центру Русі. Зі складу Руської держави відокремилися незалежні: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства, кордони яких розташовані у межах сучасної України. За двома останніми, після їх об'єднання, в історичній літературі міцно закріпився титул «спадкоємниці Київської Русі».

Маючи тісні зв'язки між собою, Галицьке і Волинське князівства тривалий час існували самостійно. Спроби об'єднання двох сусідніх князівств успіху не мали. Лише 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович зміг об'єднати Галичину та Волинь.

Утворення Галицько-Волинської держави та приєднання до неї Києва стало подією великої історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всея Русі», причому термін «самодержець» вперше в літописі вжито щодо нього.

Зі смертю Романа Мстиславовича 1205 р. розпочався новий виток розбрату, чвар, князівсько-боярських міжусобиць, який, зрештою, завершився 1238 р. черговим об'єднанням Галичини й Волині та утвердженням у м. Києві. Ці події пов'язані з іменем сина Романа

Галицько-Волинська Русь (кінець XII — середина XIV ст.)

Поміж спадкоємців фігурувало ім'я дружини князя, якій він передавав не родові маєтності, а куплені;

— «Уставна грамота волинського князя Мстислава Даниловича

1289 року», яка регламентувала розміри й норми повинностей міського населення на користь князя.

На території Галицько-Волинського князівства саме в той період набуло поширення німецьке право, яке дістало назву магдебурзького. За ним міста звільнялися від управління і суду, земельних власників, на чій території розташовувалися. Першим право на самоврядування отримав 1324 р. Володимир-Волинський, а 1339 р.— Санок.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте позицію сучасних дослідників щодо походження державності у східних слов'ян.
2. Вкажіть, які суспільні верстви належали до категорії залежних, розкрийте механізм втрати ними вільного статусу.
3. Покажіть відмінності двірсько-вотчинної системи організації управління від чисельної.
4. Яка форма правління була притаманна Руській державі?
5. Перелічіть правові пам'ятки місцевого походження і запозичені з інших правових систем. Які галузі права вони врегульовували?
6. Який зміст вкладався законодавцем у поняття «лицо»?
7. Які види договорів укладалися в Руській державі?
8. Які види злочинів характерні для періоду, що вивчається?
9. Охарактеризуйте систему покарань на Русі та мету, яку вона переслідувала.
10. Які Вам відомі форми досудового процесу? Розкрийте їх зміст.
11. Назвіть особливості суспільного ладу та державного устрою Галицько-Волинської держави.
12. Пригадайте, які правові пам'ятки Галицько-Волинської держави збереглися до наших днів?

Розділ III СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ЄВРАЗІЙСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ

Тема 3.1. Велике князівство Литовське: державний устрій, суспільний лад та право (друга половина XIV - XVI ст.)

План:

- Державний устрій.
- Суспільний лад.
- Суд і його компетенція: - судоустрій та компетенція судів; - судовий процес; - види доказів.

Хронологія подій. Утвердження Литви на українських землях розпочалося 1340 р., коли литовський князь посів князівський стіл на Галичині й Волині. Скориставшись поразкою литовських князів на р. Страві від німецьких хрестоносців Тевтонського ордену, польський король Казимир 1349 р. здійснив вторгнення на територію захопленої литовцями Галичини та оволодів нею. Спроби поляків приєднати до корони й Волинь завершилися

невдачею. Зрештою, поляки і литовці поділили між собою території, що колись належали Галицько-Волинському князівству. За договором 1366 р. Галичина, а також землі Холмщини та Белзщини зі складу Волині перейшли до Польщі, а решта Волині дісталася Великому князівству Литовському. Ще раніше литовці поширили свої впливи на білоруські території: спочатку приєднали Полоцьке князівство, а наприкінці XIII — початку XIV ст. — Вітебське. Згодом Мінська земля також потрапила до складу Литви. Залежними територіями стали Турово-Пінське князівство (басейн р. Прип'яті), а потім Берестейщина, що в західній її частині називалася Підляшшям.

У 50-х роках XIV ст. князівство Литовське розпочало експансію на Наддніпрянську Україну. Вона полегшувалася тим, що Золота Орда переживала період міжусобиць і, фактично, розпалася на кілька улусів (областей). Скориставшись ослабленням монголо-татарського ярма, литовський князь Ольгерд поширив свою владу на Чернігівщину, центром якої тоді було м. Брянськ, та Новгород-Сіверський. Однак і в цій ситуації не варто применшувати силу Золотої Орди. Так, після розгрому ординців на р. Сині Води (р. Синюха — притока Південного Бугу, або ж р. Снивода, що на Вінниччині) та приєднання до Литви Києва син Ольгерда Володимир, що став князем київським, іще довго сплачував татарам данину.

Не уникли литовської експансії й московські землі. У 1386 р. до складу Литви увійшло Смоленське князівство, а останньою українською територією, приєднаною до Великого князівства Литовського 1411 р., стала Подільська земля.

Отже, на початку XV ст. утворилася держава, до якої входили території нинішньої Литви, Білорусії, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України) і західні землі Російської Федерації (Смоленська, Калузька, Тульська та Орловська області). Держава мала офіційну назву - Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. Проте в історичній літературі досить часто її називають Литовсько-Руською державою, другою частиною назви підкреслюючи, що близько 9/10 території князівства становили анексовані українські, білоруські та великоросійські території.

З приєднанням наприкінці XIV ст. величезних східноєвропейських просторів становище Великого князівства Литовського на зовнішньополітичній арені не поліпшилося. Тиск Тевтонського ордену з північного заходу не зменшився. З півдня значної шкоди завдавали набіги кримських татар. Ще грізніша небезпека насувалася з боку централізованого Московського князівства, що проголосило своїм гаслом «збирання руських земель». Виснажливі війни, людські жертви і територіальні втрати спонукали Литву до пошуків надійного союзника для організації опору зазіханням сусідніх держав. Ним виявився недавній супротивник за галицько-волинську спадщину, країна, що переживала період політичного піднесення, — Королівство Польське.

Українські землі у складі євразійських державних утворень (друга половина XV - перша половина XVI ст.)

Тевтонський орден становив загрозу і для Польської держави. У політичних колах зріла ідея об'єднання Литви та Польщі з метою організації боротьби зі спільним ворогом — німецькими хрестоносцями. Здавалося, що з укладенням династичного шлюбу між литовським князем Ягайлом і королевою Ядвігою та підписанням у 1385 р. Кревської унії об'єднана ідея отримала втілення. Однак, попри оволодіння королівською короною литовським князем, перехід його разом із усією Литвою у римо-католицьку віру, «приєднати всі свої землі, литовські та руські» Ягайло так і не зміг. На заваді цьому процесу став великий князь литовський Вітовт, в особі якого литовсько-руська верхівка побачила захисника державної незалежності. Початок відродженню Литовського князівства було покладено Острівською угодою 1392 р., за якою Ягайло затвердив Вітовта довічним великим князем литовським. Городельський сейм 1413 р. надав Литві гарантії того, що навіть після смерті Вітовта, вона матиме статус держави з власними органами управління. До 1569 р. Велике князівство Литовське, маючи тісні відносини з польською короною, існувало як самостійне державне утворення.

Ще одна частина українських земель — Північне Причорномор'я та Кримський півострів — потрапила до складу Золотої Орди (Кипчацького ханства), утвореної онуком засновника Монгольської імперії Чингісхана, — Бату.

Вторгнення наприкінці XIV ст. на територію Золотої Орди середньоазійського правителя Тамерлана привело до розпаду держави на чотири незалежні ханства — Астраханське, Казанське, Сибірське та Кримське. Останнє було засноване 1443 р. намісником Кримського улусу Хаджі-Преєм. Воно простяглося на широких просторах Криму, Північного Причорномор'я, Приазов'я та Прикупаня.

Проіснувавши впродовж кількох десятиліть як самостійне державне утворення, Кримське ханство наприкінці XV ст. визнало свою васальну залежність від Османської імперії.

Державний устрій.

Процес еволюції державного ладу у Великому князівстві Литовському дослідники умовно поділяють на три етапи.

Перший охоплює період від ХІІІ ст. до кінця XIV ст. Тоді верховна влада перебувала в руках усього князівського роду. Вирішення найважливіших питань внутрішнього та зовнішнього життя країни

відбувалося на засіданнях снемів — князівських з'їздах, які в Литві отримали назву «старії думи». У них брали участь усі дорослі, зокрема найбільш авторитетні жінки князівського роду.

У той період великому князеві належала законодавча влада лише в одному воєводстві — власній вотчині, Віденському князівстві. В інших землях законодавча і виконавча влада належала членам «старих дум» — удільним князям.

На другому етапі (XV ст.) влада великого князя посилилася, до нього перейшли законодавчі функції. Він ліквідував удільні князівства та місцевих князів, замінюючи їх намісниками. Виконувати державні функції з 1413 р. йому допомагала державна рада, що складалася з незначної кількості обласних правителів, тобто намісників. Згодом державна рада стала називатися пани-радою.

Кінець XV - початку XVI ст. до Люблінської унії 1569 р. були третім періодом еволюції державних органів. Привілеєм 1492 р. легалізувалося становище пани-ради, а привілеєм 1506 р. її права розширилися і вона стала органом законодавчої влади.

До складу панів-ради входило близько 80 осіб, серед них постійну квоту мали 4 католицькі єпископи, представники місцевої адміністрації та центральної влади.

У середині XV ст. у Литві з'явився шляхетський вальний сейм. Проте до появи II Литовського статуту (1566 р.) сейм не мав значного впливу на формування державної політики. Лише після її ухвалення до вального сейму перейшла більша частина законодавчих повноважень. Решта залишалась у компетенції великого князя литовського.

До складу сейму входили представники центральних і місцевих органів

влади, князі, представниками шляхти поповнювався склад пани-ради з укладенням Люблінської унії вона злилася з польським сеймом; у подальшому функціонував єдиний державно-правовий механізм Речі Посполитої.

Сейм у Литві — орган станово-представницької монархії. Починаючи з 1507 р., до його складу обиралися лише представники шляхетського стану. Саме відтоді посада великого князя стала формально виборною. Вона й далі передавалась у спадок, але сейм мав затвердити того представника князівської династії, який мав управлінські здібності.

Сейм скликався з ініціативи князя і складався з двох палат — панів-радних і шляхетства. Засідання проводилися окремо по палатах, але присутність князя під час голосування панів-радних була обов'язковою. Остаточне рішення ухвалювалося на спільному засіданні обох палат. Постанови приймалися одностайно. Консенсус досягався різними методами, навіть шантажем, погрозами застосування фізичної сили. Рішення сейму набирало законної сили від моменту його підписання великим князем литовським.

У Литві не склалися окремі органи виконавчої влади, як і не існувало поділу влади на окремі гілки. Управлінські функції не були відокремлені від законодавчих і зосереджувалися у князя, панів-радних, сейму.

Місцеві органи влади виникали наприкінці XIV ст. після ліквідації удільних князівств і створення замість них інституту намісників. Вони стали представляти князівську владу на місцях. Призначалися князем із місцевих магнатів або довірених людей із центру. Обіймали посади старост, воєвод, городничих, тобто комендантів великих фортець, яких у державі налічувалося близько півтора десятка.

Важливе місце в системі місцевого самоврядування належало сільським громадам або «копам». Управління в громаді здійснювали обрані на віче строком на один рік старець чи отаман та громадська рада. Вони забезпечували збір податків, розподіляли обов'язки між членами громади. Старцеві разом із громадською радою належало право здійснення громадського або копного суду.

Суспільний лад.

У Литовсько-Руській державі окреслилися такі суспільні верстви:

1. Боярсько-шляхетська аристократія, до якої входили: — князі — вихідці із руських князівських родів, власники великих земельних латифундій. Це — привілейована верства, увійти до якої не було ніякої можливості, навіть за наявності багатства і високих урядових посад. Титул передавався лише у спадок від батька до сина. Наймогутніші князівські роди називалися «княжатами головними», а решта, що мала знатне походження, але середні за розміром земельні посілости, — «княжатами повітниками». Обидві групи князів на своїх територіях користувалися певними привілеями, що полягали у праві видання власних розпоряджень і жалуваних грамот своїм підданам, наданням їм земель на певних умовах служби, встановлення незалежних від держави податків, повинностей, пільг, тощо, суду над

підданими аж до смертної кари. Єдина різниця полягала в тому, що «головні» князі були повними суверенами свого володіння, з яким могли навіть вийти зі складу держави. Князі-повітники (службові) теж могли перейти під владу іншої держави, але без «вотчини» (їхня земля переходила у спадок до родичів).

До суверенних прав головних князів належало право особистої підсудності лише великому князеві (до реформи 1564—1566 рр.), а не місцевим органам влади. Службові князі таких прав не мали. За «головними княжатами» було закріплено участь у великокнязівській раді не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних державних посадах, а лише завдяки давності й знатності їхніх родів. Окрім того, їм належали особливі права: 1) право на отримання персональних повідомлень від імені великого князя про початок воєнних дій (службові князі й не титулована шляхта такі повідомлення отримували через чиновників); 2) персональні запрошення на сейм від великого князя (службові князі теж мали цей привілей); 3) використання для своїх печаток червоного (королівського), а не зеленого, воску, яким користувалася решта шляхти.¹

Головним князям дозволялося мати військові підрозділи, що їх у разі воєнних дій зобов'язані були направити до об'єднаного литовського війська. Так, князі Острозькі мобілізували 426 кінних воїнів, Радзивіли - 628 тощо;

— пани (магнати), які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших шляхетських груп давністю роду, спадковим землеволодінням і певними привілеями. Зокрема, вони підлягали юрисдикції тільки великого князя, брали участь у воєнних діях під власними хоругвами, мали право домініального суду над підданими, були спадковими членами панів-ради. У засіданні панів-ради брало участь 50 родів, із яких лише 4 були українськими;

— шляхта — середні та дрібні земельні власники, що отримали земельні наділи за особисту військову службу. Якщо в XIV—XV ст. шляхтичем міг стати представник будь-якої суспільної верстви, здатний взяти особисту участь у воєнних діях, то в XVI ст. доступ до шляхетського стану був спочатку обмежений, а перед Люблінською унією взагалі унеможливлений. Представникам шляхетської верстви надавалися широкі політичні, економічні права і привілеї, яких не мав жодний інший суспільний стан. Лише їй належало виняткове право обіймати всі державні посади в країні. Слово шляхтича, висловлене під час судового засідання, мало найвищу доказову силу; за образу шляхтича простолюдинові відрубували руку; життя шляхтича охоронялося посиленими карами; він володів правом розпоряджатися майном своїх підданих тощо. Високий політичний статус шляхтича законодавчо забороняв йому певні види діяльності, несумісні зі шляхетським званням. Станові привілеї втрачали ті з них, хто переселявся до міста і вдавався до ремесла і торгівлі. Позбавлення шляхетських прав загрожувало також причетному до здійснення крадіжки;

— «путні бояри» або «панцерні слуги» — проміжна верства між шляхтою і селянством. Путними їх називали тому, що несли «пушу»

(подорожню) службу кур'єрів, гінців великого князя на професійних засадах, здійснювали будівництво та ремонт фортечних укріплень. До цього загалу потрапляли зuboжілі бояри та вихідці із заможних селянських верств. З ухваленням Люблінської унії отримали рівні права з панами та шляхтою.

2. Духівництво, що поділялося на римо-католицьке і православне. За привілеєм 1387 р. перші звільнялися від податків, чотири єпископи ставали постійними членами князівської ради. Становище православного духівництва було гіршим. Великий князь мав право втручатись у внутрішні справи православної церкви. Вищі духовні ієрархи не обирались, а призначались князем. Церква не мала своїх представників у центральних органах державної влади.

3. Міщани у XV ст. становили близько 15% усього населення і переділялися на три категорії:

— патриціат, до якого належала купецько-лихварська верхівка, цехові майстри, а також чільні урядники станового місцевого самоврядування і суду;

— бюргери — дрібні купці й торгівці;

— міський плебс — позацехові ремісники (партачі), міська біднота, слуги.

Міста поділялися на королівські, приватновласницькі та церковні. В XIV—XV ст. урбанізація українських міст провадилася наданням «німецького права» групам колоністів-переселенців із німецьких земель; згодом — у вигляді магдебурзького права, яке поширювалося на мешканців багатонаціональних українських міст. Православних зобов'язували проживати в певних районах міста, їх було позбавлено можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежено у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо.

Міщани, які користувалися самоврядуванням, хоча й були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності, так і встановлені міською владою. До останніх належали утримання міської адміністрації, сплата податків до міської скарбниці, церковна десятина. Міська адміністрація була представлена війтом і міськими виборними закладами: «радою» — органом з адміністративно-політичними функціями і «лавою» — судовою організацією. Аристократія (князі, пани) володіли в містах земельними ділянками, які не підлягали міській адміністрації та суду. Міщани приватних міст платили натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували шляхи, чистили стави, будували греблі тощо.

4. Селянство, було найчисленнішою суспільною верствою на українських землях Великого князівства Литовського, яке поділялося на:

а) особисто вільних або «похожих», які в будь-який момент могли покинути землевласника. Мали особисту власність, платили повинності. Залежно від способу сплати поділялися на:

— тяглих селян — ті, що працюючи на землі, застосовували тяглову силу коня чи вола;

— ремісників та службових селян. Ремісники виготовляли вироби для

потреб села, мешкали в сільській місцевості. Службові селяни — це сільські жителі, що виконували економічну службу, тобто рибалки, бортники, конюхи тощо;

— чиншових селян. Особи, що користувалися земельним наділом і за його оренду сплачували натуральний податок — чинш. У разі користування землею впродовж кількох поколінь набували право власності на неї;

б) напівзалежне селянство — «закупи» або «непохожі», що не мали права вільно покинути землевласника, доки не повернуть боргу. В разі відпрацювання взятого кредиту ставали вільними, в іншому випадку — рабами.

5. Залежне населення. До нього належали раби та отчичі. Раби перебували у власності господаря на становищі речі. Вони мали право на особисте майно, отримували «місячину» (певну кількість продуктів харчування на місяць), могли виступати свідками на суді, але не свідчити проти свого власника. Представники національних меншин не могли мати християнина своїм рабом.

Отчичі — це кріпаки. В XIV—XV ст. вони були особисто залежними, проте мали певні майнові права; сплачували землевласникові натуральний чи відробітковий чинш.

Суд і його компетенція.

В організації судів та розвитку правової системи на українських землях за доби Великого князівства Литовського дослідники вирізняють три періоди.

Перший — від захоплення території руських князівств у середині XIV ст. до укладення Кревської унії між Литвою і Польщею 1385 р. Він характеризувався подальшим пануванням місцевого права в усіх його галузях. Незначні зміни торкнулися структури й компетенції судових установ. Виник суд великого князя над підлеглими йому князями.

Другий — від 1385 р. до ухвалення II Литовського статуту у 1566 р. Тоді було ліквідовано адміністративні одиниці — удільні князівства (Волинське 1452 р., Київське 1471 р.), а замість князів, повідомляє літопис, «стали воєводи». Відтоді розпочався інтенсивний процес проникнення західно-європейського і польського права на територію України. **Судоустрій** зазнав помітних змін. Розгляньмо їх.

1. Державні суди перебували під безпосередньою юрисдикцією великого князя литовського та його урядовців. Своєю чергою, поділялися на господарський, комісарський, межовий, приятельський, асесорський, маршалківський, суд панів-радних:

— господарський — це суд господаря, тобто литовського князя, який вважався верховним суддею в державі. Ним розглядалися найважливіші справи, а також ті, які князь самостійно обирав до свого провадження. Коли підсудними були найвищі державні посадовці, члени пани-ради, найбільші землевласники, засідання проводилися спільно з панами-радними. Суд господаря був найвищою апеляційною інстанцією для всіх судів;

— комісарський — суд, відомий з XV ст. Складався з призначених

князем на кожен окремий процес комісарів. Розглядалися земельно-межові спори з виїздом на місце для з'ясування обставин і проведення судового засідання. Від середини XVI ст. покликаний був розв'язувати спори між великокнязівською земельною власністю і шляхетською;

— межовий — суд удільних князів Великого князівства Литовського щодо кордонів князівств, а також розглядав земельні спори на території уділу;

— асесорський — суд, відомий з XVI ст., складався з призначених суддів із членів панів-ради. Розглядалися будь-які справи за князівським дорученням. Вирок погоджувався з князем, був остаточним і оскарженню не підлягав;

— маршалківський. Працював одноосібно чи колегіально за особистим дорученням князя. Судді виїжджали на місце конфлікту, мали право ухвалювати рішення без погодження з князем. У такому разі верховному судді могла бути подана апеляція.

Суд очолював маршалок двірський — особа, що управляла князівським господарством, чи великий маршалок — особа, що керувала обслуговуючим персоналом князя у місцях його перебування. Останній скликав засідання панів-ради, стежив за порядком на них, представляв послів. Розглядав справи про злочини у місцях перебування князя, замах на князя, панів-радних чи депутатів сейму;

— суд панів-ради існував упродовж ста років до появи II Литовського статуту. Функціонував спільно з князем. За відсутності останнього здійснював судочинство колегіально, без його участі. Збирався двічі на рік, йому були підсудні всі справи, що надходили на розгляд великого князя, зокрема скарги на старост і воевод;

— приятельський, компромісний або полюбовний — суд приватних осіб, обраних за взаємною згодою і домовленістю сутяжників. Позивач і відповідач заздалегідь домовлялися про свою згоду підкоритися будь-якому рішенню судді-добровольця. Визначальним ставав авторитет судді для обох сторін. Вирок приятельського суду затверджував князівський суд, перевіrivши його відповідність правовим нормам.

2. Доменіальні суди. Спочатку це були суди приватних власників над залежними і напівзалежними людьми. Згодом компетенцію доменіального суду поширили на все селянство. Доменіальні суди функціонували на підставі привілейних судових грамот, наданих владою землевласникам. Вищою апеляційною інстанцією для них був великий князь литовський.

Осторонь від перелічених судів стояли:

3. Міські суди — це автономні суди міст, які отримали магдебурзьке право. Окрім міської ради — законодавчого та адміністративного органу, в таких містах існувала лава присяжних — судова установа міста. Головою суду і водночас управителем міста був вїйт, за відсутності якого ті ж функції виконував лентвїйт. Лаву присяжних (до 12 суддів) обирали мешканці міста. До компетенції суду належали усі цивільні й частина кримінальних справ, що не входили до категорії особливо тяжких. Згадані, а саме — підпал, убивство шляхтича тощо, розглядалися державними судами, де мав бути присутній

один із членів лави присяжних. Шляхта не була підсудна міському суду. Шляхтича, підозрюваного у вчиненні злочину, міська влада

могла лише затримати і передати за підсудністю. Зважаючи на низький освітній рівень лавників, а також тривкі традиції, вони часто здійснювали судочинство не за нормами магдебурзького права, а за місцевим звичаєм.

4. Копні суди — громадські суди, які діяли на всій українській етнічній території. Спочатку копи¹, або купи, були органами самоврядування, згодом перебрали функції судового органу. Скликалися для розв'язання суперечок між сусідами (мала копа), між членами всієї громади (велика копа) та жителями окремих громад (згромаджена копа). Територія копи складалася з декількох десятків сіл. Розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи, злочини за якими були здійснені на копній території. Серед цивільних домінували суперечки щодо власності й володіння земельними ділянками, невиконання сторонами умов різноманітних зобов'язань, шлюбно-сімейні справи. З кримінальних вирізнялися майнові злочини — крадіжка, пограбування, розбій, підпал. Практикувалася кваліфікована смертна кара, насамперед повішення, спалення, четвертування. Спочатку під юрисдикцію копних судів потрапляли всі мешканці копного округу, однак згодом шляхта отримала право судитися господарським судом.

Судовий процес поділявся на три стадії. Перша називалася «гарячою копою». Вона полягала в тому, що у разі здійснення злочину на копній території найближчі родичі та сусіди потерпілого були зобов'язані розшукати злодія по гарячих слідах. Фактично вони проводили попереднє слідство: гнали слід, проводили обшуки, опитували потерпілих і свідків.

На другій стадії збиралася велика копа, що складалася з усіх «мужів» копного округу. На ній проводилося судове засідання і виносився вирок. У разі винесення рішення про смертну кару для його виконання збиралася «завита» копа.

Апеляційною інстанцією для копних судів після проведення судової реформи у середині XVI ст. стали гродські суди.

За своїми повноваженнями та рівнем самостійності копні суди прирівнювалися до інших судових органів. На них поширювалися загальні правила Литовського статуту про «пересуд» і «пам'ятне» — податки, що бралися з підсудних на користь суддів. Останні користувалися такими ж гарантіями захисту, як і члени державних судів.

Із посиленням експлуатації селянства та юридичним оформленням кріпацтва III Литовським статутом розгорнувся наступ на права копних судів. Судочинство над селянами поволі перебирали їхні власники. Але на Правобережній Україні вони чинили правосуддя до першої половини XVII ст.

5. Церковні суди. Компетенція судів і суворість покарань, порівняно з періодом Руської держави, були значно вужчими. Розглядалися справи осіб духовного стану, розлучення, визнання незаконності шлюбів. їм були підсудні також усі справи монастирських селян.

Третій період організації та діяльності судових органів за доби

Великого князівства Литовського - від запровадження II Литовського статуту (1566 р.) до остаточного розпаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Саме II Литовським статутом було фактично завершено загальну судову реформу, розпочату в 1564 р. Белзьким привілеєм.

За II Литовським статутом князівство Литовське було поділене на староства, а ті, своєю чергою,— на повіти. Судовою реформою передбачалося створення в кожному повіті трьох судів: земського, гродського, підкоморського.

Земський суд посідав особливе місце в системі повітових судів, адже він єдиний із тогочасних судів не залежав від адміністрації. Складався із судді, підсудка та писаря (три члени суду), які обиралися шляхтою і затверджувалися королем. Членами земського суду могли бути «люди добрі, побожні, цнотливі, годні, у праві здатні, писати спроможні», тобто лише шляхтичі повіту. Заборонялося обіймати посаду в суді священикам, представникам повітової адміністрації, земським судцям іншого повіту, іноземцям. Земський суд засідав тричі на рік. Кожна судова сесія називалася «роком» або «каденцією». Зазвичай тривалість сесії становила три тижні. Засідання відбувалися щодня, крім неділі та великих християнських свят. Суд розглядав справи, що підлягали «праву посполитому і службі земській військовій». Однак на практиці земському суду була підсудна не лише шляхта. В ньому розглядалися справи про злочини представників різних верств і суспільних прошарків, за які в основному передбачалися штрафи. Тільки земський суд здійснював контроль за діяльністю і правильністю винесених рішень гродським судом. На засідання земського суду за наявності поважних причин можна було не з'являтися двічі. Третя неявка на суд не звільняла від відповідальності. Поважні причини визнавалися II Литовським статутом: а) хвороба, підтверджена документально; б) служба «государева» чи шляхетська; в) перебування за кордоном.

Суворими покараннями закон захищав честь судці, як, зрештою, й інших учасників судового процесу. За образу судді передбачалося півторамісячне ув'язнення до міської вежі (в'язниці). За заподіяння тілесних ушкоджень — позбавлення честі та смертю. Щоправда, образа з боку судді, підсудка чи писаря також каралася шістьма днями арешту. Заподіяння тілесних ушкоджень членами суду (разом чи окремо) учасникам процесу передбачало смертну кару.

Гродський або замковий суд не був відокремлений від адміністрації. Ілова адміністративної влади повіту — староста чи воєвода, котрий водночас був і старостою центрального повіту свого воєводства, був головою гродського повітового суду. Однак зайнятість господарськими справами повіту не завжди давала можливість старості виконувати судові функції. У цьому разі він уповноважував свого заступника — підстаросту, який, окрім судових, виконував й інші функції — адміністративні, господарські тощо. Підстароста призначався воєводою з осіб шляхетського стану. Членами гродського суду були також гродський суддя та писар.

Окрім шляхетського походження, підстароста, гродський суддя та

писар мали відповідати таким вимогам: а) мати високі моральні якості та розумові здібності; б) володіти знаннями чинного права; в) володіти руською (державною) мовою; г) мати ценз осілості у повіті; г) бути уроженцями Литовско-Руського князівства. Загалом, увесь суд призначався, а не обирався, як це було у земському судк

Гродському суду були підсудні всі справи про тяжкі кримінальні злочини, за які передбачалася смертна кара. Для виконання вироків гродська адміністрація у своєму розпорядженні мала в'язницю, а також ката для виконання смертної кари, допитів і катувань.

Юрисдикція гродського суду поширювалася не лише на шляхту, а й на не привілейовану частину населення: селян, служилих людей, міщан, бояр — усіх тих, хто працював у панських маєтках. Поза компетенцією гродських судів перебували жителі міст, що володіли магдебурзьким правом.

Підкоморський суд — спеціальний повітовий суд, що розглядав земельні спори, пов'язані з визначенням кордонів маєтностей. Із осіб, рекомендованих шляхтою, князь призначав підкоморія, який і здійснював судочинство. Підкоморій призначався довічно або до «милості» господаря. Як найкращому фахівцеві із земельних питань у повіті, судці доручалося виконання інших важливих завдань: інвентаризація землі, проведення ревізій.

Суд складався з однієї особи — підкоморія або коморника, що заміняв його. Він ухвалював рішення з виїздом на місце спору. Судове засідання мало проводитися через шість тижнів після повідомлення про нього сторін. Цей термін надавався для того, щоб позивач і відповідач мали можливість підготуватися і вчасно прибути до місця проведення суду. На ньому розглядалися справи, що виникали з умисного чи необережного порушення кордонів маєтностей або їх незнання.

Свідками на підкоморському суді могли бути лише християни різноманітних станів: «лиш би були люди добрі, цнотливі, бого-боязні та ні в чому не підозрювані». У справі виставлялося не менш ніж 9 свідків, які попереджалися підкоморієм про відповідальність перед Богом за неправдиві свідчення. У разі, коли стороною у справі про порушення прав володіння землею виступав сам підкоморій, рішення виносив земський суд.

Апеляційною інстанцією для всіх трьох повітових судів був великий князь литовський.

Діяльну роль у всіх трьох повітових судах відіграв возний — посадова особа, що збирала необхідні для суду докази, виїжджала для огляду місця злочину, фіксації факту смерті, заподіяння тілесних ушкоджень, виступала в суді з цього приводу офіційним свідком.

Після Люблінської унії 1569 р. в Речі Посполитій було проведено нову реформу судової системи, що мала на меті зменшення кількості апеляційних справ, які розглядалися єдиною апеляційною інстанцією — великим князем литовським. Оскільки з 1501 р. великий князь одночасно став і королем польським, кількість таких справ значно зросла. Відтак із 1578 р. запровадили Луцький трибунал — вищу судову установу для Волинського,

Брацлавського і Київського воєводств. Саме ці, правобережні українські землі внаслідок унії 1569 р., були відторгнуті від Литви і перейшли до Польщі. Запровадження окремого трибуналу свідчить про те, що ці землі зберігали певну автономію, зокрема і в судочинстві.

У положенні про Луцький трибунал ішлося про те, що правосуддя має здійснюватися на підставі Литовського статуту. Польське законодавство тимчасово припиняло свою дію на Правобережній Україні. Члени судової колегії у складі 13 осіб мали обиратися шляхтою на сеймиках трьох названих воєводств. В одному складі суд засідав упродовж року, після чого його переобирали. Трибунал розглядав світські та церковні справи, хоча духовенство не було представлене в ньому. Він також виступав вищою апеляційною інстанцією для правобережних українських воєводств. Луцький трибунал проіснував 10 років — до 1589 р.¹

Судовий процес. Не було чіткого розмежування кримінального процесу і цивільного. Позивач мав назву «сторона поводова», або «істець», відповідач — «сторона отпорна», або «позваний». Суб'єктами злочину виступали особи, що досягли 16-літнього віку. Обидві сторони у справі мали право залучати адвокатів, що називались «уповноваженими». У цій ролі мали виступати особи будь-якого стану чи суспільної верстви, крім священиків, судців, інших судових чиновників.

Попередні слідчі дії проводилися возним. У присутності свідків він здійснював огляд місця злочину, констатував смерть, установлював ступінь завданих тілесних ушкоджень, оцінював розмір завданої шкоди. Висновки возного заносилися до спеціальних книг, записи яких служили доказами на суді та могли бути підставою для затримання підозрюваного. Відомості про нього вносили до іншої книги, що в народі отримала назву «чорної».

Потерпілий міг помиритися зі злочинцем на будь-якій стадії процесу. Родичі або сторонні мали право викупити злочинця від покарання, навіть у тому разі, якщо він був засуджений до страти.

У разі здійснення злочину дітьми їхні батьки зобов'язані були доставити обвинувачуваних до суду. В протилежному разі самі батьки притягувалися до відповідальності, але без застосування заходів, пов'язаних із позбавленням волі. Смерть обвинуваченого не припиняла кримінального переслідування. Відповідальність перекладалася на дорослих дітей або родичів. Щоправда, вони підлягали лише штрафним санкціям.

Метою покарання передусім визнавалося відшкодування збитків потерпілому. Держава отримувала компенсацію за судові витрати, утримання злочинця лише в тому разі, коли повною мірою буде задоволено позов потерпілого чи його родичів. Якщо коштів, виручених із продажу майна злочинця, вистачало на задоволення матеріальної частини позову потерпілого і не більше, то державні інстанції своєї частки не отримували взагалі.

Судовий вирок називався «декретом». Його ухвалював суддя одноосібно чи від імені колегії не пізніше ніж через три дні після останнього судового засідання. Вирок міг бути умовним, коли сторона заявляла про

намір подати апеляційну заяву, і остаточним, коли таких намірів «сутяжники» не мали. Звернення до господарського суду чи суду панів-ради як апеляційних не передбачали ніяких грошових витрат з боку позивача та відповідача.

Види доказів. Доказами в Литовсько-Руській державі визнавалися:

— особисте зізнання;

— письмові документи;

— огляд місця злочину та «лицо». Як було визначено вище, висновок возного служив важливим доказом у справі. «Лицо» (речовий доказ), знайдене у невинуватої особи, давав їй можливість відвести від себе підозру прийняттям очищувальної присяги;

— свідки. Поділялися на офіційних (возний) і приватних. Як і в попередню епоху, приватні свідки ділилися на видоків і послухів. Свідками могли бути лише християни, а з представників етнічних меншин — тільки татари, що перебували на службі у князя. Свідчити не могли слуги у справі їхнього пана, раніше засуджені, співучасники злочину, божевільні тощо. Покази шляхтича мали більшу доказову силу, ніж свідчення «посполитого», тобто простолюдина;

— присяга. За рішенням суду присягу складала одна сторона під час засідання суду, у присутності священика. Присяга застосовувалася тоді, коли не було доказів або вони були недостатніми для вирішення справи. Безпідставно обвинуваченим дозволялося присягою очиститися від підозри;

— жереб уже не був самостійним доказом. Суд застосував його в разі сумнівів та вагань у справах, де не було свідків, або ж обидві сторони виявили бажання присягнути. Кидався жереб, вигравав справу той, кому випало присягати;

— зізнання під час тортур. Застосовувалися тільки за підозру у вчиненні крадіжки в тому разі, якщо підозрюваний був раніше засуджений. Тортири тривали впродовж години. Коли підозрюваний зізнавався, мав бути скараний на горло, коли ж ні — позовник мав заплатити нав'язку за заподіяння страждань.

Тема 3.2. Правова система Великого князівства Литовського

План:

- Джерела права.
- Кримінальне право: - види злочинів; - види покарань.
- Цивільне право: - право власності; - зобов'язальне право; - спадкове право.
- Шлюбно-сімейне право.

Джерела права.

До найважливіших литовсько-руських пам'яток можна віднести звичаєве право, «Руську правду», а також привілеї (приватні закони) литовських князів. Останні поділялися на дві категорії — загально-земські та обласні.

Зміст загальноземських привілеїв полягав у наданні великими князями

литовськими певних пільг окремим фізичним особам, суспільним станам, містам, церквам, монастирям. Серед станів вирізнялися насамперед шляхта і духівництво. Найвідомішими серед цієї групи джерел були:

— Шляхетський привілей Ягайла 1387р., що забороняв католикам одружуватися з православними, доки останні не перейдуть у лоно римської церкви;

— Городельський привілей 1413 р., який ще більше звужував права православних. їм заборонялося обіймати вищі посади в державі, брати участь у засіданнях панів-ради, шляхетських з'їздах чи сеймиках;

— Гродненський 1432 р. і Іракський привілей 1434р., змістом яких стало повернення політичних і майнових прав українській та білоруській аристократії в разі прийняття ними католицизму. Православним князям та боярам було обіцяно не застосовувати до них покарань не інакше, ніж на підставі судового вироку;

— Віленський привілей 1457р., що урівнював литовську, а з нею й українську шляхту, у правах із польською. їм дозволялося здійснювати судочинство над сільським населенням, вони звільнялися від

податків і повинностей; отримували право вільного виїзду за кордон. Водночас шляхті й духівництву заборонялося поселяти в їхніх володіннях непохожих селян і невільників. Привілеєм фактично був започаткований процес закріпачення селянства;

— Віленський привілей 1492р. закріпив пріоритетне становище панів-ради в політичній системі Великого князівства Литовського. Цим законом князь самостійно обмежив свої права як центрального інституту державної влади. За привілеєм пани-рада наділялася законодавчими функціями. Жодне ухвалене разом із князем рішення не могло бути скасовано князем без погодження з панами-радними.

Впродовж XVI ст. литовські князі продовжували практику видання привілеїв, які здебільшого мали характер підтверджувальних грамот, наданих раніше прав і вольностей.

Від кінця XIV ст. великий князь почав надавати привілеї окремим землям, воєводствам, іншим адміністративно-територіальним одиницям. У літературі вони отримали назву «установні грамоти» або обласні привілеї. Правові джерела цієї групи визначали правове становище окремої території в політичній системі всієї держави, а також ставлення місцевого населення до органів державної влади. В обласних привілеях знайшли відображення також норми кримінального, цивільного, фінансового права. У них є відомості про права та обов'язки шляхетського стану, духівництва, міщан тощо.

У другій половині XV ст. з'явилися збірники законів, що їх інколи називають кодексами. Першою спробою кодифікації литовсько-руського права став Судебник Казимира IV Ягеллончика, затверджений 1468 р. у Вільні.

В основу Судебника, що складався з 25 артикулів, було покладено місцеве звичаєве право та судову практику з кримінальних справ. У ньому знайшли відображення ряд норм, очевидно, запозичених із «Руської правди».

Своєрідним джерелом права є Литовська метрика — документи й матеріали князівської канцелярії, перші згадки про яку датуються другою половиною XIV ст. У більш ніж 550 книгах містяться законодавчі акти, судові вироки, декрети, що вносилися сюди за рішенням князя та панів-радних. Залежно від змісту книги поділяються на посольські, судних справ, оренд тощо. Їхні назви не завжди відповідають характеру записаних до них документів. Литовська метрика спочатку зберігалась у Литві, а нині у Москві (Росія).

Широка дипломатична діяльність князівства відклалася в міжнародних договорах князів із Тевтонським орденом (1367 р.), Польщею, південноруськими князівствами.

Найважливішою пам'яткою права Литовсько-Руської держави були статuti. Упродовж 60 років литовський уряд тричі здійснював кодифікацію права, результатом якої стали три Литовські статuti: 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський») і 1588 р. («Новий»). Їхня структурна та змістова подібність дала підстави деяким дослідникам говорити про статuti як про три послідовні редакції однієї й тієї ж пам'ятки. Проте більшість учених схиляється до думки, що то були різні пам'ятки права.

Ініціатива видання I Литовського статуту належала шляхті, представники якої на сеймі 1514 р. подали великому князеві литовському прохання «дарувати» писані закони, в яких знайшли би відображення їхні права і привілеї.

I Литовський статут (згодом він дістане назву «Старий»), ухвалений на сеймі 29 вересні 1529 р., складався з 13 розділів і 264 артикулів. У перших трьох розділах було зібрано, в основному, норми державного права та принципів положення інших галузей права, в четвертому та п'ятому — шлюбно-сімейне та спадкове, в шостому — процесуальне, в сьомому — кримінальне, у восьмому — земельне, в дев'ятому — лісове та мисливське, в десятому — цивільне, в одинадцятому, дванадцятому і тринадцятому — кримінальне та процесуальне право.

У 30—40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському сталися значні соціально-політичні зміни. Зміцнилося економічне та правове становище шляхетства. Значну частину шляхти не задовольняв Литовський статут 1529 р. Тому починаючи з 1544 р. шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала внести в її інтересах зміни до нього. Впродовж 20 років великий князь та магнати відхиляли наполегливі прохання шляхти. Але у роки Лівонської війни їм довелося піти на створення спеціальної комісії для перегляду цього документа.

З метою розроблення проекту II Литовського статуту 1551 р. було створено комісію з 10 осіб (п'ятеро католиків і п'ятеро православних), до складу якої увійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктор прав чужоземних». Проект було затверджено на засіданні сейму 1554 р., а чинності статут набув із 1566 р. Він законодавчо оформив панування шляхти в суспільно-політичному житті Великого князівства Литовського.

Другий Литовський статут 1566 р. поділявся на 14 розділів і 367 артикулів. Розділ перший, другий, третій регулювали норми державного права, розділ четвертий було присвячено судоустрою, розділи з п'ятого по десятий — приватному праву, нарешті, розділи з одинадцятого по чотирнадцятий регулювали кримінальне та процесуальне право.

Робота над III Литовським статутом уможливила подальший розвиток правової системи Великого князівства Литовського. Правова система за статутом 1588 р.— це синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез виявивсь успішним і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття статут був взірцем для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. Чинність III Литовського статуту не поширювалася на Брац-лавщину, Київщину, Волинь через приєднання цих територій 1569 р. до польської корони. Тут зберігав чинність II Литовський статут.

Статут 1588 р. складався з 14 розділів, які налічували 488 артикулів. То був класичний кодекс феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини того історичного періоду.

Правова неврегульованість окремих сфер суспільних відносин вимагала термінового забезпечення наявних прогалин. Під цим кутом слід розглядати видання «уставів» та «ухвал», здійснених литовськими князями для впорядкування окремих фінансових та економічних питань. З-поміж цієї групи правових пам'яток найбільше значення мала «Устава на волоки», ухвалена Сигізмундом-Августом у квітні 1557 р. Вона мала своїм завданням проведення глибоких перетворень у сфері аграрних відносин. Устава складалась із 48 артикулів, не пов'язаних між собою внутрішнім змістом. У ній містилися положення земельної реформи Литовського князівства, серед яких найістотнішими були такі:

— ділянки селянської землі, раніше розкидані в різних місцях, тепер зосереджувалися в одному місці. Устава поділяла її на три поля по 11 моргів у кожному — загалом 33 морги, або одна волока (Волока приблизно дорівнювала 22 га.);

— усе селянство поділялося на дві категорії. До першої належали «путні бояри» та селяни, що обробляли князівські землі. Вони отримували по дві волоки, з яких, окрім натуральних податків, інших повинностей не сплачували. Друга група також забезпечувалася земельним наділом, розмір якого був значно меншим — від трьох моргів для городників до однієї волоки для тяглих селян;

— селяни всіх категорій позбавлялися права на земельну власність. Власниками визнавалися церква, шляхта і великий князь литовський. Селянство мало право лише на користування землею. Воно переходило у спадок як до дружини, так і до дітей;²

— для другої категорії селян різко зростав розмір повинностей.

Городники (колишня придворна челядь, збідніле селянство) зобов'язані були відробляти панщину разом із своїми дружинами. Тягли селяни, крім

панщини, сплачували інші види повинностей як натуральних, так і відробіткових. Роботу вони розпочинали з раннього ранку і працювали до пізньої ночі. Ті, хто працював із тягловою худобою, мали 3 години відпочинку впродовж робочого дня, без худоби — 1,5 години. Селянин, що не з'явився на роботу без поважних причин, сплачував штраф, розмір якого збільшувався залежно від кількості прогулів. За перший день — один грош, за другий — барана, за третій — тілесні покарання. Покарання не звільняло від необхідності відпрацювати прогули;

— волочна реформа заборонила селянам перехід із одного місця на інше. Як і приватні, князівські селяни також ставали прикріпленими до землі. «Устава на волоки» фактично запроваджувала кріпацтво на українських землях Полісся й Волині, що входили до складу Великого князівства Литовського;

— у сільському господарстві впроваджувалася фільваркова (фермерська) система господарювання на князівських землях. Під фільварок виділялася найродючіша земля, на якій залежні селяни працювали по два дні на тиждень. Згідно з «Уставою» тут мали вирощуватися стада великої рогатої худоби, закладатися ставки та озера;

— волочна реформа змінила застарілі органи місцевого самоврядування — десятників, приставів, старців на представників великокнязівської адміністрації — війтів та лавників. Війт призначався у середньому на 100 селянських волок. Його головне завдання полягало в організації робіт на панщині та контролі за її виконанням. Лавники призначалися по 2—3 особи на кожне село. Вони оцінювали розміри збитків, завданих селянами при неявці на роботу, допомагали органам місцевої адміністрації з'ясувати причини економічних злочинів;

— реформа заторкнула не лише селянські землі, а й міські. Міщанам установлювалися чіткі розміри та види податків, за межі яких уряд не мав права виходити.

Серед рецептованих (запозичених) іноземних джерел у Литовсько-Руській державі вирізнялося німецьке або магдебурзьке право, детальніше про яке йшлося в попередньому розділі та йтиметься в наступному.

Отже, проаналізований комплекс джерел впродовж тривалого часу вироблявся правовою думкою місцевого населення, почасти базуючись на зразках, рецептованих із правових систем європейських держав.

Кримінальне право.

Види злочинів. «Кривда», «виступ» або «гріх» — ці поняття знайшли широке застосування в русько-литовському праві для визначення поняття злочину. Литовські статuti вирізняли такі види злочинів:

— злочини проти віри. Закон заохочував перехід з іудейства чи ісламу до православ'я чи католицизму. Однак перехід християнина у зворотному напрямку передбачав спалення тих, хто намовив до прийняття іншої віри;

— злочини проти життя. Законодавець розрізняв убивство навмисне, ненавмисне і з необережності. За скоєння вбивства навмисного передбачалася смертна кара, а також відшкодування родичам за смерть

близької людини. їм сплачувалася годовщина. За вбивство шляхтича вона становила 100 коп грошей. За вбивство простолюдина її розмір коливався від 3 руб. до 60 коп. Для уявлення про номінальну вартість литовських грошей наведемо приклад із судової хроніки. У середині XVI ст. похорий селянин Андрій Пяткович дав розписку своєму панові: «Я, живучи тривалий час за паном Буйвідом на орній землі, мав від нього велику допомогу як чистими грошима, так і хлібом, кіньми, худобою та іншими речами, потрібними в домі. Все це, що мені дано від пана Буйвіда, я оцінюю в 10 коп грошей».

Статут визначав й інші форми насильницького позбавлення людини життя, такі як убивство пана його слугою, за яке передбачалося четвертування злочинця; вбивство дітьми своїх батьків тягло за собою публічне осоромлення злочинця, якого спочатку возили по людних місцях і кліщами шматували тіло. Процедура закінчувалася втепленням у цільному мішку, до якого поміщали домашніх тварин — kota, собаку, курку, а також вужа;

— злочини проти сім'ї. До них відносили: укладення шлюбу проти волі батьків і за відсутності бажання потерпілої: двоєженство;

— викрадання заміжньої жінки з її волі чи без неї;

— укладання шлюбу між кровними родичами.

За злочини проти сім'ї, крім останнього, винні особи підлягали смертній карі. В останньому випадку шлюб розривався, діти вважалися незаконнонародженими, конфіскувалася половина майна злочинців;

— злочини проти моралі. До цієї групи відносили згвалтування. У цій справі основним доказом для суду служив крик потерпілої. Якщо вона цього не робила або ніхто не чув — факт злочину був відсутній. В разі доведення своєї правоти потерпіла отримувала нав'язку (відшкодування за завдані побої, рани, образу честі). Покарання могло бути скасоване в разі згоди потерпілої вийти заміж за кривдника;

— злочини проти держави. Називалися «образа маєстату господарського». До них відносили такі діяння, як перехід на бік ворога, змова, повстання, зрада державі. За їх здійснення передбачалися смертна кара, позбавлення шляхетської честі й конфіскація майна;

— майнові злочини:

а) крадіжка. Покарання залежало від цінності вкраденого, способу вчинення злочину, соціального становища злочинця. Якщо злочинець не міг відшкодувати завданих збитків чи повернути вкраденого, то застосовувалася смертна кара;

б) пограбування. Обкладалося лише різноманітними штрафами;

в) розбійний напад. Посягання на особу з корисливою метою передбачало смертну кару. Шляхтич притягувався до відповідальності лише тоді, коли був затриманий безпосередньо на місці злочину;

г) знищення або спалення майна. Навмисний підпал житлового будинку передбачав спалення злочинця. Інші способи знищення майна, як-от: рибальство в чужих водоймах, полювання в чужих угіддях, псування греблі, гатки, млина передбачали штрафи у розмірі 12 коп грошей;

— замах на життя особи та її майно визначався термінами «наїзд» або «кївалт». Під ними статут розумів бандитський напад однієї особи чи групи осіб. Завершеним злочином вважалося вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень або матеріальних збитків. Згідно з артикулами (статтями) Литовського статуту на організатора нападу і вбивць очікувала смертна кара. Для співучасників, що здійснили напад з метою заволодіння чужим майном, передбачалося тюремне ув'язнення строком на 1 рік і 6 тижнів.

Види покарань. Система покарань, що склалася в Литовсько-Руській державі, в узагальненому вигляді мала такий вигляд:

— грошові стягнення:

а) головщина — плата родичам за голову вбитого. Залежала від соціального стану потерпілого. Розмір шляхетської головщини становив 100 коп грошей;

б) нав'язка — компенсація потерпілому за образу честі, за завдані побої, рани, каліцтво. Розмір шляхетської нав'язки становив 12 руб.;

в) гвалт — спеціальні штрафні санкції в розмірі 2 руб. грошей, що сплачувалися потерпілому за насильницькі дії проти нього. Шляхетський гвалт становив 12 руб.;

г) вина — сплачувалася за особливо тяжкі злочини і надходила до державної скарбниці;

г) заклад — один із способів забезпечення виконання вироку. Він полягав в особистій домовленості сторін чи спеціальному рішенні князя про обов'язковість штрафних санкцій у разі невиконання однією зі сторін судового рішення;

д) шкода — відшкодування потерпілому за заподіяні матеріальні збитки. Встановлювалася судом індивідуально;

— фізичні та майнові покарання:

а) смертна кара;

б) болісні та членоушкоджувальні покарання;

в) тюремне ув'язнення;

г) позбавлення прав або виволання. До нього засуджувалися ті, хто не корився рішенню суду. Виволанець позбавлявся всіх громадянських прав. Під страхом такого покарання заборонялося переховувати виволанця, давати йому продукти харчування. Ця особа перебувала поза законом, її дружина вважалася вдовою, а діти — сиротами;

д) позбавлення честі. Покарання застосовувалося лише до шляхти. Позбавленими шляхетської честі вважалися не тільки засуджені до цього виду покарання, а й засуджені на смерть, але помилувані внаслідок викупу. Позбавленого честі заборонялося переховувати, вступати з ним у будь-які контакти. Йому дозволялось емігрувати за кордон або перетворитися на раба.

Поряд із загальною системою покарань у Великому князівстві Литовському поширені були й допоміжні санкції. Вони застосовувались як додаткові або для заміни, у разі неможливості застосування основних.

З-поміж них вирізнялися:

а) вигнання за межі держави;

- б) позбавлення спадкових прав;
- в) каяття;
- г) передання в тимчасову чи довічну неволю;
- д) усунення з посади (стосувалося лише шляхетського стану).

Цивільне право.

Цивільні справи, в яких відповідачем виступали неповнолітні діти, судами не розглядалися доти, доки особа не досягне свого повноліття. Суб'єктами правовідносин у суді виступали дорослі діти, але якщо вони жили при батькові, то позов направлявся від його імені, а позов дружини - від імені чоловіка. Залежне населення мало права на звернення до суду. Тільки власник міг представляти їхні інтереси в суді.

Право власності. Об'єкти власності у Великому князівстві Литовському поділялися на нерухомі, до яких належала земля, будівлі, ліси, та рухомі — всі інші рухомі речі.

Головна увага приділялася правовому регулюванню земельної власності. Найбільші земельні володіння належали великому князю литовському. Крім великокнязівської, існувала магнатська, шляхетська, церковна та селянська власність. Залежно від способу набуття права власності маєтки поділялися на:

- родові, тобто отримані у спадщину батьком і передані синові;
- вислужені або одержані в тимчасове користування на певних умовах, наприклад «до живота» чи до «волі панської»;
- придбані внаслідок купівлі-продажу.

Земельна власність усіх видів була недоторканою. Однак існували певні винятки. Піддані, що втекли до «землі ворожої», розглядалися як державні злочинці, а їхні маєтки переходили до скарбниці князя. Діти злочинця втрачали право на нерухоме майно. Проте воно відновлювалося, якщо злочинця затримували і передавали до великокнязівського суду. Позбавлялися права на частку батьківського володіння доньки, які вийшли заміж за іноземця або не отримали батьківського благословення на шлюб.

Право володіння підтверджувалося грамотою чи давністю часу. У разі відсутності підтверджувальних документів на нерухоме майно воно відбиралося і передавалося до скарбу литовського князя.

Литовський статут в усіх трьох редакціях покладав зобов'язання на кожного землевласника відбувати військову повинність особисто і, залежно від розміру земельної посілости, мав відправити до війська певну кількість озброєних підданих. Шляхтич, який відмовлявся виконати військову повинність без поважних на те причин, позбавлявся права володіння землею. Маєток переходив до земельного фонду великого князя литовського.

Зобов'язальне право. Договори у Великому князівстві Литовському укладалися здебільшого письмово у присутності свідків. Судовий чиновник фіксував факт відсутності примусу з боку однієї зі сторін та засвідчував дієздатність контрагента.

Загалом зобов'язальні відносини не набули значного поширення. В умовах натурального ведення господарства найчастіше застосовувалися

договори міни і дарування. З розвитком грошових відносин набув поширення договір купівлі-продажу рухомого майна. Нерухоме майно здебільшого здавалося в оренду або передавалось у заставу. Саме застава в Литовсько-Руській державі була провідною формою забезпечення виконання зобов'язань. Перехід права володіння від боржника до кредитора забезпечував останньому повернення боргу, а право користування заставленим майном відкривало можливість отримання додаткових прибутків. Заставодержатель мав право розпоряджатися заставленим майном, але лише в рамках інституту перезастави третім особам. Перезастава могла здійснюватися тільки в обсягу боргу і на тих самих умовах, що й застава.

У разі передання маєтків у заставне володіння з ними відходили й рухомі речі, зокрема знаряддя праці, особи, що працювали чи проживали на території маєтностей.

Особливість заставного володіння Литовсько-Руської держави полягала в тому, що передаватися в заставу могли не лише особисті майнові права, а й державні посади. Правові джерела зафіксували непоодинокі факти передання в заставу прав старости чи міського вїйта.

Термін передання нерухомості в заставне володіння визначався за згодою сторін. За Литовським статутом заставлене майно не підлягало давності й не переходило у власність заставодержателя, а залишалось заставою довічно, аж до викупу боржником або його спадкоємцями.

Заставлену нерухомість володілець міг передавати у спадщину як за законом, так і за заповітом. Але якщо в договорі застави вказано про перехід права власності на нерухомість у разі невикupu, то кредитор од моменту закінчення терміну ставав її власником.

Рухомими речами дозволялося тільки володіти, але не користуватися. Наслідком невикupu речі в зазначений термін ставав її продаж із дозволу суду. Якщо виручені кошти перевищували борг заставника, то надлишок повертався останньому. Коли ж сума була меншою за борг, різниця стягувалася з решти майна заставника.

Договір застави рухомого майна укладався на невизначений термін. У такому разі заставодержатель звертався до суду, який призначав строк викупу, про що повідомлявся заставник. Якщо впродовж цього часу заставник не викупав річ, право власності на неї переходило до заставодержателя.

Спадкове право. Литовське право розрізняло спадкування за законом, заповітом і на основі звичаю.

За законом у Литовсько-Руській державі спадкоємцями вважалися діти, брати, сестри, батьки та інші кровні родичі. Не мали права на спадок такі категорії осіб із спадкоємців за законом:

- донька, яка вийшла заміж без дозволу батьків чи опікунів;
- вдова шляхетського роду, яка без батьківської згоди вийшла заміж за простолюдина;
- незаконнонароджені діти (бенкарти);
- діти державних злочинців.

Законодавець розрізняв батьківське і материнське майно. Батьківське передавалось у спадок лише синам, а дочкам надавалося придане з четвертої частини всього майна. Своєю чергою, материнське майно розподілялося порівну між усіма дітьми.

Литовські статuti передбачали можливість розпоряджатися майном за заповітом. Родову земельну власність у XVI ст. продавати заборонялося. Можна було продати лише 1/3 родового маєтку, а решту заставити. Ні за яких обставин батько не міг позбавити родової спадщини своїх дітей. За заповітом спадкодавець мав право розпоряджатися лише купленою або вислуженою у князя земельною власністю, рухомим майном.

Держава ретельно охороняла майнові права спадкоємців, створюючи законодавчі перешкоди для несумлінних спадкодавців. Відтак процедура складання заповіту була достатньо складною. Вона розпочиналася з дозволу шляхетської чи копної ради на внесення до заповіту саме того переліку майна, яким мав право вільно розпоряджатися власник. Заповіт складався в усній чи письмовій формі у присутності одного члена панів-ради та не менше двох шляхтичів.

Існувала спрощена форма заповіту для тих осіб, що перебували на війні, в дорозі або за кордоном. Нею передбачалося складення присяги щонайменше двома шляхтичами перед князем, судом, а під час воєнних дій — гетьманом чи повітовим хорунжим, які могли засвідчити дійсність вчинення такого заповіту.

Заборонялося виступати в ролі спадкодавців неповнолітнім, ченцям, синам, які не були відокремлені від батьків, залежним людям, полоненим, психічно хворим тощо.

Не могли бути свідками складення заповіту особи, які самі не мали права здійснювати заповіт, наречені, опікуни, а також ті, кому за заповітом передавалося все майно чи його частина. Документ із помарками чи виправленнями вважався недійсним.

За відсутності спадкоємців майно ставало вимороченим і переходило до державної скарбниці Великого князівства Литовського.

Деякі питання відносин спадкування регулювалися нормами звичаєвого права. Вони настільки глибоко вкорінилися у правосвідомості населення, що посіли належне місце в системі чинного права. Литовський статут 1588 р. узаконив норму, яка дозволяла розгляд спадкових справ на основі звичаєвого права.

Шлюбно-сімейне право.

За звичаєвим правом на українських землях, що потрапили під вплив Литовського князівства, шлюб міг укладатися без вінчання в церкві. Шлюб набував законної сили з виконанням кількох умов. Насамперед наречені мали отримати згоду батьків. По-друге, вимагалася публічність укладення шлюбного союзу, зовнішнім виразом якого було весілля. По-третє, подружжя мало сплатити владі грошовий податок.

З XVI ст. в Литовсько-Руській державі узаконили форму церковного шлюбу. Набули поширення заручини, що скріплювалися свідками та

символічними діями. Шлюб мав бути укладений в обумовлений термін. У разі неявки однієї зі сторін на вінчання передбачалися різноманітні штрафи. Розлучення відбувалося за згодою обох сторін. Особи, котрі уклали шлюб за звичаєвим правом, за розлученням зверталися до світського суду, вінчані — до церковного.

Церква охороняла шлюб і сім'ю значно ширшим арсеналом засобів. Щоб запобігти сімейним драмам, церковне законодавство визначило лише два приводи для розлучення — перелюбство і тривалу та невиліковну хворобу одного з подружжя.

У шлюбі чоловік мав перевагу над своєю дружиною і дітьми. Особиста влада чоловіка спиралася на його панівне становище в родині. Він був власником будинку, а отже, і всіх осіб, які проживали в ньому.

За литовсько-руським правом майно належало всій родині. Дружина вступала до шлюбу з посагом. Для забезпечення її майнових інтересів чоловік вносив і свою частку, як заставу до спільного майна. Недоторканність посагу дружини гарантувалася «віном» чоловіка, тобто актовим записом. Чоловік міг віддати дружину, а батько — дітей у тимчасове рабство, передати їх під заставу, в найм, словом, використати замість себе як засіб повернення боргу. Влада батька була незаперечною і довічною як над дітьми, дружиною, так і над зятями й невістками. Дорослий одружений син, що мав своїх дітей, міг передати себе в заставу, але договір оформлявся від імені батька та інших членів родини.

Тема 3.3. Політико-правове становище українських земель у складі Королівства Польського та Речі Посполитої Польської (XIV-XV ст.)

План:

- Державний устрій: - центральні органи влади; - органи державного управління; - місцеві органи влади.
- Суспільний лад.
- Судустрій і судовий процес

Хронологія подій. На початку XIV ст. у Польщі відбувався процес централізації польських земель. Незворотності об'єднавчі тенденції набрали за часів князювання Казимира III (1333—1370 рр.). У 1340-х рр. до своїх володінь Казимир долучив і західноукраїнські землі — Галицьку, Белзьку та Холмську, що остаточно були приєднані 1387 р. Приблизно тоді ж визнала свою залежність від Казимира і Мазовецька земля. Однак процес об'єднання всіх польських земель так і не завершився. На заваді цьому стали безмірні апетити польських завойовників, спрямовані переважно на схід. Замість консолідації власних етнічних територій, зміцнення їхньої політичної могутності було взято курс на приєднання сусідніх земель, що, зрештою, виявилось згубним для польської корони.

Скориставшись із внутрішніх чвар у Литві, 1430 р. Польща поширила свою владу на Західне Поділля із центром у Кам'янці. Відтоді в

адміністративному аспекті вся територія королівства, включно з українськими землями, поділялася на Велику Польщу, що складалася з п'яти воєводств, розташованих на мазовецьких і пруських землях, і Малу Польщу, до якої належали й приєднані українські етнічні території.

Водночас Чернігівщина, Новгород-Сіверщина й Стародубщина потрапили під владу Московського царства, Північною Буковиною оволоділа Угорщина. У 1359 р. ця територія опинилася під владою Молдавії, а в середині XVI ст. Північна Буковина разом з Молдавією потрапили до складу Туреччини.

Від кінця XIV ст. впродовж наступних майже 200 років долю більшості українських земель визначав політичний курс Польщі та Литви, спрямований на взаємне зближення.¹ Він зумовлювався двома обставинами:

1) необхідністю організації опору агресії хрестоносців — Лівонському і Тевтонському орденам, що становили значну воєнну загрозу для обох держав;

2) появою і поступовим політичним зміцненням Московського царства, що намагалася розширити свої володіння за рахунок сусідніх держав, насамперед Литви і Польщі.

Результатом тривалого зустрічного руху стало ухвалення на Люблінському сеймі 1569 р. унії, яка юридично оформила об'єднання Польщі та Литви в одну державу — Річ Посполиту (Республіку). Основними умовами, на яких відбулося об'єднання, були такі:

— на чолі держави ставав король, що обирався на спільному сеймі представників Польщі й Литви;

— король присягав на вірність обом народам;

— підтверджувались усі права та вільності шляхти і привілеї окремих осіб;

— укладені до унії міжнародні договори обох країн денонсувалися, якщо вони були спрямовані проти однієї з договірних сторін;

— запроваджувалася спільна монета;

— узаконювалося право набувати землі для польської шляхти в Литві та для литовської в Польщі.

Після злиття двох держав в одну Велике князівство Литовське не втратило повністю своєї самостійності. Воно ще мало у своєму розпорядженні власне військо, законодавство, окрему адміністрацію, чинну фінансову систему. Втрати торкнулися донедавна належних їй українських земель — Київщини, Волині, Поділля, що відійшли до Польського королівства. Щоправда, на Люблінському сеймі українська делегація неодноразово порушувала питання про можливість уведення України, як третього суб'єкта, до складу Речі Посполитої. Хоча цього зробити не поталанило, король змушений був піти на значні поступки українським депутатам. Одразу після укладення унії своїм привілеєм він підтвердив рівноправність православних і католиків, дозволив користуватися українською мовою в діловодстві та зносинах коронної канцелярії з місцевою адміністрацією. Принаймні, ще впродовж двох десятиліть українські землі у

складі Королівства Польського мали статус, близький до автономного.

Українські землі у складі євразійських державних і утворень (друга половина XVI - перша половина XVII ст.)

З утворенням Речі Посполитої, у другій половині XVI ст. на порядок денний постало питання про об'єднання католицької та православної церков у державі. Серед безпосередніх причин її укладення називаються: утворення Речі Посполитої, необхідність зміцнити внутрішню єдність держави, відвернути православне населення від єдиновірної Росії (Московського патріархату), криза у православній церкві, боротьба ієрархії з братствами в українських землях, засобом виходу з якої єпископи вважали церковну унію з Римом.

Наприкінці 1589 — на початку 1590 р. львівський єпископ Гедеон Балабан вперше порушив питання про злуку з папською курією. Невдовзі до нього приєдналися єпископи: луцький — Кирило Терлецький, пінський — Леонтій Пельчинський, холмський — Діонісій Збируйський. У червні 1590 р. на нараді в Белзі вони підписали грамоту про свою згоду визнати зверхність римського папи. Про своє рішення єпископи повідомили польського короля.

Підготовка до укладення унії проводилася в умовах суворой конспірації. До справи об'єднання церков приєдналися митрополит Михайло Рогоза та сенатор і водночас берестейський каштелян Іпатій Потій (1541—1613 рр.), якого підтримував князь Острозький. Останній пропонував канонічно рівноправне об'єднання двох церков із гарантією збереження православного обряду та порозуміння зі східними патріархами, московським царем і молдавським господарем.

У грудні 1594 р. єпископи К. Терлецький та І. Потій розробили план і деталі переходу православних парафій під владу папи римського. 1 червня 1595 р. на останньому перед унією соборі київський митрополит М. Рогоза, єпископи володимирський — Потій, луцький — Терлецький, пінський — Пельчицький і кобринський архімандрит І. Гоголь підписали умови унії (33 артикули «Статей унії») для подання папі та королю. Через два тижні ієрархи підписали послання до папи, висловивши згоду на прийняття унії.

У цій ситуації князь Острозький вдався до активних дій. Він зумів залучити на свій бік львівського єпископа Гедеона Балабана і перемишльського єпископа Михайла Копистенського, які виступили з заявою про необхідність розгляду питання про унію церковним собором за участю всього духівництва, шляхти та представників від братств.

У вересні 1595 р. король Сигізмунд III видав універсал, в якому повідомив підданих про об'єднання православних у Речі Посполитій з католицькою церквою, та відрядив єпископів І. Потія і К. Терлецького до Рима. На аудієнції у папи Климента VIII єпископи присягнули на вірність папі, а він зі свого боку дав офіційну згоду на унію. Однак папа розглядав унію не як об'єднання церков, а лише як факт «повернення народу руського до Римської церкви». При цьому збереження східних церковних обрядів допускалося за умови, «якщо вони не суперечать католицькій вірі та не відкидають єдності з католицькою церквою».

Крім того, єпископи визнали догмати католицької церкви, першість апостольського престолу, римського папу — наступником святого Петра і намісником Ісуса, головою, отцем і вчителем всіх християн, а Римську церкву — матір'ю всіх церков.

Відтак королю залишалося лише видати універсал про скликання церковного собору у Бресті (Бересті), який за традицією мав винести остаточне рішення щодо унії.

Брестський собор тривав од 6 до 10 жовтня 1596 р. Прихильники унії сподівалися, що після її формального затвердження Ватиканом та підтримки королем Речі Посполитої проголошення об'єднання церков не викличе значного опору. Проте на початку роботи собору сформувалися два непримиренні табори, що розділилися і провели фактично окремі собори.

Уніатський собор проходив у церкві Св. Миколая у складі митрополита, 5 єпископів, 3 архімандритів, 3 католицьких біскупів, 4 єзуїтів і 3 королівських представників. Собор публічно проголосив унію — перехід православної церкви до лона Папи Римського.

Було визнано основні догмати католицької церкви, проте церковні обряди залишилися православними, а церковнослов'янська мова — мовою богослужіння. Греко-католицьке духівництво звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті, яке було отримане лише 1790 р.

Православний собор відбувався у палаці, де зупинився князь К. Острозький. На собор прибули: протосинкели (намісники) константинопольського патріарха Никифор Парасхес та олександрійського — Кирило Лукаріс, митрополит белградський Лука, єпископи: львівський — Гедеон Балабан, перемишльський — Михайло Копистенський, 11 архімандритів, ігумен, 16 протопопів і понад 200 інших духовних осіб. Зі світських представників були 3 сенатори, численні шляхетські депутати, посланці братств та інші особи. Православний собор засудив проголошення митрополитом і єпископом унії з Римом і звернувся до короля з проханням затвердити їхні рішення. Але Сигізмунд III став на бік греко-католиків, схвалив декларацію унії та скасував постанову православного собору. Сейм 1597 р. також підтвердив рішення Брестського собору.

Українське суспільство розкололося (в XVII ст. унія поширилася лише на Володимирщину, Белзщину та частково Волинь). Процес, що розпочинався як спроба об'єднати християнські церкви, закінчився їхнім подальшим роздробленням. Тепер замість двох з'явилися три церкви: католицька, православна та греко-католицька.

Державний устрій.

Центральні органи влади. Система централізованих органів державної влади та управління на українських землях, що потрапили до складу Польщі, а з 1569 р. увійшли до складу Речі Посполитої, у своєму розвитку проминула кілька етапів.

Перший охоплював період з другої половини XIV ст. до першої

половини. XV ст. У той час Польща являла собою своєрідну станово-представницьку монархію на чолі з королем та однопалатним парламентом. До його складу входила королівська рада (магнати й католицькі священики), а також представники від шляхти.

Другий етап — друга половина XV ст.— 1572 р.— період ранньо-феодальної республіки на чолі з королем. У 1476 р. було створено окрему шляхетську палату, що дістала назву посольської зборні.¹ Відтоді вальний (загальний) сейм складався з двох палат - сенату і посольської зборні. До верхньої палати — сенату входили представники світської та духовної знаті, що володіли значними земельними посілками і перебували в привілейованому становищі. До нижньої палати сейму — посольської зборні входили здебільшого шляхтичі та незначна кількість міських жителів. Король став носієм виконавчої та — певною мірою — законодавчої влади. Він входив до складу сенату, був його головою. У разі відсутності короля на засіданні ухвали й рішення сейму визнавалися неправомірними.

На третьому етапі (1572—1791 рр.) сталося різке послаблення королівської влади. Змінилася форма правління в Речі Посполитій. Вона й надалі залишалася республікою, але влада монарха вже не передавалася у спадок. Він обирався на елекційному сеймі, що проводився на полі неподалік од Варшави.

Державний лад Речі Посполитої переважно сформувався у перші роки її існування. Значний вплив на його еволюцію мали «Генріхові артикули», ухвалені сеймом з огляду на обрання королем зятятого католика, учасника Варфоломійвської ночі (масового знищення протестантів), французького принца Генріха Валуа у 1572 р. Не пробувши й шести місяців королем Речі Посполитої, він повернувся до Парижа, де посів порожній французький престол.

Приймаючи польську корону, Генріх Валуа зобов'язався не вирішувати питань війни і миру, не скликати народного ополчення (посполитого рушення) без згоди сенату, мати при собі постійну раду з 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм, тривалість якого обмежувалася шістьма тижнями. Король мав забезпечувати територіальну цілісність Речі Посполитої, домагатися повернення втрачених польських земель. У разі невиконання взятих на себе зобов'язань, шляхта мала право відмовитися від покори королю.

Отже, внаслідок Люблінської унії 1569 р. та «Генріхових артикулів» 1572 р. верховна влада передавалася спільному литовсько-польському коронному сейму. Як зазначають польські правові джерела, сейм Речі Посполитої складався з трьох компонентів:

а) король. У Речі Посполитій королю належала виконавча влада. Без затвердження короля жоден закон не діяв. Кандидатами на польський престол могли бути особи, що належали до родової польської знаті, католики, знайомі з вітчизняним правом. Маєтності короля проголошувалися недоторканими. Без згоди сейму король не мав права виїжджати за кордон. Йому дозволялося мати особисту охорону (до 800 осіб), але утримувати її

можна було власним коштом.

Особисте життя короля також чітко регламентувалося. Він міг брати шлюб і розлучатися лише з дозволу сенату. Наречена мала бути католицького віросповідання, в іншому випадку—не могла стати королевою, доки не прийме католицизму. Діти короля не користувалися правом на успадкування трону, хоча могли обіймати посади в уряді та сеймі;

б) сенат. Членами сенату ставали в результаті королівського призначення довічно. Тому сенатори були незалежними від новообраних королів. До сенату входили римо-католицькі єпископи, архієпископи, воеводи, каштеляни, державні чиновники вищого рангу. Після Люблінської унії кількість сенаторів стабілізувалася на рівні 140 осіб. Першим сенатором вважався глава польської католицької церкви.

Сенат скликався королем одночасно з посольською зборнею, але засідання проводились окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів нормативних актів, ухвалених посольською зборнею; обговорення питань зовнішньої політики; участь у розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля;

в) посольська зборня. До її складу входили 170 депутатів — послів од земської шляхти. Вона обговорювала внесені королем проекти законів, ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи. Після закінчення роботи сейму послі звітували на повітових сеймиках, які обрали їх до коронного сейму.

Усі питання в нижній палаті вального сейму ухвалювались одностайно. Достатньо було одному делегатові проголосувати проти, щоб зірвати ухвалення будь-якого рішення. Це правило дістало назву «*liberum veto*» (вільна заборона). Зловживання правом вето інколи призводило до того, що сейми не могли розпочати свою роботу. Так, у середині XVIII ст. за короля Августа III шляхтичі наскільки часто застосовували вето, що зірвали роботу 13 із 14 коронних сеймів. З метою ухвалення узгоджених рішень перед засіданням вального сейму всі три стани підписували спільне зобов'язання, яке називалося конфедерацією. Зазначимо, що в сенаті принцип одностайності не застосовувався, тому що король мав вирішальний голос.

Отже, вальний сейм Речі Посполитої мав такі повноваження:

- ухвалював закони;
- встановлював розміри та нові види податків;
- скликав посполите рушення;
- проводив нобілітацію (надавав шляхетство);
- укладав міжнародні договори і союзи;
- здійснював помилування та амністував засуджених;
- окреслював курс зовнішньої політики тощо.

Такою була компетенція вального сейму аж до ухвалення Конституції 3 травня 1791 р., після якої Річ Посполита стала конституційною монархією.

Органи державного управління. Як зазначалося, виконавча влада в Речі Посполитій належала королю. Виконувати обов'язки йому допомагали вищі сановники, що входили до складу сенату. Ними були:

- великий, або коронний, маршалок; який відав королівським двором;
- надвірний маршалок — заступник коронного;
- коронний канилер і підканцлер, що відали королівською канцелярією;

- коронний підскарбій, який відав державною скарбницею;
- коронний гетьман — головнокомандувач збройних сил Речі Посполитої, який обіймав посаду довічно;
- референдарії (духовний та світський) — помічники короля у королівському суді. Після Люблінської унії брали участь у засіданнях сенату з правом дорадчого голосу.

Місцеві органи влади. Система управління на землях Західної України, захоплених Польщею, тривалий час організовувалася за давньоруськими зразками. Лише з 1434 р. вона почала здійснюватися польською адміністрацією. Такою ж вона в основному залишалася і після утворення Речі Посполитої.

В адміністративному аспекті Річ Посполита поділялася на три провінції — Велику Польщу, Малу Польщу, до складу якої входила більша частина захоплених українських земель, і Литву. Своєю чергою, провінції поділялися на менші адміністративно-територіальні одиниці — воєводства, повіти. Очолював воєводство воєвода, який, окрім того, здійснював судові функції та керував шляхетським корпусом свого воєводства в разі воєнних дій. У віданні старост і замкових управителів перебували замки, села староства. Старости очолювали гродські суди.¹ На чолі повітів стояли каштеляни.

Органами місцевого самоврядування згідно з Конституцією 1509 р. визнавалися шляхетські сеймики.

Адміністративний апарат Речі Посполитої не був достатньо розвинутим, попри велику кількість чиновників місцевого рівня. Відповідно до Конституції 1611 р. в державі встановлювалася така ієрархія посад:

- підкоморій;
- хорунжий;
- земський судця;
- стольник;
- чашник;
- підсудок;
- підстольник;
- підчаший;
- ловчий;
- війський;
- писар;
- мечник.

Відносно деяких посад існувала заборона їх сумісництва.

Низовою ланкою адміністрації Речі Посполитої були волосні та сільські органи. Справами волості відав королівський волосний староста, якому був підпорядкований волосний писар. Питання сільського життя вирішував сільський сход. Він же обирав сільського старосту. З часом ці

самоврядні органи втратили свій вплив, а на їхнє місце призначалися управителі.

Суспільний лад.

Суспільна організація на українських землях, що перебували у складі польської корони, склалася під впливом процесів, притаманних середньовічній Європі. Тісні зв'язки Польщі з західноєвропейськими країнами сприяли формуванню замкнених суспільних верств, що дістали назву станів. Спочатку правові відмінності між станами були непомітними, дозволялося безперешкодно переходити з одного стану до іншого. Згодом право переходу було обмежене, врешті-решт, стало майже неможливим.

Впродовж XV—XVII ст. у Польщі, як і на Заході, склалися такі політично активні суспільні стани.

1) Шляхта, що поділялася на: магнатів (великих землевласників); середніх і дрібнопомісних землевласників; «ходачкову шляхту» (від «ходачки» — личаки) — зuboжілий прошарок, який не мав земельної власності.

Магнати мали право видавати правові акти, що поширювалися на їхніх підданих. Із них формувався сенат, призначалися найвищі посадовці в державі.

Середня шляхта у XVI ст. становила могутню політичну силу. Саме її представники обирали короля, затверджували закони, податки, впливали на внутрішню та зовнішню політику в державі.

Від середини XVI ст. шляхетство вже передавалось у спадщину. Дарувати його міг лише сейм, а його втрата відбувалася лише за рішенням суду або в разі переїзду шляхтича до міста для заняття ремеслом чи торгівлею. Тільки осілий шляхтич був єдиним повноправним громадянином Польщі. З падінням авторитету державної влади у XVII ст. магнати забезпечували іншим шляхетським категоріям захист життя і майна, нерідко наймали для служби в латифундіях чи у власному війську. У другій половині XVIII ст. шляхта у Речі Посполитій становила майже 10% населення, що було найвищим показником у Європі. Шляхтич на українських землях у середньому володів одним селом у 20—30 ланів землі.

На приєднаних наприкінці XIV ст. галицьких землях українська шляхта мала значно менші права та привілеї порівняно з польською аристократією. На відміну від польських, українські шляхтичі змушені були сплачувати до королівської скарбниці грошові й натуральні податки, ремонтувати дороги та замки.

2) Духівництво поділялося на римо-католицьке, греко-католицьке (з 1596 р.) і православне. Привілейоване становище посідала римо-католицька церква, яка володіла декількома сотнями сіл. По кілька десятків сіл перебувало в руках монастирів.

Православна церква втратила своє привілейоване становище, навіть опинилася перед небезпекою повного знищення. Призначення на вищі церковні посади здійснювалося польським королем, діяльність контролювалася державною владою. Православним заборонялося мати

приватну власність.

Таке становище існувало до 1434 р., коли православних було частково урівняно в правах із римо-католиками. їм надавалося право приватної власності, як і для католиків, було скасовано будь-які покарання без рішення суду, звільнено від натурального податку худобою. Та остаточного паритету у правах було досягнуто лише напередодні Люблінської унії.

3) Міщани. Порівняно з країнами Західної Європи міщани в Польщі мали значно меншу політичну вагу. Як окремий суспільний стан вони не були представлені в польському сеймі, з 1496 р. їм не дозволялося купувати землю та володіти нею, заборонялося обіймати державні посади, їм було обмежено доступ до вищих церковних посад. Напередодні Люблінської унії купцям, зокрема й з українських земель, заборонялося експортувати польських товарів. Значно обмежувалися позиції міщанства і в соціальній сфері. Так, за відповідним законом, який мав антиміське спрямування, міщанам заборонялося носіння цінного хутра, шовкових поясів тощо.

Усунення міських жителів від політичного управління пояснюється двома обставинами. З одного боку, польська шляхта боялася конкуренції з боку міщан за впливи на короля, а з іншого — шляхетські фільварки, а не міста, як на Заході, мали провідні позиції в товарному виробництві. Міським жителям не дозволялося здійснювати операції в прибутковій сфері експортної торгівлі. Водночас міщани були основними платниками податків.

У порівняно кращому становищі перебували міста з магдебурзьким правом. Столиці Галичини Львову магдебурзьке право було надано 1356 р. Ним передбачалося рівність усіх громадян міста перед законом. Однак на практиці керівництво справами у містах належало міському патриціатові, який у національному аспекті складався переважно з представників польської та німецької національності, римо-католиків за віросповіданням. У статутах багатьох міст на магдебурзькому праві зазначалося, що вся міська влада служить тільки тим, хто визнає римську віру. Українців уважали людьми другосортними, виділяючи їм окремі квартали, переважно за межами міста. У Львові, наприклад, українці мешкали переважно на одній вулиці, яка називалася Руською. їхнє представництво у міських органах управління та в судах було суто символічним. Зазначмо, що крім належності до католицизму, повноправними громадянами міста визнавалися особи, які мали нерухоме майно, сплачували з нього податки, були одруженими, мали свідоцтво про благонадійність.

4) Вільні селяни, або кметі, поділялися на чиншових, що сплачували натуральний податок, і службових, які платили чинш і відробляли панщину. У XV ст. панщина сягала 14 днів на рік, а в наступному столітті вона значно зросла і сягнула 6 днів на тиждень. Окрім того, селяни сплачували десятину на користь церкви, а галицькі кметі обкладалися податком у скарбницю держави. Селяни втрачали громадянські права — права власності, права суду, мали обмежене право виходу від землевласника — лише в тому разі, якщо виконували поставлені умови. Якщо кметь пішов від господаря вночі або без його відома, то вважався втікачем і підлягав грошовому штрафу.

Накладалися штрафи й на міста, якщо приймали селян-втікачів. Судочинство над селянином здійснював сам землевласник. Смерть кметя оцінювалася вчетверо дешевше, ніж убивство шляхтича. Головщина за його вбивство ділилася між родичами небіжчика (3/4) та його паном (1/4). Польське право до селян часто застосовувало таке покарання, як покура. Воно полягало в тому, що вбивцю ставили на коліна перед родичами жертви, які на власний розсуд могли або стратити обвинуваченого, або помилувати.

Так селянство поступово перетворювалося на залежне від своїх кріпосників. Кріпацтво в Польщі було узаконено постановою Петриківського сейму 1496 р.

5) Напіввільні. У XIV — першій половині XV ст. на українських територіях Польщі були відомі такі категорії напівзалежного населення:

— каланні люди — селяни, які не мали права виходу від свого господаря. Втім, їм дозволялося свідчити в суді, мати особисте майно, не платити податків державі;

— ординці — селяни, що працювали на королівських угіддях і перебували під опікою короля. Мали однакові права з каланними людьми. Ординські села мали право на самоуправління. Назва, ймовірно, походила від виконання ними додаткових функцій з охорони рубежів держави від нападу Золотої Орди;

— сотні люди — особи, що проживали поблизу замків і фортець, забезпечували їх товарами ремісничого виробництва. Податків не сплачували, на них поширювалася юрисдикція замкового суду.

Соціальне становище напівзалежного населення фактично було кращим, ніж вільних селян. Саме тому значна кількість кметів добровільно переходило до категорії каланних, ординців, сотних людей, самостійно позбавляючи себе певних особистих свобод.

б) Невільники або раби. Про них є згадки, датовані лише XIV — першою половиною XV ст. Джерелами рабства залишалися воєнний полон, народження від раба, самопродаж, продаж чоловіком дружини і дітей у боргову кабалу. Будь-який невольник міг позбутися рабського становища, викупившись із нього.

Судоустрій і судовий процес.

Після об'єднання Польщі в єдину централізовану державу в середині XIV ст. сталися зміни у структурі судових органів. Як на польських етнічних територіях, так і на приєднаних українських землях **система судоустрою** була розмаїтою і прибрала такого вигляду: світськими судами першої інстанції стали земські, старостинські, магістратські суди в містах і підкоморські суди. Якщо в Литві вони були в кожному повіті, то в Польщі — в кожному воєводстві. Склад земського суду обирався на повітових сеймиках і довічно затверджувався королем. У певний час суд об'їжджав усі повіти, воєводства і розглядав як цивільні, так і кримінальні справи. Суд був колегіальним. У його роботі брали участь 5—6 представників шляхетської аристократії. До компетенції земських судів належали майже всі кримінальні та цивільні справи, в яких однією зі сторін виступав шляхтич.

Підкоморський суд вирішував спірні справи, які стосувалися встановлення меж і кордонів між окремими земельними володіннями.

Старостинські суди — суди представників королівської адміністрації. У Литві — гродські або замкові суди. Їх очолювали старости або їхні заступники — підстарости. Під юрисдикцію потрапляла не лише шляхта, а й усе вільне населення, що не було підсудне становим земським і підкоморським судам. За Вартським статутом 1423 р. судові права королівських старост обмежувалися. Тепер він міг здійснювати правосуддя лише по чотирьох артикулах: згвалтування, підпал, пограбування та наїзд — розбійний напад.

Магістратський суд для міст, що мали магдебурзьке право. Судові повноваження здійснював війт як голова міської влади спільно з виборними присяжними засідателями, що називалися лавниками.

Вищою судовою та єдиною апеляційною інстанцією виступали королівські суди, на засіданні яких король або сам здійснював правосуддя, або за допомогою уповноважених ним можновладців. До королівських судів належали:

— власний королівський трибунал, на якому король особисто розглядав справи. Йому були підсудні всі справи, що стосувалися порушення шляхетських прав і привілеїв, а також будь-які справи, що їх король бажав узяти до свого провадження;

— суд державного сейму. Засідав у період роботи сейму. На ньому головував король. До компетенції сеймового суду відносили злочини проти держави, посадові злочини, образу короля тощо;

— суд королівських асесорів. Розглядав справи, що стосувалися населення міст, розташованих у королівських вотчинах. Правосуддя здійснював коронний канцлер. Розглядав справи, що надходили в апеляційному порядку з магістратських судів;

— суд референдаріїв, на якому розглядалися спори між збирачами податків із королівських вотчин і селянами, що на них жили й працювали;

— суд великого маршалка. Під його юрисдикцією перебували всі справи, що стосувалися порушення правопорядку й тиші у столиці Королівства Польського;

— комісарський суд — суд уповноважених королем осіб, спеціально призначених для розгляду певної справи.

Окрім світських судів, існували духовні суди. Першою інстанцією для них були суди єпископа, другою — архієпископа, третьою — суд Папи Римського у Ватикані. Розглядалися справи світських осіб за злочини проти церкви та протиправні дії священників.

Вищою апеляційною інстанцією для всіх світських судів, як значалося, був король. Але після судової реформи 1578 р., компетенцію короля було значно звужено. Король не усувався остаточно від судочинства, однак апеляційні функції від нього перейшли до Коронного трибуналу. Він став верховним судом як для Малої Польщі, так і для Великої. У Брацлавському, Київському та Волинському воеводствах існував Луцький

трибунал для земель, приєднаних від Великого князівства Литовського.

До складу Коронного трибуналу входило 27 суддів, що раз на рік обиралися на шляхетських сеймах. Справи священників розглядалися шістьма світськими суддями та обраними для цього шістьма духовними особами. На чолі Коронного трибуналу стояв виборний маршал. Трибунал розглядав апеляції в останній інстанції щодо вироків у справах шляхти й духівництва, що надходили із земських, підкоморських, старостинських судів. Рішення Коронного трибуналу було остаточним і оскарженню не підлягало.

Тогочасні правові пам'ятки не відрізняли цивільного судочинства від кримінального. **Судовий процес** розпочинався з позовної заяви, яку могли подати лише повнолітні особи. Виклик до суду здійснювався спеціальними судовими чиновниками за три тижні до початку розгляду справи. Цей час надавався відповідачеві для підготовки до слухання справи. За неявку без поважних причин у відповідача кон-фісковувався один чи два воли. У разі неявки вдруге і втретє відповідач програвав справу. Якщо не з'являвся позивач, вигравав відповідач, якщо він був присутній на процесі.

На наступній стадії судового провадження головуєчий переходив до розгляду доказів, наданих обома сторонами. Доказами вважалися:

- особисте зізнання;
- присяга;
- покази очевидців;
- офіційні (королівські) привілеї;
- приватні документи (боргові зобов'язання).

Після заслуховування обох сторін та оцінювання всіх доказів суд ухвалював рішення. Сторона, що виграла справу, мала внести на користь судді відповідну плату, що називалася «подарунком на пам'ять». Закон дозволяв судді стягувати за розгляд справ мито в розмірі від 2 до 4 грошей. Особа, що програла справу, мала сплатити значні штрафи.

Стосовно розгляду справ про вбивство існувала дещо інша процедура. Оскільки судді не мали права розслідувати цю категорію справ, коли не встановлено особи злочинця, заявник мав указати ім'я підозрюваної особи. Тільки в такому разі суддя призначав спеціального судового чиновника, який проводив розслідування злочину.

Тема 3.4. Правова система на українських землях Королівства Польського та Речі Посполитої Польської

План:

- Джерела права.
- Кримінальне право: - види злочинів; - система покарань.
- Цивільне право: - право власності; - зобов'язальне право; -спадкове право.
- Шлюбно-сімейне право.

Джерела права.

На українських землях, що входили до складу Польщі, а потім Речі

Посполитої Польської, чинними джерелами права були:

— звичаєве право. Зберігало свої позиції впродовж XIV—XV ст. як. Про це свідчить припис короля 1493 р. всім судовим установам про врахування в суді давніх звичаїв народу;

— «Руська правда». Діяла на українських землях Польщі в XIV — першій половині XV ст.;

— магдебурзьке, або німецьке, право. Витоки німецького права у Польщі сягали середини XIII ст. Саме так називалися норми, які обумовлювали правове становище німецьких переселенців на території королівства. Згідно з ними німецьким селянам надавали низку пільг і переваг порівняно з місцевим селянством, заохочуючи таким чином іноземців до переселення. Однак у сільській місцевості воно не використало всього правового потенціалу.

Зате в умовах міст збірник правових норм німецького дворянина Ейке фон Репкова, укладений у першій половині XIII ст. у Магдебурзі, знайшов найповніше застосування. Потрапивши до польських міст, воно почало відходити від свого німецького прототипу, вбираючи в себе характерні риси місцевого права. Гармонізація сталася настільки природно, що піддані короля почали вважати його власним польським правом. А сам король Казимир III у 1356 р. заборонив містам звертатися за консультаціями у судових справах до м. Магдебурга. З цією метою ним було засновано Вищий суд німецького права у Кракові:

— Вислицький статут 1347р.— перший кодифікований збірник звичаєвого права Польщі. Він регулював норми як публічного, так і приватного права. Статут визначав правові рамки для окремих станів суспільства, насамперед для шляхти і духівництва. На обидва стани покладалися обов'язки військової служби на користь короля залежно від розмірів землеволодіння. Якщо з якихось причин священик не міг її виконати, обов'язок військової служби дозволялося передати комусь із близьких родичів. Інакше земельне володіння відбиралося і поверталось до королівського земельного фонду.

За Вислицьким статутом шляхта зобов'язана була відбувати службу в межах країни. Її участь у військових операціях поза межами Польщі визнавалася справою добровільною, з окремою грошовою оплатою.

Згодом Вислицький статут (Мала Польща) був об'єднаний з Петраківським статутом (Велика Польща) у загальний судебник, що дістав назву «Повний звід статутів Казимира III»;

— Вартський статут 1420—1423 рр. Головну увагу в ньому приділено шлюбно-сімейному, спадковому та опікунському праву. В окремих статтях йшлося про обсяги судової компетенції сільських старост;

— різноманітні королівські закони, загальні та особисті привілеї, законодавство сеймиків, а з утворенням вального сейму — його власні акти;

— судова практика, тобто рішення вищих королівських судів і місцеві з'їзди феодалів створювали обов'язковий судовий прецедент для вирішення аналогічних справ.

З утворенням Речі Посполитої було здійснено спроби кодифікації чинного законодавства. У 1505 р. було схвалено збірник польських законів; 1532 р. підготовлено новий збірник, якого 1533 р. видано. У 1782 р. було завершено роботу із систематизації польського законодавства у єдиний Збірник законів.

Кримінальне право.

Види злочинів. До середини XV ст. на українських землях, приєднаних до Польщі, ще діяли норми кримінального права «Руської правди». Від другої половини століття польське кримінальне право стало на українських територіях домінуючим. За римською правовою традицією злочини поділялися на публічні і приватні. До публічних належали:

— образа королівського маєстату — злочини проти особи короля;

— злочини проти держави. До них відносили повстання, виказання ворогу державної таємниці, підбурювання до бунту. Серед державних злочинів вирізнялися ті, що порушували громадський порядок під час проведення судового засідання: оголення меча в залі суду, вхід до судового приміщення без дозволу суду, відмова від виконання судового вироку. За вчинення вказаних злочинів передбачався штраф у розмірі від 3 до 14 гривень;

— злочини проти релігії. Як і у Великому князівстві Литовському, суворому покаранню підлягали особи, що перейшли до нехристиянської віри. Злочином проти релігії вважалося чаклунство;

— злочини проти громадського порядку та спокою. До них відносили розбійні напади, насамперед напад на шляхетський будинок;

— злочини проти особи. На першому місці стояло вбивство. Покарання залежало насамперед від соціального статусу потерпілого. Якщо ним був шляхтич, то винний у вбивстві сплачував 60 гривень пені (штрафу), якщо дрібнопомісний дворянин — 30 гривень, а коли селянин — 10 гривень, із яких 6 передавалися родичам потерпілого, а 4 — до королівської скарбниці.

До злочинів проти особи відносили також заподіяння тілесних ушкоджень, статеві злочини, образу честі. У разі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень шляхтичеві, підсудний сплачував пеню в розмірі 30 гривень, а якщо потерпілим був селянин — лише 5 гривень;

— образа честі. За словесну образу шляхтича передбачався штраф у розмірі 60 гривень, що відповідав розміру пені за вбивство;

— майнові злочини. До них передусім належала крадіжка, що поділялася на просту й кваліфіковану. До останньої відносили відкрите викрадення майна з застосуванням зброї.

Система покарань. З-поміж покарань у польському праві виділялися:

— смертна кара, яка, своєю чергою, поділялася на звичайну (відрубання голови, повішення, втоплення, розстріл) та кваліфіковану (спалення на вогнищі, четвертування, переломлювання рук і ніг, колесування);

— «покарання на шкірі»: відрізання вуха, таврування;

— позбавлення честі (інфамія) та опала (банація);

— покарання біля ганебного стовпа;

— позбавлення волі;

- конфіскація майна;
- приватні грошові покарання (штрафи).

Поруч із регламентацією окремих видів злочинів, польське середньовічне право містило елементи поняття необхідної оборони, співучасті й форм вини. Так, передбачалася диференційована відповідальність для родичів, які спільно вчинили суспільно небезпечне діяння.

Цивільне право.

Суб'єктами права у Польщі були дієздатні та правоздатні фізичні особи. Правоздатність окремих осіб залежала від віку, статі, станової належності. Панівний шляхетський стан користувався повною правоздатністю, тоді як залежне населення перебувало на безправному становищі.

Польське право розрізняло обсяги правоздатності дівчат, заміжніх жінок, вдів. Найнижчим рівнем правоздатності володіли дівчата, які не мали права розпоряджатися належним їм майном.

За Вислицьким статутом повнолітніми вважалися дівчата, котрі досягай 12-річного віку. Однак повна правоздатність, на думку вчених, наставала з 24 років.

Право власності. Правом земельної власності в Польщі користувалися: король (надавав землі в довічне або тимчасове володіння), католицька церква та магнати — латифундисти, які на українські землі почали проникати у другій половині XVI ст. Відтоді земельна власність стала охоронятися в законодавчому порядку. Польське законодавство дозволяло звертатися до суду впродовж місяця, у разі здійснення насильницької конфіскації земельних володінь.

За західним зразком у Речі Посполитій почали з'являтися майорати. Це - певний комплекс маєтків, які вилучались із загальної юрисдикції, а правові відносини в них урегульовувалися окремими статутами. У майоратах вводився особливий порядок успадкування, який унеможлиблював розподіл майна між спадкоємцями та забороняв право успадкування земельної власності жінкам. Після смерті батька майорат неподільно отримував старший син.

Зобов'язальне право. Для польського цивільного права були характерними такі види договорів:

- купівлі-продажу. Покупцеві рухомого майна дозволялося не сплачувати необхідної суми одразу. Впродовж певного часу він міг повертати борг частинами або залишатися боржником у розмірі несплаченої суми;

- договір позики. Незважаючи на заборону католицької церкви, відсоток із кредиту нерідко перевищував офіційно допустимі меж. Тому в Польщі застосовувалася вексельна система, за якою боржник видавав на ім'я кредитора боргову розписку;

- договір підряду. Великого значення набув у міському праві. У разі виявлення хиби під час виконання підряду ремісник, який виконував роботу,

повинен був повернути завдаток і сплатити відповідний штраф.

Факт укладення договору фіксувався у спеціальних судових книгах. Утім, не вийшли з ужитку й символічні обряди. На підтвердження добровільності обох сторін під час передавання власності на нерухоме майно продавець передавав покупцеві зелену гілку. Зберігали популярність «рукобиття» і «могорич».

Найбільш уживаними способами забезпечення виконання зобов'язань на українських землях, що перебували під польською владою, були іпотека (застава) та поручництво. Іпотека стала проникати у польське зобов'язальне право в XIV—XV ст. Саме тоді було встановлено правило, за яким кредитор мав зараховувати отримані із заставленої землі прибутки в рахунок боргу. Внаслідок цього заставлена земля не переходила у власність кредитора. Відмінна риса застави нерухомого майна полягала в тому, що термін викупу застави становив 15 років. У разі ухвалення відповідного рішення судом він міг бути продовжений до 30 років. Лише після невикupu застави і в цей строк заставодержатель набував право власності на заставлене нерухоме майно.

Спадкове право. У польському земельному праві перевага надавалася успадкуванню за законом. Передавати спадщину за заповітом дозволялося лише в окремих випадках. На початку XVI ст. нерухомість узагалі було заборонено заповідати. Дозволялося успадковувати через заповіт гроші та рухомі речі.

Іншою характерною рисою спадкового права було обмеження прав жінки на успадкування нерухомості. Законодавчі перешкоди створювалися з однією метою — не втратити майна, нагромадженого зусиллями всієї родини. Порядок успадкування нерухомості жінками у XVII ст. мав назву «четвертини». Згідно з цією формою успадкування проводилося за таким правилом: 3/4 батьківського майна переходило до синів, а 1/4 успадковували дочки незалежно від їхньої кількості. Материнське майно всі діти успадковували в однакових частках. Але воно перебувало в управлінні батька доти, доки він не одружувався вдруге. Причому результат поділу майна між спадкоємцями мав бути затверджений королівським судом. Якщо розділ проводився без судового рішення, то юридичної сили він набував лише після закінчення строку давності — трьох років і трьох місяців.

Відповідно, міське право Польщі мало свої відмінні риси. Ним передбачалося об'єднання майна чоловіка і дружини в єдине ціле. Після смерті одного з подружжя спільне майно ділилося на дві рівні частини. Одна частина успадковувалася тим із подружжя, хто залишався живим, а друга переходила до дітей-спадкоємців.

Шлюбно-сімейне право.

Укладення шлюбу регламентувалося нормами католицького права, причому оформлення шлюбних відносин відбувалося на підставі обряду вінчання. Умовами, необхідними для вступу до шлюбу, визнавалися досягнення необхідного шлюбного віку та згода батьків. Підставою для припинення шлюбу за церковними канонами була лише смерть одного з подружжя. Як виняток, допускалося розлучення, однак це не давало

можливості сторонам для укладення нового шлюбу. Розлучення могло бути постійним або тимчасовим і здійснюватись у справах католиків лише духовним судом. У православних такі категорії справ могли розглядатись і світськими судами.

Панівне становище в українських родинах, що входили до складу Польщі, мав чоловік. Нерівноправне становище дружини полягало в тому, що їй належало право самовільно розпоряджатися лише рухомим майном, яке придбала на власні кошти.

Жінка, що вступала до шлюбу, отримувала від батьків чи братів посаг. Якщо посаг надавався у формі нерухомості, то дозвіл на передання надавала королівська влада. Крім того, наречена приносила в сім'ю особисті речі, одяг, коштовності. Своєю чергою, наречений мав зробити дружині шлюбний подарунок, який дорівнював вартості посагу. Управління посагом і вивідним належало чоловікові, але без згоди дружини він не мав права його відчужувати.

Діти перебували під владою батьків аж до виокремлення повнолітніх синів із відповідною часткою майна, а дочки — до заміжжя. Повнолітній син, що проживав у родині батьків, був обмежено правоздатним і не мав права участі в юридичних операціях без згоди батька.

Опікунські права над неповнолітніми дітьми належали матері. Вона здійснювала їх доти, доки вдруге не виходила заміж. Якщо діти залишалися повними сиротами або мати виходила заміж, то право опіки переходило до найближчих родичів.

Польське право знало інститут опіки над жінками. Опіку встановлювали повнолітні брати, які зобов'язані були утримувати своїх сестер і видавати їх заміж із відповідним посагом. Лише після одруження жінка позбувалася опіки.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте державний механізм Великого князівства Литовського.
2. Назвіть основні верстви населення українських земель Великого князівства Литовського.
3. Перелічіть і дайте характеристику основним категоріям селян Великого князівства Литовського.
4. У чому полягав основний зміст судової реформи Литви у середині XVI ст.? Які нові суди створювалися?
5. Охарактеризуйте основні джерела права Великого князівства Литовського. Вирізнити з-поміж них українські.
6. Які види договорів цієї епохи Вам відомі?
7. Які види доказів застосовувались у кримінальному праві Литви?
8. Перелічіть і охарактеризуйте основні суспільні стани Польщі.
9. У чому суть Люблінської унії 1569 р.?
10. Що являли собою «Генріхові артикули»? Як вони вплинули на еволюцію державного ладу Речі Посполитої Польської?
11. Дайте характеристику видам злочину у Великому князівстві Ли-

товському.

12. Розтлумачте політико-правову категорію «станово-представницька монархія».

14. Знайдіть відмінності між органами станово-представницької монархії (вальними сеймами) Литви і Польщі.

**Додатки до розділів II-III — Пам'ятки права Руської держави:
КОРОТКА РУСЬКА ПРАВДА (за Академічним списком середини
XV ст.)**

Витяги Правда руська

1. Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина (чи двоюрідний брат), або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому (не бажатиме хто) мсти-тись, то (слід призначити) за вбивство 40 гривен, якщо буде русин, гри-день, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи Словени, то призначити 40 гривен за нього.

2. Якщо (хто-небудь) буде побитий до крові, чи до синців, то не треба шукати (цьому чоловікові) йому свідка; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів (побиття), то нехай приїде свідок; якщо ж не може (привести його), то справі кінець; якщо ж за себе не може помститись, то нехай візьме собі за образу 3 гривни та ще платню лікарю.

3. Якщо ж хтось когось ударить батоном, жердинею, долонею, чашею (келихом), рогом або плазом меча, то (повинен заплатити) 12 гривен; якщо його (винуватця) не настигнуть, то (все ж) він платить, і на цьому справа кінчається.

4. Якщо хто-небудь ударить мечем, не вийнявши його (з піхов), або рукояткою, то (повинен заплатити) 12 гривен за образу.

5. Якщо ж (хто-небудь) ударить (мечем) по руці і відсіче її, або вона всохне, то (він (винуватець) платить потерпілому) 40 гривен. Якщо нога залишиться цілою, але почне (людина) кульгати, тоді хай угамовують винного (мстять) домочадці (пораненого).

6. Якщо ж хтось відсіче комусь будь-який палець, то (має сплатити) 3 гривни за образу.

7. За висмикнутий вус (сплатити) 12 гривен, а за жмут бороди 12 гривен.

8. Якщо ж хтось вийме (погрожуючи) меч, але не вдарить ним, то платить гривну.

9. Якщо ж чоловік штовхне чоловіка до себе чи від себе, (то платить) 3 гривни, коли (потерпілий) виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг, чи колб'яг, то йому достатньо присягнути.

10. Якщо челядин сховається у варяга або у колб'яга і його протягом трьох днів не повернуть (колишньому господарю), то, упізнавши його на третій день, господар повертає його до себе, а переховувач повинен заплатити 3 гривни за образу.

11. Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавши дозволу, то платити 3 гривни.

12. Якщо хтось візьме чужого коня, зброю або одягу, а господар упізнає крадене в своїй общині, то хай забере своє, а (зłodій сплачує) 3 гривни за образу.

13. Якщо хтось упізнає (свою річ у кого-небудь) і не зможе її взяти, то не повинен говорити при цьому «Мое», а нехай скаже: «Піди на звід, (і ми в'яснимо), де взяв її». Якщо той не піде, то нехай представить поручника, (який би явився на звід не пізніше) протягом 5 днів.

14. Якщо хтось намагатиметься стягнути з кого-небудь борг (рештки майна), а той почне відпиратись, то слід йому (з відповідачем) на звід перед 12; і якщо виявиться, що зловмисно не віддавав (предмет позову), то за шукану річ належить йому сплатити грішми і, крім того, 3 гривни винагороди потерпілому.

15. Якщо хтось, розпізнавши свого (зниклого) челядина, захоче (його) повернути, то відвести (його) до того; у кого його було куплено, а той відправляється до попереднього (перекупщика), і коли дійдуть до третього, то нехай господар скаже йому: «Ти мені віддай свого (мого) челядина, а свої гроші шукай при свідкові».

16. Якщо холоп ударить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він (господар) може утримувати його, заплативши за нього 12 гривен; а після того, якщо де-небудь зустрине холопа побитий ним чоловік, то може його побити.

17. А якщо хтось зламає спис, чи щит або (зіпсує) одягу і господар захоче їх залишити у себе, то йому за псування компенсувати грошима; якщо ж господар відмовлятиметься від поламаного, то йому належить заплатити грошима стільки, скільки він сам заплатив за цю річ.

Правда руської землі впорядкована, коли зібралися Ізяслав, Всеволод, Святослав, Коснячко, Переніг, Микифор Киянин, Чудин, Микуле.

18. Якщо уб'ють огнищанина навмисно, то (убивця) платить 80 гривен, а люди можуть не допомогати йому у виплаті. А за убивство княжого під'їздного платити 80 гривен.

19. А якщо уб'ють огнищанина під час розбійного нападу, а вбивцю не будуть шукати, то виру платить община, де знайдено вбитого.

20.. Якщо уб'ють огнищанина при крадіжці (коли він краде) у домі, або коня, або корову, то нехай уб'ють його, як собаку. Так діяти і при вбивстві тіуна.

21. А за (вбитого) княжого тіуна платити 80 гривен. А за (вбивство) старшого конюха при табуні (платити) 80 гривен, як установив Ізяслав за свого конюха, якого вбили дорогобужці.

22. А за (вбивство) княжого сільського старости, і (старости) польового (платити) 12 гривен. А за (вбивство) княжого рядовича (платити) 5 гривен.

23. А за (вбивство) смерда чи холопа (платити) 5 гривен.

24. Якщо вбита рабиня-годувальниця, чи син її, то (платити) 12 гривен.

25. А за княжого коня, якщо той з товаром, (платити) 3 гривни, а за коня смерда — 2 гривни.

26. За кобилу 60 резан, а за вола — гривну, а за корову — 40 резан, а за

трирічну (корову) - 15 кун, а за дворічну - півгривні, а за теля 5 резан, а за ягня — ногата, барана — ногата.

27. А якщо хто-небудь украде чужого холопа чи рабиню, то платить він за образу 12 гривен.

28. Якщо ж прийде побитий до крові чи в синяках чоловік, то не шукати йому свідків.

29. А якщо вкраде коня чи волів, або обкраде дім, і при цьому буде красти один, то платити йому гривну і 30 резан; коли ж буде злодіїв 18[^] то платити кожному по 3 гривни і по 30 резан.

30. А за княжу борть (платити) 3 гривни, коли підпалять її, чи видеруть (з неї бджіл).

31. Якщо без княжого розпорядження будуть мордувати смерда, то платити за образу 3 гривни.

32. А за огнищанина, тіуна і мечника 12 гривен.

33. А якщо хтось переоре межу чи знищить межовий знак на дереві, то платити йому 12 гривен.

34. А коли хтось вкраде човен, то за нього платить 30 резан, а штрафу 60 резан.

35. А за голуба і за курку платити 9 кун.

36. А за качку, і за гуску, і за журавля, і лебедя — 30 резан, а штрафу 60 резан.

37. А якщо вкрадуть чужого пса, чи яструба, чи сокола, то платити за образу 3 гривни.

38. Якщо вб'ють злодія на своєму дворі, чи біля кліті, чи біля хліва, то так йому і бути; якщо ж дотримали його до світанку, то повинні відвести на княжий двір, але якщо його вб'ють, а люди бачили його зв'язаним, то за нього платити.

39. Якщо сіно вкрадуть, то платити 9 кун, а за дрова 9 кун.

40. Якщо вкрадуть вівцю, козу чи свиню, при чому одну вівцю украли 10 чоловік, то платити по 60 резан штрафу кожному, а тому, хто затримає злодія 10 резан.

41. А від гривни мечнику припадає куна, а з десятини — 15 кун, а князеві 3 гривни, а з 12 гривен тому, хто приведе винуватця — 70 кун, а з десятини — 2 гривни, а князеві — 10 гривен .

42. А ось закон для вірника: вірнику взяти 7 відер солоду на тиждень, а також барана чи півтуші м'яса чи дві ногати, а в середу резану чи сири, так само і в п'ятницю, а хліба й пшона взяти, скільки можуть з'їсти, а курей по дві щодня; поставити 4 коня і кормити уволю; а вірнику платити 60 гривен 10 резан і 12 вевериць, а при в'їзді гривну; якщо ж під час посту потрібна йому риба, то взяти за рибу 7 резан; і всього одержує 15 кун на тиждень, а хліба давати, скільки можуть з'їсти; хай вірники зберуть віру протягом тижня. Ось таке розпорядження Ярослава.

43. А ось плата, установлена для мостників: якщо збудують міст, то взяти за роботу ногату і за кожен стоян мосту ногату; якщо ж підремонтували декілька дощок старого моста — 3, 4 або 5, то брати стільки ж.

Примітки:

До ст. 1

1. Русин - 1. житель Русі; 2. міщанин.
2. Гридень — князівській воїн, дружинник, молодший князівський дружинник.

3. Ябедник — князівський приказчик, тіун, посадова особа у суді.

4. Мечник - князівський дружинник, судовий службовець.

5. Изгой — в тексті, людина, що вийшла з общини.

6. Словени — 1. житель Новгородської землі; 2. селянин.

До ст. 3

1. Рог — посудина для напоїв.

До ст. 9

1. Варяг — житель Скандинавії.

2. Колбяг — вірогідно житель північних районів Русі.

До ст. 11

1. Челядин - 1. раб; 2. усі особи, підвладні господарю.

До ст. 13

1. Звід — процес пошуку недобросовісного користувача річчю.

2. Поручник — поручитель або свідок.

До ст. 16

1. Холоп — раб.

До ст. 18

1. Огнищанин — боярин, особа наближена до князя.

2. Княжий піддний — особа, що збирала податки на користь князя.

До ст. 20

1. Тіун — управитель князівського палацу.

До ст. 22

1. Рядович — особа, що виконує зобов'язання за договором («рядом»).

До ст. 23

1. Смерд — частина сільського населення.

До ст. 30

1. Борть — пасіка.

До ст. 38

1. Кліть — в тексті, будинок, господарська будівля, амбар.

До ст. 41

1. Десятина — частина князівського прибутку, що виділялася на потреби церкви.

До ст. 42

1. Вірник — збирач віри (грошового штрафу).

2. Солод — хліб, пророщене і висушене зерно.

**Правда Руська. Розширена редакція (Список Карамзінський)
(Витяг)**

1. Якщо уб'є муж мужа, то мстити братові за брата, або батькові, або синові, або дітям брата, якщо ніхто не буде мстити, то треба заплатити 80 гривень, якщо це буде князівський муж або князівський тіун; коли ж це буде

русин, або мечник, або ізгой, або славенін, то заплатити за нього 40 гривен.

2. Після Ярослава його сини: Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужи їх: Коснячко, Перенг, Нікіфор зібралися і скасували вбивство за голову, про-ге залишили викуп кунами; а решту все залишили, як і Ярослав судив.

3. Якщо хто уб'є князівського мужа у розбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чий верві лежить голова - 80 гривень, а за простолюдина — 40 гривен.

4. Якщо ж якась вервь почне платити дику віру, то платить її декілька років, поскільки головник не відомий; а коли головник буде з їх верві, то вона (вервь) має допомагати йому у виплаті, або ж платить дику віру; але платить 40 гривен, а головництво платить сам головник, він має заплатити свою частину сорок гривен; а коли вбивство станеться під час свадн або на гулянці, то платиться вервина.

5. Якщо буде вчинено розбій не під час свадн, то за це люди не платять, а мають видати самого злочинця з дітьми на поток і пограбування.

6. Якщо ж не вкладається у дикий викуп і віру, то люди йому не помагають, він сам платить.

7. Закони вірні були при Великому князі Ярославі: вірнику брати 7 відер солоду на тиждень, а в середу куна, або сир, а у п'ятницю теж; а корів йому по дві на день; а хлібин 7 на тиждень, а пшона сім уборків, а гороху так само, а солі 7 головажень: то це все вірнику з отроком; а коней 4, а вівса коням у достатній мірі; вірнику 8 гривен, а 10 кун перекладні, а метелнику 12 векш...

8. Якщо буде віра 80 гривен, то вірнику 16 гривен і 10 кун і 12 векш, а за голову 3 гривни.

9. Якщо князівський отрок, або конюх, або повар — 40 гривен.

10. А за тіуна, огнищанина і за конюха — 80 гривен.

11. А за сільського князівського тіуна або ратайного — 12 гривен.

12. А за реместв'яника і за реместв'яницю — 12 гривен.

13. А за смерда і холопа 5 гривен, а за рабиню — 6 гривен.

14. А за кормилицю 12 гривен, навіть, якщо кормилиця буде холопкою або рабою.

15. Якщо хто вдарить мечем, не вийнявши його з піхов, або ручкою меча, то 12 гривен продажі за обіду.

20. Коли ж вихопить меч з піхов, але не вдарить, то гривну кун.

21. Якщо ж хтось вдарить когось батоном, або чашею, або рогом, то 12 гривен.

22. Якщо ж він відсіче руку і відпаде рука або усохне, або ногу, або виб'є око або відріже носа, то за увіччя 10 гривен.

23. А відсіче мечем палець, то 3 гривни продажі, а потерпілому гривну.

25. А вдарить мечем і поранення буде не смертельним, то три гривни продажі, а потерпілому гривну за рану, а пора нить смертельно — то віра.

26. Якщо муж мужа потягне на себе, або відштовхне, або вдарить палицею чи жердиною і будуть два свідки, то три гривни продажі...

28. Коли хтось сяде без дозволу на чужого коня, то 3 гривни продажі.

29. Якщо ж у когось пропаде кінь або зброя, або гаманець і про це він заявить на торгу, а опісля упізнає у своєму місті, то за обіду йому 3 гривни.

30. Отже, хто упізнає своє, що згубив, а чи було вкрадено у нього, чи то коня, чи гаманця, чи то скотину, то не говори: це моє, а піди на

звід...; зведуться, то хто буде винний, то на того злодійство падає; тоді він своє візьме, а якщо щось пропало, тоді йому починають платити.

31. Якщо це буде конокрад, то видати його князеві на поток; а якщо це буде хатній злодій, то нехай платить за те-3 гривни.

32. Якщо буде в одній місцевості, то позивачу іти до кінця того зводу; якщо буде звід по землях, то іти йому до трьох зводів, а коли знайде особу, у якої буде його річ, то вона має платити кунами, а потім вона має іти до кінця зводу, а позивач має чекати результату: а де знайдуть останнього, то той має платити і продажу.

37. Якщо когось уб'ють під час крадіжки у приміщенні, то зарити його як собаку; але, якщо його спіймають і затримують до світанку, то вести на князівський двір; але, коли уб'ють, а люди бачили злодія зв'язаним, то платити 12 гривен.

38. Якщо хтось украде скотину з хліву або із загорожі і якщо буде один, то платити йому 3 гривни і 30 кун. А якщо їх буде кілька, то усі платять по 60 кун.

39. Коли хтось украде скотину у полі, а будуть це вівці, або кози, або свині, то 60 кун; а коли їх буде багато, то усі по 60 кун.

43. Якщо злодіями будуть холопи, чи боярські, чи церковні, то князь не карає їх продажею, поскільки вони невільні; але заплатити . позивачу подвійну суму за обіду.

45. Якщо якийсь купець дасть іншому купцеві куни для купівлі або як позичку, то купець не обов'язково має мати свідків; він може піти на роту, якщо той, кому дано куни, буде заперечувати.

46. А коли хтось віддасть на збереження якусь річ, то тому, хто взяв на збереження, треба мати свідків, і коли власник речі буде говорити, що дав на збереження більше, то той, хто брав річ на збереження має іти на роту і заявити: у мене є тільки те, що він поклав, і я йому його зберіг і вчинив добро.

47. А хто куни позичає, або мед, або жито під проценти, то свідки мають сказати: як рядився, те й має мати.

Статут Великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха
Витяг

67. Якщо хтось має 10 кун на рік з гривни, то того не віднімати.

68. Якщо купець, який мав чужі куни, втратить їх через повінь або із-за військових дій, або через пожежу, то його ... не продавати, поскільки втрата від Бога. Якщо він через рік почне сплачувати, то нехай платить. Якщо ж він проп'є і через безумство чужий товар втратить, то ті, чиї то куни, або нехай подождуть, або ж продадуть і його - нехай діють на свій розсуд.

69. Якщо хтось буде багато винен іншим, а купець прибуде з іншого міста або з чужої землі і не буде знати про борги і віддасть товар, а боржник

знову не віддасть купцеві куни, а перші позичкарі почнуть вимагати свій борг, то боржника треба вести на торг і продати, і спочатку віддати куни купцеві, а місцевим — що залишиться, те і віддати; якщо ж куни будуть князівські, то спершу взяти князівські куни; той же, хто мав багато процентів, то не отримує.

70. Якщо закуп втече від пана з метою знайти куни, то необхідно з'явитися до князя або до суддів і заявити, що втікає від обіди пана. Тоді його не перетворюють у раба, а поступають по справедливості.

71. А коли у ролейного пана буде закуп і він погубить свого коня, то він не платить; а коли йому пан дав плуг або борону, і від нього копу має, то за втрачене платити; а коли пан дасть йому своє знаряддя, а воно зламається не з його вини, то він за те не платить своєму панові.

72. Якщо із хліва або із-за загорожі виведуть, то за купу не платити; але якщо він згубить у полі або не зажене у двір і не запре там, де йому пан звелів, чи знаряддя своє втратить, то йому платити.

74. Якщо холоп введе чужого коня, то платити 2 гривни.

75. Якщо закуп щось умикне, то його пан має платити за коня або щось інше, що взяте, а йому холоп винен; якщо ж його пан не захоче платити за нього, а спочатку віддасть за коня, чи за вола, чи за товар взятий, а хлопця бере собі.

76. Якщо холоп вдарить мужа і втече в хороми..., Великий князь Ярослав Володимирович було встановив убити його, але його сини постановили замінити кунами; муж має або вбивством вирішити, або ж взяти гривну кун за приниження.

78. А хто вирве бороду і видно буде і будуть свідки, то 12 гривен продажі, а без свідків, то немає продажі.

79. А виб'ють зуб і кров буде видно у роті,... то 12 гривен продажі; а за зуб взяти йому гривну.

80. Якщо буде розсічено землю і на землі буде знак, чим ловлено, або сітка, то у верві шукати злодія або ж платити продажу.

81. А хто украде бобра, то 12 гривен продажі.

82. А коли вулик зламає, то 12 гривен продажі.

83. Якщо межу перетне бджолину або розоре межу земельної ділянки чи подвірну межу перетне тином, то 12 гривен продажі.

85. А перекладні 12 гривен: отрокові 2 гривни і 20 кун, а самому їхати з отроком на двох конях..., а м'яса дати овен або полоть, а іншим харчів стільки, скільки з'їдять, а писареві 10 кун, перекладному 5 кун, а за хутро 2 початі.

86. Якщо проломить вулик — 3 гривни продажі, а за дерево — 3 гривни.

87. Якщо забере бджоли — 3 гривни продажі, а за мед ... 10 кун...

88. Якщо злодія не спіймають, то мають іти по сліду; якщо слід веде до села, ... то коли не відстежать і не підуть по сліду, чи відіб'ються, то вони платять і за кражу і платять продажу; а якщо слід загубиться на великій дорозі, а села не буде, чи на пустирі, де не буде ні села, ні людей,

то не платити ні продажі, ні за крадіжку.

89. Якщо смерд буде мучити смерда без князівського слова (дозволу), то 3 гривни продажі, а за муки гривну кун.

90. Коли огнищанина мучать, то 12 гривен продажі, а за муки гривну кун.

91. Коли украде човен, то 60 кун продажі,... а за заморський човен 3 гривни,... а за струг гривна, а за човник 8 кун.

93. А коли хтось украде ... собаку, або ястреба, або сокола, то 4 гривни продажі, а панові гривну.

94. А за голуба 9 кун, а за курку 9 кун, а за качку 30 кун.

95. А за журавля 30 кун, а за лебедя 30 кун, а за гусака 30 кун.

96. А за сіно і дрова 9 кун, а панові за кожен украдений віз по дві ногаті.

97. А хто підпалить тік, то його дім віддати на потік і пограбування, перед тим заплативши за втрачене, а решту князеві; теж саме, якщо підпалить двір.

101. Якщо хтось уб'є жінку, то судити так само, як і за мужа; коли ж вона буде винною, то піввіри, 20 гривен.

102. А за холопа і раба віри немає, але коли будуть без вини вбиті, то за холопа і раба платити урок, а князю продажу 12 гривен.

103. Коли смерд помре і у нього не буде дітей, то спадщина князю, а коли у нього будуть дочки, то дати їм частину, а коли вони будуть одружені, то нічого не давати.

104. А коли це буде боярин або службовець боярина, то спадщина не іде князеві, коли є сини, але у дочок візьмуть.

105. А хто помираючи розділить дім серед своїх дітей, то хай так і буде; а коли помре і не розпорядиться, то усім дітям... А залишиться дружина після чоловіка, то дати їй частину і у своїх дітей взяти частину, а що чоловік їй залишив, то вона власник того, а спадщину свого чоловіка не одержить; а будуть діти від першої дружини, то одержать діти матері своєї, коли їй залишено, а обидві матері своє візьмуть.

107. А якщо буде сестра в домі, то спадщину не отримує...

110. А коли будуть у мужа діти від рабині, то спадщини вони не отримують, але одержують волю з матір'ю.

111. А залишаються у мужа діти малі, а мати їхня одружиться, то при людях передати дім і товар вітчиму і він може користуватися приростом, поскільки годував і турбувався про дітей; а коли він що-небудь втратить, то він повинен заплатити дітям.

112. А коли вітчим прийме дітей із спадщиною, то повинно бути так, як і рядився, а двір має відійти меншому синові.

113. Якщо дружина розлучиться з чоловіком і чоловік піде, то він має платити дітям, а коли вона захоче сидіти з дітьми, то виконати її волю, а дітям волі не давати; а що її лишив чоловік, то з тим і сидіти їй з дітьми, або ж у своїй частині сидіти має.

114. А материна частина дітям не належить, але кому мати захоче, тому

і віддасть; може розподілити серед усіх дітей, але коли помре, не розпорядившись, то у кого вона жила у дворі, хто її годував і де вона померла, то той отримує частину.

115. Якщо будуть діти двох чоловіків і однієї матері, то спадщина одним дітям їх батька, а іншим — їхнього...

116. Мати може віддати все синові від першого або другого чоловіка, а коли її сини не будуть одружені, то вона може віддати дочці, яка її годує.

117. Коли брати будуть тягатись за спадщину у князя, то той, хто іде їх ділити, має взяти гривни кун.

119. Є три види холопства: якщо хто купить хоча б і за півгривни, або свідки підтвердять, або дасть ногату холопові.

120. Адруге холопство: ловитиме рибу без дозволу; або ж ловить рибу як і домовився, то як рядився, то так і буде.

121. А ось третє холопство: тіунство без ряда або ключ до себе прив'яже; а коли рядився, то так і буде.

123. То коли холоп втече, а пан про це оголосить, то той, хто дасть йому хліба чи путь покаже, то платити за холопа 5 гривен, а за раба гривен.

124. А ще, хто спіймає холопа чи раба і повідомить їх пана, то заплатити йому 4 гривни за холопа, і п'яту за затримання, а за раба - 5 гривен і шосту за затримання.

126. А хто не знав, що бачив чужого холопа чи показав дорогу або дав притулок, а потім відпустив, то має піти на роту і заявити, що не знав, що то був холоп, і тоді не платить.

130. Якщо холоп-втікач набуде товару, то панові його - і холоп, і товар, і борги.

132. Якщо холоп украде що-небудь, то пан має або викупити або видати...; коли ж вільні з ним крали чи ховали, то їх на продажу князеві.

133. Якщо людина позичить куни у людей і втече у чужу землю, то віри йому не йняти, як і злодієві.

135. Якщо піддадуть тортурам, ...то 8 нагай за ті тортури, а за биття канчуком у дзвіниці - 80 гривен.

Примітки:

До ст. 1

Князівський муж — особа, наближена до князя.

До ст. 3

Головник - вбивця. Вєрвена — віра. Вєрвь — община.

До ст. 4

Головництво - 1. грошова компенсація родичам за голову вбитого;

2. вбивство.

До ст. 5

Свада — сварка. До ст. 7

Уборок — міра об'єму. Головажня — одиниця виміру солі. Отрок — помічник посадовців на Русі.

Метелник — 1. посада; 2. отрок; 3. представник общини, що бере участь у зборі віри.

До ст. 12

Реместв'яник — ремісник.

До ст. 16

Продаж — грошовий штраф за злочин, що йшов у скарбницю князя.

Дост. 37

Митник — особа, що збирала торгове мито.

До ст. 45

Рота — присяга.

До ст. 83

Перетнути — перерубати (огорожу в лісі).

УСТАВ

Святого князя Володимира, що хрестив Руську землю, про церковні суди

1. Во имя отца, и сына, и святого духа.
2. Се яз. князь Василии, нарицаемы Володимир, сын Святославль, внук Игорев, блаженныя княгини Ольгы, въсприят есмь святое крещение от грецьскаго царя и от Фотия патриарха нарегородьского, взях пьрваго митрополита Леона Киеву, иже кьрсти всю землю Русьскую святымь крещеньемь.
3. По гомь же летом многым минушем создах церковь святыя Богородица Десятинную и дах ей десятину по всей земли Русьстеи ис княжения в сборную церковь от всего княжа суда десятую векшую, а ис торгу десятую неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу и чюдней его матери.
4. По томь разверзьше грсцьскыи номоканон и обретохом в немь, оже не подобаеть сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни судьям.
5. И яз, съгадав с своею княгиною с Анною и с своими детми, дал есмь ты суды церквам, митрополиту и всем пискупиям по Русьскойи земли.
6. А по семь не над обе въступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их.
7. То все дал есмь по всем городом и по погостом, и по свободам, где нъ суть християне.
8. И своим тиуном приказываю церковнаго суда, не обидети ни судити без владычня наместника.
9. А се церковный суди: распуст, смилное, заставанье, поши банье, умычка, промежи мужем и женою о животе, в племени или в сватьстве поймутся, ведьство, зелииничьство, потвори, чародеяния, волховова-ния, урекания три: оляднею и зельи, еретичьство, зубоежа, или сын отца бьеть, или мать, или дчи, или снъха свекровь, братья или дети тя-жються о задницу, церковная татба, мертвеци сволочать, крест посе-куть или на стенах режють, скоте ли псы, или поткы без великы нужи въведет, или ино что неподобно церкви подееть, или два друга иметася бити, единого жена иметь за лоно другаго и роздавить, или кого застануть с четвероножиною, или кто молиться под овином, или в рощеньи, или у воды, или девка детя повьржеть.
10. Те все суда церкви даны суть. Князю и бояром и судьям их в ты

суды нельзе вступатися.

11. То все дал есмь по пьрвых царев уряженью и по вселеньских святых семи зборов великих святитель.

12. Аже кто преобидить нашъ устав, таковым непрощеным быти от закона божия и горе собе наследуютъ.

13. А своим тиуном приказываю суда церковного не обидети к с суда давати 9 частей князю, а 10-я святей церкви.

14. А кто пообидить суд церковный, платити ему собою, а перед богомъ тому же отечати на страшной суде пред тмами ангел, иде же кождо дела не скрываются благая или злая, иде же не поможет никто же кому, то токмо правда избавить от вторья смерти, от вечныя муки, от хрещення неспасенаго, от огня негасимаго. Господь рече: в день мечь въздамъ сдержашим неправду в разуме, тех огонь не угаснетъ и червь их не умереть, створшим же благая — в жизнь и в радость й неизреченную. А створшим злая в възкрешенье суда, им же рече, неизмолим суд обрести.

15. Еже искони уставлено есть и поручено святым пископьям городьские и торговые всякая мерилы и спуды извесы, ставила, от бога тако искони уставлено пискупу блюсти бес пакости, ни умалити, ни умножити, за все то дати ему слово в день суда великаго, яко же и о душах человеческих.

16. А се церковные люди: игумен, поп, дьякон, дети их, попадаия и кто в клиросе, игуменья, чернецъ, черница, проскурница, паломник, лечецъ, прощеник, задушньи человек, стороник, слепецъ, хромецъ. Манастыреве, болнице, гостинници, странноприимнице.

17. То люди церковные, богадельные, митрополит или пискуп ведает межы ими суд, или обида или котора, или вражда, или задница.

18. Аже будетъ иному человеку с тымъ человекомъ речъ, то обчии суд.

19. Кто преступить си правила, яко же есмы управили по святых отецъ правилом и пьрвых царев управленью, кто иметь преступати правила си, или дети мои, или правнучата, или в котором городе наместник, или тиун, или судья, а пообидять суд церковный, или кто иныи, да будутъ про-кляти в сии век и в будущий семию зборов святых отецъ вселеньских.

Российское законодательство X—XX веков: В 9 т.— Т. 1: Законодательство Древней Руси- М., 1984.- С. 148-150.

УСТАВ

князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція)

1. А ее аз, князь великыи Ярослав, сын Володимеров, по данию отца своего сгадал есмь с митрополитом киевским и всея Руси Иларионом, сложихом греческыи номоканон; еже не подобаетъ сих тяж судити князю, ни бояром его, ни судиям его, дал есмь митрополиту и епископом: распусты по всем городом, 10-ю неделю мыта к церкви и к митрополиту, а людем его не даяти мыта нигде; осминечье дал есми.

2. Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будетъ, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота; а ще будетъ менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота; а добрых людей будетъ, за сором рубль, а митрополиту рубль; на умыщех по 60 митрополиту, а князь

их казнить.

3. Аще кто пошибаеть боярскую дочь или боярскую жену, за сором ей 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота; а меньших бояр — гривна золота, а митрополиту — гривна золота; нарочитых людей — два рубля, а митрополиту два рубля; простые чади — 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривен, а князь казнитель.

4. Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля, простые чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

5. Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный.

6. Тако же и женка без своего мужа или при мужи дитяти добудеть, да погубить, или в свиньи ввержеть, или утопить, обличивши, пояти (и) в дом церковный, а чим ю паки род окупить.

7. Аже девка засядеть великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр — гривна золота, а нарочитых людий — 12 гривен, а простые чади рубль.

8. Аже муж от жены блядеть, митрополиту нет кун, князь казнити.

9. Аже муж оженится иною женою, а с старою не распустится, митрополиту вина, молодую пояти в дом церковный(и), а с старою жити.

10. Аже поидеть жена от своего мужа за иным муж или иметь блясти от мужа, ту жену пояти в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту.

11. Аще будеть жене лихыш недуг, или слепа, или долгая болезнь, про то ея не пустити.

12. Тако же и жене нелзе пустити мужа.

13. Аще кум с кумою блуд створить, митрополиту 12 гривен, а опитемии указание от бога.

14. Аще кто зажжеть гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить.

15. Аще кто с сестрою блуд створить, митрополиту 40 гривен, а во опитемии указано по закону.

16. Аще ближний род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, а опитемию приймуть.

17. Аще кто иметь две жены водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Иметь ли лихо ею держати, казнью казнити.

18. Аще муж распустится с женою по своей воли, а будеть ли венчальная, и дадять митрополиту 12 гривен, будеть ли невенчальная, митрополиту 6 гривен.

19. Аще жидовин или бессерменин будеть с рускою, на иноязычницех митрополиту 50 гривен, а рускую пояти в дом церковный.

20. Аще кто блудить с черницею, митрополиту 40 гривен, а во опитемию вложити.

21. Аще ли кто с животиною блуд створить, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни.

22. Аще свекор с снохою блудить, митрополиту 40 гривен, а опитемию приймутъ по закону.

23. Аще кто з двема сестрами в блуд владеть, митрополиту 12 гривен.

24. Аще кто с падчерицею блудить, митрополиту 12 гривен.

25. Аще деверь с ятровию владеть, митрополиту 12 гривен.

26. Аще кто с мачехою в блуд владеть, митрополиту 12 гривен.

27. Аще два брата с единою женою, митрополиту 30 гривен, а женку поняти в дом церковный.

28. Аще отец с дочерию владеть в блуд, митрополиту 40 гривен, а опитемию приймутъ по закону.

29. Аще девка не въсхоцеть замуж, то отец и мати силою дадять. А что девка учинить над собою, то отец и мати митрополиту в вине.

30. Аще кто зоветъ чюжую жену блядию, а будетъ боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будетъ меньших бояр — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; оже будетъ городских людей — 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце — би резан, а митрополиту 3 гривны.

31. Аще кто пострижетъ кому голову или бороду, митрополиту

11 тнпен я «"naif, iġyчнмтт.

32. Аще муж иметь красти конопле или лен и всякое жито, митрополиту 12 гривен. Тако же и женка.

33. Аще муж крадетъ белыя порты, или портища, или полотны, и митрополиту 3 гривны, а тако же и женка.

34. Аще кто иметь красти сватебное и сгородное — все митрополиту.

35. Про девку сыр краявши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить.

36. Аще жена мужа крадетъ и обличите ю, митрополиту 3 гривны, а муж казнить ю и про то не разлучити.

37. Аще кто клетъ крадетъ, тако же творять.

38. Аще жена будетъ чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться.

39. Аще мужа два бьетася женьскы, любо одереть, любо укусить, митрополиту 12 гривен.

40. Аще жена бьетъ мужа, митрополиту 3 гривны.

41. И жене две бьетася, митрополиту 6 гривен на виноватой.

42. Аще который муж бьетъ жену, за сором ей по закону, а митрополиту 6 гривен.

43. Аще ли сын биетъ отца или мать, да казнять его волостельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такой отрок.

44. Иже чернецъ или черница владеть в блуд, тех судити митрополиту.

45. Тако же или поп, или попадиа, или проскурница, а впадутъ в блуд, тех судити митрополиту опроче миру, а въ что их осудить, волен.

46. Аще поп, или чернец, или черница упнетъся без времени, мит-

рополиту в вине.

47. Аще кто что поганое съять по своей воли, или кобылину, или медведицу, или ино что отреченое, митрополиту в вине и в казни.

48. Иже поп дети крестить в чюжем уезде иного попа, развеи нужда или при болезни, а что створить крещеньское не во своем уезде, митрополиту в вине.

49. С некрещеным, ни иноязычником, или от нашего языка будеть с некрещеным, ведая ясть и пиеть, митрополиту в вине.

50. Аще кто с отлученым ясть и пиеть, да будеть сам отлучен.

51. Аще кто с бесерменкою или с жидовкою блуд створить, а не лишиться — церкви отлучиться и христьян, а митрополиту 12 гривен.

52. Аще чернец или черница (рос)стрижються, митрополиту — 40.

53. А сими винами разлучити мужа с женою.

1) А се первая вина. Услышит жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажетъ, а опосли обличиться разлучити.

2) А се вторая вина, оже муж застанеть свою жену с любодеем или учинить на ню послухы и исправу, разлучити.

3) А се 3-я вина, аще подумаетъ жена на своего мужа или зелием, или инеми людьми, или иметь что ведати мужа еа хотять убити, а мужу своему не скажетъ, а опосле объявиться, и разлучити и.

4) А се 4-я вина, аще без мужня слова иметь с чюжими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа своего спати, потом объявиться, разлучити и.

5) А се 5-я вина, оже иметь опроче мужа ходити по игрищам, или в дни, или в нощи, а не послушати иметь, розлучити и.

б) А се б-я вина, оже жена на мужа наведеть тати, велить покрасти, или сама покрадетъ, или товар, или церковь покрадши, инем подаетъ, про то разлучити.

54. А что ся дееть в монастырьских делех, в церковных, в самех монастырех, дз не вступаеться князь, ни волостель, безатщина приидеть к волостелю митрополичю.

55. Аще кто устав мой и уставление мое порушить, или сынове мои, или внуци мои, или правнуци мои, или от рода моего кто, или от рода боярьскаго бояр моих, а вступають в суд митрополич, что есмь дал митрополиту церковный суды, епискупом, по правилом святых отец, судивше, казнити по закону.

56. А хто иметь судити, станеть съ мною на страшнем суде пред богом, и да будеть не нем клятва святых отец 300 и 18, иже в Никии и всех святых. Аминь.

Российское законодательство X—XX веков: В 9 т.— Т. 1: Законодательство Древней Руси- М., 1984.- С. 189-193.

Розділ IV

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ ТА У ГЕТЬМАНЩИНІ

Тема 4.1. Запорізька Січ, її політичний устрій та право

План:

- Політичний устрій.
- Судовий устрій та судовий процес.
- Цивільно-правові відносини.
- Види злочинів і система покарань.

Хронологія подій. Слово «козак» з'явилося в українському лексиконі у 1490-х роках. Козак — вільна особа, принципово ворожа до феодално-кріпосницької системи.

Центром зосередження козацтва стало Запорозжя, куди стікалися значні маси втікачів з українських земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Саме тут, на численних островах, у болотистій місцевості можна було знайти захист від кріпосників і переслідувачів.

Не менш важливим джерелом українського козацтва, крім утікачів, були ухідники — ватаги козаків, що влітку осідали в гирлах річок, вдавалися до полювання, рибальства, бортництва, чумацької справи. На зиму більша частина ухідників поверталася до своїх домівок, де продавала здобуте за літо.

Від тих і інших степове життя вимагало великого завзяття, мужності, а подекуди й відваги. Промислами займалися найбільш підприємливі та енергійні люди, готові переборювати будь-яку небезпеку, зокрема — боронитися від набігів кримських татар. Це змушувало козаків об'єднувати зусилля, створювати укріплення, що називалися засіками, і зі зброєю в руках захищати свою свободу, відбиватися від татарської навали. Сама назва «січ» походить від слова «сікти», тобто зводити укріплення з порубаного дерева. З часом розрізнені січі об'єднувалися в єдину військово-політичну організацію, що називалася Запорозькою Січчю.

Запорозька Січ стала притулком для всіх, хто протестував проти соціального і національного гніту, хто боровся за волю. Сюди приймали людей, незважаючи на національність чи соціальне походження. Крім українців, що становили переважну більшість, були багато росіян, білорусів, литовців і грузинів. Потрапляли на Січ італійці, французи, навіть араби.¹

До наших днів не збереглося достовірних свідчень про місце закладення першої козацької Січі. Проте історична пам'ять народу пов'язує будівництво першої фортифікаційної споруди на острові Хортиця з іменем Дмитра Вишневецького (1556 р.) — волинського магната, який зібрав для боротьби з татарами кілька сотень своїх земляків. Саме Дмитра Вишневецького історична традиція називає засновником Запорозької Січі.

У подальшому військовий центр Січі — кіш переходив з місця на місце, змінюючи своє розташування впродовж майже 250 років вісім разів. Коли 1775 р. Запорозьку Січ було ліквідовано Катериною II, частина козаків перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона існувала впродовж 1775—1828 рр. під назвою Задунайська Січ.

Запорозька Січ (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)

Політичний устрій.

Землі Запорозької Січі займали майже всю територію нинішньої Кіровоградщини, всю Дніпропетровщину, на Миколаївщині — лівий берег Бугу, частини Херсонської, Запорозької, Донецької та Харківської областей. За свідченнями сучасників, Вольності (володіння) запорозьких козаків становили близько 87 тис. квадратних кілометрів. Отже, запорожці контролювали простір, що дорівнював територіям нинішніх Болгарії, Португалії та Угорщини. Населення Запорожжя в останній рік його існування за офіційними підрахунками становило близько 120 тис. чол., із них козаків-січовиків — 15 тис.

Територіально Вольності запорозьких козаків спершу поділялися на вісім, а до середини XVIII ст. на десять паланок, із яких три містилися на правому березі Дніпра, а сім — на лівому. Паланка являла собою певну територіальну одиницю поза межами козацького Низу. Кожна з паланок мала свій адміністративний центр — містечко, селище чи село, в якому розташовувався орган управління — паланкова адміністрація, їй підпорядковувалися лише хутори посполитих (селян) та одружених козаків.

Заможні козаки освоювали територію паланки та закладали зимівники і слободи — своєрідні спостережні пункти, які слугували першим рубежем оборони від турецьких набігів із півдня. Саме козацькі зимівники повідомляли Запорозьку Січ про небезпеку наближення ворожих загонів, попереджали про необхідність підготовки до організації відсічі нападника.

Зимівники та слободи лише формально підпорядковувались адміністрації Запорозької Січі. Фактично ж вони мали значну автономію, а їх залежність визначалася припискою господаря до одного з козацьких куренів.

Січ ставала притулком для будь-кого, без різниці національності. За переказами, козаком міг стати будь-хто, якщо вмів перехреститися. Вважалося, що в такий спосіб претендент на покаяння зрікався своєї віри і ставав православним християнином. Згідно з реєстром 500 низових козаків за 1581 р., українці та білоруси становили 83% особового складу, поляки — 10%, решту — росіяни, німці, татари.

Запорозька Січ мала більшість ознак державності: територію, населення та верховну владу. Проте в сучасному розумінні її назвати державою не можна. Як інші держави, вона не мала свого громадянства. Спершу козаки були підданими Литви, потім Речі Посполитої, пізніше Тетманщини, зрештою, московського царя. В неї не існувало повнокровної економіки, фінансової системи, господарської інфраструктури, власних грошей. Не було міст, узагалі кам'яних будівель. Навіть за часів найвищого розвитку населення Запорожжя не перевищувало 100 тис. осіб. Але фактично від часу заснування до повної ліквідації Запорозька Січ зберігала свій автономний статус.

Політичний устрій Запорозької Січі базувався на принципах козацької демократії. Йдеться про народовладдя в межах одного суспільного стану — козаків. Лише вони мали право на вирішення внутрішніх справ, могли обирати, бути обраними, мали право обіймати військові, адміністративні, судові посади. У Запорозькій Січі хоча й перебували особи, що не належали до козацького стану, вони не були ані рабами, ані кріпаками. Майнова нерівність існувала, але мала лише економічний, а не юридичний характер. Багатші не мали права-привілею над біднішими. Різниця між дуканами (козацька аристократія) і голотою (плебсом) у правовому аспекті не існувало. Товариство обходилося без привілеїв, усі були рівними. Частина голоти мешкала в самій Січі, в курені, перебувала на утриманні коша, працюючи в паланках і зимівниках. Взаємини регулювалися не нормами писаного права, а звичаєвим правом військового товариства. Козацька правосвідомість забезпечувалася повагою до традицій та заборон, які мали силу закону.

Як зазначалося вище, за правовим статусом усі козаки були рівними між собою. Однак за соціальним становищем між ними існувало істотне розшарування. Диференціацію в козацькому середовищі вміло використала польська влада. Найзаможніша козацька верхівка у другій половині XVI ст. стала основною опорою для формування військових охоронних підрозділів — реєстрового козацтва.

5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август своєю грамотою доручив

коронному гетьманові Язловецькому організувати з козаків загін, який контролював би діяльність козацтва на Запорозжжі.

Перший загін складався із 300 низових козаків, які отримували по 2,5 злотого на квартал на сукно та жупан. їх усіх було внесено до списку (реєстру). Відтоді вони перебували на державній службі. Військо Запорозьке реєстрове розташовувалося на північ від Січі, охоплюючи територію від Чигирини до Трахтемирова. Йому надавалися військові клейноди, зокрема прапор (корогва), бунчук, печатка тощо. Реєстровці зобов'язані були тримати на Січі власний гарнізон, кількісний склад і матеріальне забезпечення якого не було чітко визначене.

Реєстровці мали низку привілеїв. Вступаючи до складу реєстрового козацтва, вони виходили з-під юрисдикції поміщиків, звільнялися від влади воевод і старост, якщо проживали на королівських землях. Вони звільнялися від податків, мали право купувати землю, вести торгівлю, отримувати за службу платню та зброю. Реєстрові козаки мали право судитися своїми козацькими судами. Щоправда адміністрація Речі Посполитої будь-коли могла розігнати реєстрове козацтво, а ті, хто викреслювався зі списків, мав повернутися до своїх господарів.

Реєстровці мали підлягати коронному гетьманові, а безпосередня військова і судова влада зосереджувалася в руках призначеного сеймом (замість обраного) старшого комісара. Військова старшина також призначалася польською владою зі шляхтичів, що мали військовий досвід. Польському панству заборонялося вступати до лав простих реєстрових козаків «під страхом кари та конфіскації майна».

Отже, козаки поділялися на низових, або запорозьких, реєстрових, а також тих, що жили у прикордонних містах і не мали певного офіційного статусу.

Так тривало впродовж десяти років, до 1648 р., коли Б. Хмельницький розпочав національно-визвольну війну проти польської шляхти.

Судовий устрій та судовий процес.

Кількість судових інстанцій у Запорозькій Січі не була чітко визначеною та законодавчо унормованою. Чинними на Запорозжжі дослідники вважають такі судові установи:

— паланковий суд або суд паланкового полковника. Вважався судом першої інстанції. Його компетенція поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же — голова суду. Розглядалися справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання. На плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Вони розглядалися колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря, обираних на три роки;

— курінний суд, або суд курінного отамана—суд другої інстанції. Розглядав апеляційні справи з паланкового суду. Його очолював курінний отаман, компетенція якого, як першої інстанції, поширювалася лише на козаків одного куреня. У разі належності позивача і відповідача до різних куренів справу розглядав суд отаманів обох куренів;

— суд військового (генерального) судді. Був у Запорозькій Січі судом першої інстанції з тяжких кримінальних справ. Вирок міг бути оскаржений до найвищої судової установи — кошового отамана, а в тому разі, коли військовий суддя виконував обов'язки наказного кошового отамана (за відсутності останнього) і від його імені виносив вирoki, вони могли бути оскаржені лише до козацької ради;

— суд кошового отамана. Здійснював юрисдикцію на всій території Запорозжя. Його вирoki були остаточними, оскарженню не підлягали. Мав право помилування та перегляду вирoku в бік його пом'якшення;

— суд козацької ради — своєрідний верховний суд Запорозької Січі. Збирався кошовим чи наказним отаманом для вирішення найрезонансніших справ. Вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу, у тому числі й паланкових козаків.

Судова система на Запорозжжі не розрізняла кримінального процесу від цивільного. Проте кількість кримінальних справ, розглянутих січовими судами, значно перевищувала кількість справ цивільних.

По справах кримінальних судова практика передбачала проведення попереднього слідства, яке й проводилося самими членами суду. Для збору доказів на місце вчинення злочину суд часто направляв осавулів, які складали протоколи і передавали їх на розгляд судової установи.

Підозрюваних у вчиненні злочину арештовували, а місцем попереднього ув'язнення були пушкарні або спеціально вириті ями. До винесення вирoku обвинувачуваних могли передати на поруки рідних чи знайомих осіб. Під час допитів нерідко застосовувалися тортури.

Як у незначних кримінальних, так і в цивільних справах суд намагався дійти до примирення обох сторін. Коли мета досягалася, провадження припинялося. У протилежному разі справа передавалася до вищої судової інстанції. Якщо сторони не бажали примирення, то військовий суддя або кошовий отаман «заохочував» обидві сторони дубовими кийками. Шукачі справедливості, за традиційним запорозьким звичаєм, мали приносити до суду куплені на базарі калачі.

Вирок у кримінальних справах оголошував довбуш. Він же вказував місце виконання покарання, якщо таке застосовувалося. У разі поручництва авторитетних осіб на Січі, суд міг припинити виконання вирoku за умови недопущення в подальшому з боку засудженого кримінальних злочинів.

Звичаєве право Запорозької Січі мало у своєму арсеналі інститут помилування чи пом'якшення покарання. Відомий випадок заміни смертної кари на побиття киями, пов'язаного з необхідністю засудженого паланкового козака матеріально утримувати дружину й дітей. Помилування здійснювалося козацькою радою. Відомі приклади, коли засуджений на побиття киями, простоявши кілька діб прикутим до ганебного стовпа, звільнявся від езекуцій, не отримавши жодного удару. На нього не піднялася рука побратимів.

Судова система на Запорозжжі базувалася на принципах демократичності, безпосередності, змагальності, колегіальності, що служили

запорукою дотримання в суді особистих прав козаків.

Цивільно-правові відносини.

З-поміж норм цивільного козацького права важливе місце належало тим, які регулювали право власності на землю. Звичаєве право запорожців установлювало порядок володіння й користування землею та іншим нерухомим майном.

На території Запорозьких Вольностей земля на праві займанщини належала винятково козацькому товариству. Земля та угіддя запорожців вважалися спільною власністю Війська Запорозького та були в повному розпорядженні козацького Коша.

Козаки й посполиті — піддані Війська Запорозького могли отримати землю в користування. Цю можливість використовували насамперед старшини та заможні козаки, які мали змогу її обробляти. Земельні ділянки відводилися Кошем (інколи паланковим урядом) козакам і посполитим на їхнє прохання. Претендентам на земельні ділянки дозволялося самим вибирати землю, після чого вони одержували засвідчений Кошем документ на право користування нею. На відведеній ділянці дозволялося заводити своє господарство — зимівник, який разом із землею розглядали як неподільні частини одного господарства. За згодою кошової старшини, землю та зимівник дозволялося продати, закласти, подарувати.

Земельні угіддя запорожців розрізнялися за багатством тваринного світу: одні були багатші на рибу та звірів, інші — бідніші. Кращими вважалися також ті угіддя, які розташовувалися якомога далі від південних кордонів Запорозьких Вольностей, оскільки вони зазнавали менших утрат від набігів татар. Щоб уникнути непорозумінь, пов'язаних з експлуатацією різних за якістю земельних ділянок, земля в Запорозькій Січі щороку перерозподілялася шляхом жеребкування. Процедура перерозподілу проводилася в такому порядку: спочатку жереб кидався між куренями, потім — між старшиною, духівництвом і, нарешті, між одружених козаків та інших верств населення. У запорозьких козаків існували дві категорії земель, які мали різний правовий статус. До першої належали мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, пасовища. Саме вони підлягали щорічному перерозподілу між різними суб'єктами землекористування. Курінь, військовий старшина або рядовий козак мали право користуватися землею впродовж одного року.

До другої категорії належали вільні землі, якими, за дозволом Коша, міг довічно володіти і користуватися кожен бажаючий із козаків чи посполитих. В окремих випадках власник цих земель мав право розпоряджатися ними і навіть передавати у спадщину. Особа, що користувалася землею, сплачувала податок і виконувала інші повинності на користь козацького товариства.

У XVI—XVII ст. земля, особливо орна, не мала для запорожців вирішального значення. Адже основну частину козацьких доходів становила воєнна здобич, а у вільний від воєнних походів час запорожці були зайняті рибальством, мисливством та іншими промислами. Саме тому практичне значення мали тільки землі з угіддями.

Ставлення до землі змінилося після 1734 р., коли Запорозька Січ повернулася з-під турецького протекторату. Воєнна здобич утратила своє значення, а основою життя запорожців стала господарська діяльність. Земля набула значної цінності.

У той період запорожців можна вважати лише номінальними власниками своєї території. Від кінця XVII ст. московська влада вела наступ на землі Запорозьких Вольностей, передусім спорудженням фортець і створенням поселень на цих територіях.¹ Права верховного власника землі поступово перебирав царський уряд.

Види злочинів і система покарань.

Палітра злочинів і покарань на Запорозькій Січі була надзвичайно широкою та різноманітною. Звичаєве кримінальне право найбільше виділяло такі:

— злочини проти життя. Найтяжчим вважалося вбивство козаком козака, за здійснення якого, «тільки в цьому докажеться», обвинуваченого закопували в землю разом із його жертвою. За стародавнім козацьким повір'ям вважалося, що під землею жертва вічно душитиме свого кривдника, адже вбивцю зв'язували і клали під труну;

— злочини проти здоров'я. Заподіяння тілесних ушкоджень у п'яному вигляді із застосуванням зброї інколи каралося переламуванням однієї ноги. За більшу провину переламували руку і ногу, що фактично означало відлучення від козацького ремесла;

— військові злочини. Найтяжчі з них — дезертирство, програш бою, ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство, пияцтво під час походу. За здійснення протиправних діянь цієї категорії на злочинця очікувала смертна кара. П'яного під час морського походу викидали за борт, а під час суходільного маршу — прив'язували до коня і ганяли степом, доки винуватий не помирав. Для профілактики пияцтва на Запорожжі існував Гадючий острів, куди січовики відправляли невинних пияків, де й кидали їх напризволяще;¹

— майнові злочини. До них відносили крадіжку, розбій, неповернення боргу. Залежно від об'єкта посягання розрізнялася крадіжка особистого майна і майна всього запорозького товариства. В останньому випадку обвинуваченого очікувала смертна кара. Неповернення боргу тягнуло за собою приковування до лафета гармати. Винний звільнявся лише в тому разі, коли повертав борг, або хтось із родичів чи друзів поручався за нього.

— статеві злочини. Позаяк жінки не могли перебувати на Січі, досить поширеними видами злочину були мужолозтво і скотолозтво, за вчинення яких також передбачалася смертна кара.

Кара на смерть у Запорозькій Січі була достатньо різноманітною. Серед простих розрізняли відрубання голови, рідше розстріл, повішення. Останній вид покарання застосовувався до рецидивістів. Мали місце повішення козака догори ногами та ребром за гак. У такому положенні небіжчик перебував доти, доки кістки не опадали на землю.

Рідше на Запорожжі застосовувалася така люта страта, як посадження

на палю. Паля — це високий дерев'яний стовп із металевим наконечником. Для того, щоб стратити злочинця, його піднімали кілька осіб і насаджували на штир. Під вагою свого тіла засуджений повільно конав. Зняти небіжчика ніхто не мав права під загрозою смерті.

За козацьким звичаєм смертної кари можна було уникнути лише в тому разі, якщо котрась із дівчат бажала вийти за приреченого заміж. Однак такі факти були поодинокими і мали місце лише в середовищі паланкових козаків.

Найбільш поширеним покаранням серед козаків було приковування до ганебного стовпа і забивання буковими киями осіб, що вчинили конокрадіство, пограбування купців, порушували військову дисципліну. Винного прив'язували до стовпа і тримали, доки він не помирав. Кожен, хто проходив мимо, міг бити прикутого киями. Процедура найчастіше закінчувалася смертю від фізичних страждань або забиванням людини. Майно загиблого передавалось усьому товариству. Втім, траплялося й таке, що деякі засуджені не лише залишалися живими, а й отримували від товаришів гроші за мужність.

Застосовувалися також покарання, що спрямовувалися на обмеження козацьких вільностей. Так, за вчинення дрібних правопорушень передбачалося обмеження певних прав, зокрема накладалася заборона на зайняття виборних козацьких посад.

За всього розмаїття каральних санкцій звичай не передбачав судових виконавців, а в разі страт — катів. Оскільки лицарству не ли-чило бруднити руки кров'ю беззбройної жертви, було знайдено оригінальний спосіб виконання вироку. Страта доручалася іншому засудженому на смерть, який чекав своєї смерті від наступного засудженого. Якщо ж такого на момент страти не було, то суд відкладав виконання вироку доти, доки до в'язниці не потрапляв новий звинувачений. Привертає увагу така особливість запорозького судочинства: тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть — за злочини проти особистості.

Покарання на Запорозькій Січі мало на меті підтримання військової дисципліни в козацькому середовищі та служило своєрідною профілактикою для тих, хто бажав стати лицарем і оволодіти козацьким ремеслом. У такий спосіб товариство намагалось відгородитися від тих бажаючих покозачитися, хто мав кримінальне минуле або, за висловом Миколи Гоголя, «у кого вже металася біля шиї мотузка».

Таким чином, уся процедура, від розслідування злочину до винесення вироку, зокрема й вибір покарання, у Запорозькій Січі базувалася винятково на звичаєвому праві. Причини тривкості козацьких правових традицій і відсутності писаних норм права були такими:

— історія запорозьких козаків мала незначний історичний період, впродовж якого вони не встигли звичаєве право систематизувати і оформити у письмовій формі;

— життя козаків минало у походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів;

— запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами.

**Тема 4.2. Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке):
державний устрій,
суспільний лад і право (друга половина XVII - кінець XVIII ст.)**

План:

- Територія та кордони держави.
- Державний устрій: - полково-сотенна система управління.
- Суспільний лад.
- Суд: - судоустрій та компетенція судів; - види доказів.

Хронологія подій. Творцем української держави середини XVII ст. став талановитий полководець, гнучкий дипломат, справжній патріот свого краю Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький, що народився 27 грудня 1595 р. в Чигирині. Саме з його іменем пов'язана багатолітня боротьба українського народу за визволення з-під польського гніту і створення власної держави.

Безпосередніми причинами революції, що охопила всі українські етнічні території, були:

- а) посилення економічного визиску як сільського, так і міського населення;
- б) наступ на «права і вольності» українського козацтва, заборона на отримання таких прав значній кількості покозачених селян і міщан;
- в) незахищеність української шляхти від свавілля польських поневолювачів;
- г) переслідування православного духівництва й національно-релігійні утиски інших груп населення.

Провідним мотивом революційних прагнень українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, в основі якої лежав би суверенітет української православної людності, з одного боку, та ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин — з іншого.

У збройній боротьбі з польською владою найактивнішу участь узяли всі прошарки українського народу, крім незначної частини українських світських і духовних феодалів.

Початком української національної революції слід вважати прибуття Б. Хмельницького у супроводі 300-т однодумців на початку 1648 р. на Запорозьку Січ та обрання його на козацькій раді гетьманом. Саме тут народним обранцем було проголошено курс на загальне збройне повстання проти Речі Посполитої.

Готуючись до виступу, Б. Хмельницький заручився збройною підтримкою з боку кримського хана Іслам-Прея III, видав кілька універсалів із закликом до українського народу приєднуватися до боротьби, організував підвезення фуражу, продуктів харчування, зброї в місця свого розташування.

*Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке) за гетьмана
Богдана Хмельницького*

На момент виступу в Запорозькій Січі налічувалося близько 8 тис. осіб. До них приєдналися 16 тис. татар. Проти об'єднаного козацько-татарського війська рухалися не менш численні польські підрозділи. У травні 1648 р. в боях під Жовтими Водами і під Корсунем Б. Хмельницький ущент розгромив наступальні польські сили. До кінця червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну.

Після перепочинку в Білій Церкві, де було проведено реорганізацію війська та розроблено плани подальших дій, козаки рушили на захід. У вересні під Пилявцями відбувся черговий бій із польсько-шляхетськими військами, який завершився перемогою Б. Хмельницького. Супротивник зазнав нищівної поразки. Рештки розбитої польської армії панічно втікали, подолавши 300 кілометрів до Львова за дві доби.

До кінця 1648 р. на милість гетьмана здалися Львів і Замоєт. Тут, на західних територіях України, розпочалося формування національних державних інституцій. У Б. Хмельницького з'явилася реальна можливість

об'єднати всі етнічні українські території у складі єдиної держави.

Однак, серйозні непорозуміння між гетьманом і частиною козацької старшини, виснаженість людських ресурсів, а також епідемія чуми, що спалахнула у військах, змусили Б. Хмельницького відмовитися від подальших наступальних операцій і повернути у зворотному напрямку.

Подальша війна між польською армією і козацьким військом розгорнулася влітку 1649 р. Спочатку польський король Ян Казимир намагався силою політичного тиску змусити Б. Хмельницького відмовитися від планів боротьби проти шляхетської Польщі. 28 липня 1649 р. він видав універсал, яким позбавляв Б. Хмельницького гетьманства, оголосив його поза законом і призначив за його голову винагороду в розмірі 10 тис. злотих. Паралельно король організував похід проти українських повстанців. У серпні 1649 р. супротивні сторони зіткнулися на околиці м. Зборова.

Самому бою передували секретні пропозиції, адресовані польським королем татарській стороні, про укладення перемир'я. У розпал битви татарський хан перейшов на бік короля, вирішивши, таким чином, долю Зборівської компанії не на користь козацького війська серпня 1649 р. між Б. Хмельницьким і польським королем було укладено Зборівську угоду.

Умови перемир'я не задовольнили жодну з протиборчих сторін, що й спричинило розгортання подальших бойових дій. Після вдалих походів на Молдавію, здійснених українським військом у 1650 р., головним театром збройного протистояння з польською короною знову стали українські землі.

Вирішальна битва сталася 28—30 червня під Берестечком. Б. Хмельницький був усунутий його союзниками — татарами від керівництва українською військовою дружиною саме в той момент, коли прибув до ставки Іслам-Прея. Військо, позбавлене чільного керівника, втратило боєздатність. Лише завдяки організаторським здібностям і відвазі обраного за відсутності Б. Хмельницького гетьманом кропивнянського полковника Філона Джелалія козацьке військо спромоглося уникнути повної катастрофи. Втративши близько 50 тис. побратимів на полі бою та в околицях Берестечка, рештки козаків 10 липня 1651 р. вирвалися з оточення.

Перемога під Берестечком дозволила військам Речі Посполитої перейти в наступ і до початку вересня окупувати північні, центральні й західні ройони козацької України. Перед польсько-шляхетською навалою впав Київ. Лише під Білою Церквою Б. Хмельницький зміг відновити боєздатність своєї армії, зупинити просування супротивника і змусити польського гетьмана М. Потоцького піти на переговори. Проте він не став початком примирення між ворогуючими сторонами. Навпаки, навесні 1652 р. війна розгорілася з новою силою.

Подальшими етапами національно-визвольної війни стали бої української армії з польсько-шляхетськими загарбниками під Батогом і під Жванцем. У червні 1652 р. під Батогом поляки зазнали поразки, втративши на полі бою близько 8 тис. своїх воїнів. Такого розгрому Польща не знала за всю історію середньовіччя.

Цей успіх військ Б. Хмельницького, як виявилось, був тимчасовим.

Уже в наступній, жванецькій кампанії його армія зазнала поразки. Кримський хан знову відійшов від союзницьких обов'язків перед українським гетьманом і зголосився на таємні переговори з польським королем Яном Казимиром. 15 грудня 1653 р. між обома сторонами було укладено (в усній формі) Кам'янецьку угоду, згідно якою мали припинитися воєнні дії. Політичні питання української державності не тільки не розв'язувалися, а навіть не ставилися на порядок денний переговорів. Крим погоджувався на негайну окупацію українських земель польськими військами, давав згоду на повернення сюди польських феодалів, не заперечував проти відмовлення повинностей для селян і міщан. Словом, наслідки воєнної поразки українців під Жванцем виявилися катастрофічними: вони не передбачали навіть автономії для Української держави у складі Речі Посполитої. В такій ситуації гетьман Б. Хмельницький змушений був шукати союзника. Його він знайшов в особі московського царя.

На переговорах із царськими представниками у січні 1654 р. в Переяславі було домовлено, що остаточний текст договору має бути затверджений у Москві. З цією метою туди прибула козацька делегація на чолі з генеральним суддею Зарудним і переяславським полковником Тетерею. У березні 1654 р. тут було укладено договір, який отримав назву Березневих статей Б. Хмельницького.

Спочатку обидві сторони не тільки не порушували умов договору, а й допомагали одна одній. Так, одразу після його укладення об'єднані українсько-московські загоны рушили до Білорусії, де відвоювали у поляків значну частину території. У 1655 р. Б. Хмельницький спільно з московськими військами вступив у Галичину, завдавши під Львовом поразки польсько-шляхетським загонам. У гетьмана з'явилася реальна можливість об'єднати західні та наддніпрянські українські землі, включити до них Волинь, Поділля, Полісся. У політичних зв'язках з Україною прагнули бути Білорусія, тіснішали контакти зі Швецією. Представники цієї країни у червні 1657 р. прибули до Чигирина з наміром укласти договір для боротьби з Річчю Посполитою. Перед тим Б. Хмельницький започаткував процес формування антипольської коаліції, до складу якої, крім Швеції, мав намір включити Семигород, Бранденбург, Молдавію, Волощину та Литву. Однак втілити ці наміри в життя він не встиг. У вересні 1657 р. Б. Хмельницький помер, не завершивши розпочатої справи.

Зі смертю гетьмана розгорілася боротьба за владу. Розпочався найдраматичніший період в історії Української гетьманської держави під назвою Руїна. Вона принесла жахливе спустошення українських земель, жорстоку громадянську війну з численними жертвами, безцеремонне втручання у внутрішні справи сусідніх країн, насамперед Московського царства. Навіть перемога гетьмана І. Виговського над московським військом не убезпечила від розколу України на Лівобережну та Правобережну.

Правове закріплення розділу України на дві частини знайшло відображення в Андрусівському договорі, укладеному 20 січня 1667 р. між Польщею та Московією, без участі українських представників. Згідно з його

умовами між воюючими країнами укладалося перемир'я на дванадцять з половиною років; територія Української гетьманської держави поділялася на три частини - Лівобережжя відходило до Москви, Правобережжя закріплювалося за Польщею, а Запорозька Січ зі своїми Вольностями переходила під спільне управління обох держав. Київ упродовж двох років мав підпорядкуватися Москві. Царський уряд мав виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні один мільйон польських злотих (близько 200 тис. руб.).

Територіальний розкол України поглибився 1681 р. після того, як Московське царство уклало договір із Туреччиною, яка за допомогою сина Б. Хмельницького Юрія закріпилася на Правобережній Україні. У договорі обумовлювався перехід під контроль Туреччини Південної Київщини, Брацлавщини та Поділля. Москва утримувала Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Трипіллям, Запорозькою Січчю. Територія між Дністром та Бугом впродовж 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною.

Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. було поставлено 1686 р. з підписанням «вічного миру» між Московією та Польщею. Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднано до Польщі).

Отже, царський уряд систематично порушував умови Березневих статей Б. Хмельницького, за якими він зобов'язувався зберігати «права і вольності Війська Запорозького». Вінцем політики «поділяй і владарюй» у московському варіанті стала серія територіальних поділів України, здійснених за активної участі царської влади.

За гетьманування одного з найвідоміших державних діячів України І. Мазепи (1687—1709 рр.) наступ на автономні права Гетьманщини з боку московського царя Петра I посилювався. З особливою гостротою звуження своїх прав українці відчували під час російсько-шведської Північної війни (1700—1721 рр.). Ігноруючи політичний статус України, Петро I безцеремонно втручався у її справи. На свій розсуд використовував козацьке військо, змушуючи його до невласливої діяльності — будівництва фортець на Неві, риття каналів тощо; під керівництвом російських воєначальників направив козацькі полки до Пруссії; цивільне населення працювало на спорудженні військових укріплень та утримувало московські війська в Україні тощо.

Крім того, таємним проектом облаштування України, що його було виявлено в архівах Франції, Петро I передбачав ліквідувати Гетьманщину, колонізувати українські землі росіянами та німцями, завести губернаторства на чолі з російськими вельможами.

Зазначені обставини викликали пасивний спротив гетьмана І. Мазепи, його таємні переговори з ворожою щодо Росії Швецією та перехід із тритисячним загоном на бік останньої. Щоправда, за це рішення козаки заплатили дорогою ціною. У травні 1709 р. війська Петра І зруйнували Січ, спалили гетьманську столицю Батурин, а цар видав безстроковий наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця. Завершальною фазою протистояння І. Мазепи, як захисника українського народу, і Петра І, як його поневолювача, стала Полтавська битва 27 червня 1709 р., що завершилася поразкою об'єднаної українсько-шведської коаліції.

Полтавська катастрофа глибоко вразила 70-річного гетьмана. . 21 вересня 1709 р. неподалік містечка Бендери (Туреччина) він помер. Продовжувачем його задумів став, обраний в еміграції 5 квітня 1710 р. гетьманом, генеральний писар і найближчий сподвижник І. Мазепи, Пилип Орлик. Під час обрання старшинська рада ухвалила Конституцію.

Водночас в Україні гетьманом було обрано Івана Скоропадського, по смерті якого 1722 р. Петро І узагалі заборонив демократичну процедуру виборів. До 1727 р. в Україні діяла Перша Малоросійська колегія, яка здійснювала управління Військом Запорозьким. Лише смерть Петра І та загроза війни з Туреччиною змусили царський уряд піти на ліквідацію колегії. Відновивши гетьманство і дозволивши у 1727 р. обрати гетьманом Данила Апостола, після його смерті царський уряд вдруге заборонив вибори. Для управління справами України московський уряд створив нову адміністрацію під назвою Правління гетьманського уряду. Нехтуючи місцевими звичаями, традиціями, а то й законами, російська влада розпочала кампанію, спрямовану на звуження автономних прав Гетьманщини та ліквідацію української національної самобутності. Правління гетьманського уряду проіснувало до 1750 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна погодилася відновити посаду гетьмана. Ним було обрано Кирила Розумовського, брата фаворита цариці — Олексія Розумовського.

Останній український гетьман зумів дещо розширити межі української автономії. Завідування справами і зносини з нею було передано із сенату до колегії закордонних справ. Запорозька Січ і Київ повернуті йому в підпорядкування. Здійснено перетворення у війську та системі судочинства.

Зі вступом на російський престол у 1762 р. Катерини II процес ліквідації автономних прав українського народу добіг кінця. На прохання імператриці К. Розумовський «добровільно» зрікся гетьманської булави. 10 листопада 1764 р. вийшов «Маніфест до малоросійського народу», в якому йшлося про складення К. Розумовським своїх повноважень. Вибори нового гетьмана маніфестом не передбачалися.

Останнім форпостом українського національного духу, хоронительницею державних традицій залишалася Запорозька Січ. Однак 4 червня 1775 р. російськими військами під командуванням генерала П. Текелі і її було ліквідовано. Здавшись без бою, запорожці розраховували на милість переможців. Але царизм був налаштований жорсткою рукою задушити «останнє вогнище ворохобників». Кошового отамана П. Калнишевського

заслали до Соловецького монастиря, де живцем поховали в холодних мурах монастирської в'язниці. Чільних представників генеральної старшини вислали до Тобольська, конфіскувавши водночас їхнє майно та відібравши землі. Близько половини земель запорожців московська влада передала своїм боярам, а решту поділила між сербськими і німецькими колоністами.

Так Українська гетьманська держава до кінця XVIII ст. втратила рештки свого суверенітету, остаточно перетворившись на одну з багатьох національних провінцій Російської імперії.

Територія та кордони держави.

Здобувши ряд перемог над збройними силами Речі Посполитої, Б. Хмельницький ліквідував на підконтрольній його частині України всі органи та установи польської влади. Вона перейшла до рук провідників козацького війська.

За весь час існування Української гетьманської держави найбільшу територію вона мала за роки гетьманування Б. Хмельницького (1648-1656 рр.).

Західні кордони Гетьманщини пролягали р. Горинь на Волині та на захід від Мурафи на Поділля. Східний кордон тягнувся територією нинішніх Чернігівської та Полтавської областей. Запорозька Січ на півдні мала свою автономію у складі Гетьманщини. На півночі кордони пролягали поза етнічними межами України та охоплювали ледь не всю Могилівську область Білорусі. То була територія Білоруського козацького полку, що існував впродовж 1655—1659 рр. і визнавав владу українських гетьманів.

Свою єдність Українська гетьманська держава зберігала до 1662 р. Відтоді вона поділялася на дві частини: Лівобережна Україна потрапила у васальну залежність від Московського царства, а Правобережна — від Польщі. Андрусівський мир 1667 р. між Москвою і Польщею закріпив це становище, провівши кордон по Дніпру. Місто Київ на Правобережжі на два роки мало перейти до Московського царства. У 1668 р. правобережний гетьман П. Дорошенко на незначний час зумів об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну в єдину незалежну державу. Розпавшись знову, правобережна Гетьманщина потрапила у васальну залежність від турецького султана і припинила існування 1676 р. Спроба відродити українську державність під виглядом «князівства Сарматського» у 1678-1681 рр., здійснена Ю. Хмельницьким, та намір створення І. Мазепою правління «Дубосарських гетьманів» із столицею в Дубосарах на Лівобережжі Дніпра були нетривалими та успіху не мали.

Державний устрій.

Намірам Б. Хмельницького створити соборну Українську державу в межах її етнічних територій збутись не судилося. Першою перешкодою стало укладення сепаратного Віленського перемир'я 1656 р. між Польщею і союзницею України за умовами Березневих статей Москвою. Українську делегацію навіть не було допущено до переговорів, попри те, що на них вирішувалося саме українське питання.

Останнього удару українським домаганням було завдано в Анд-русові

30 січня 1667 р. на переговорах Москви з Річчю Посполитою, знову ж таки за відсутності делегації з Гетьманщини. Договір був спрямований проти цілісності українських земель.

Упродовж свого існування Українська гетьманська держава витворила тільки їй притаманні органи центральної та місцевої влади:

Гетьман. Боротьба республіканської та монархічної форм правління стала визначальною рисою внутрішньополітичного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. За часів гетьманування І. Виговського та П. Дорошенка превалювали ознаки, притаманні республіканській формі правління. Коли влада належала Б. Хмельницькому, І. Самойловичу чи І. Мазепі, монархічні тенденції проявлялися значно виразніше та яскравіше. Свідченням тому є намагання гетьманів, названих останніми, управляти державою без допомоги Генеральної ради, а також спроби передати вищу державну посаду в країні у спадок своїм нащадкам. У протиборстві, зрештою, перемогли республіканські тенденції з виборною посадою глави держави. Щоправда, вибори гетьмана відбувалися в присутності московського представника з подальшим затвердженням обранця царською владою.

Гетьман обирався на довічний термін. Як главі держави, йому належала вища законодавча, виконавча та судова влада. Законодавчі акти гетьман затверджував після ухвалення їх Генеральною радою. Він також очолював збройні сили країни. У разі обставин, що заважали гетьманові керувати військом, призначався наказний гетьман, який виконував тимчасові функції головнокомандувача на час воєнного походу. Влада гетьмана не поширювалася на Слобідську Україну та, як зазначалося, на Запорозьку Січ.

У нього зосереджувалися функції виконавчого характеру. Він організовував діяльність центральних органів управління, здійснював контроль і нагляд за органами місцевої влади. Мав право надавати земельні ділянки з державного фонду.

За гетьманом закріплювалося право налагодження дипломатичних зв'язків з іноземними країнами. У період гетьманування Б. Хмельницького в Україні було акредитовано послів із Туреччини, Швеції, Польщі, Молдови. У згаданих країнах українці також мали власні дипломатичні представництва.

В Українській гетьманській державі не було чіткого розмежування функцій між органами державної влади. Зокрема, повноваження гетьмана часто перетиналися з компетенцією Генеральної ради.

Генеральна рада — колективний військово-демократичний козацький орган Гетьманщини, який виконував адміністративні, законодавчі, управлінські, судові функції. Лише їй належало виняткове право обирати гетьмана, генеральну старшину, інколи полковників. До складу Генеральної ради входили: козацьке військо, знатне військово товариство, козацька старшина, вище православне духовництво та представники міської адміністрації — війти та бурмістри. Селянство на козацьких зборах не було представлене. Ініціатива скликання Генеральної ради належала гетьманові. Він відкривав засідання і головував на ньому. Рішення ухвалювалися голосу-

ванням — підкиданням шапок або криком. Окрім виборів гетьмана, до компетенції Генеральної ради належали окремі питання зовнішньої політики. Зокрема, нею були ухвалені Зборівський та Білоцерківський договори, а також окремі статті, укладені українськими гетьманами з московськими царями. Тут розглядалися питання воєнного характеру, ухвалювалися судові рішення, які для гетьмана були обов'язковими до виконання. Поступово компетенція Генеральної ради звужувалася, а до кінця XVII ст. її значення як центрального органу влади зовсім занепало.

Старшинська рада — постійний станово-представницький орган, який спочатку функціонував паралельно з Генеральною радою, а наприкінці XVII - на початку XVIII ст. перебрав її повноваження. У роботі старшинської ради брали участь: вище духовенство; генеральна старшина з полковниками; запорожців представляла обрана козаками січова старшина; офіційні делегати від знатного військового товариства та обрані представники міської знаті. Як станово-представницька установа старшинська рада не набула завершеного вигляду. Тому завадила жорстка політика московських царів, спрямована на обмеження автономних прав України. Особливого розмаху вона набула після невдалого виступу І. Мазепи. Старшинські ради виконували функції дорадчого органу. Склалися з двох палат. Верхня палата — колегія генеральної старшини була постійною установою, нижня — старшинські з'їзди, що скликалися двічі на рік, — на Різдво Христове та Покрову. Засідання проводилось у гетьманській резиденції, на них головував сам гетьман. Рішення зборів ухвалювалися гетьманом спільно зі старшинською радою за традиційною письмовою формулою: «прирадили гетьман та старшина».

Повноваження старшинських рад були досить широкими, але не розмежованими з компетенцією гетьмана та Генеральної ради. Здебільшого вони вирішували питання внутрішньої політики: розпоряджались фінансами, організовували військове постачання, розглядали судові справи, за відсутності гетьмана колегіально очолювали державу.

Практика діяльності ради старшин свідчить, що вони призначали і знімали гетьманів навіть у тому випадку, коли їх формально обирала Генеральна рада і затверджував московський цар. Старшинські ради відігравали значну роль у підготовці текстів статей конституцій, численних договорів, трактатів із сусідніми країнами. Контролювали поведінку гетьманів, ставали на заваді їхнім спробам зробити свою посаду спадковою.

Стрімкий занепад старшинських рад припав на 1760-ті роки, коли Катерина II усунула з посади гетьмана К. Розумовського, ліквідувавши таким чином інститут гетьманства.

Генеральна військова канцелярія. Створена 1720 р. її очолював генеральний писар. Поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу («присутствіє»). «Розпорядче присутствіє» канцелярії складалося з кількох генеральних старшин, інколи виконувало функції політичного та судового контролю. Тут склалися гетьманські універсали, вирішувалися спори про належність до козацького стану, аналізувалися звіти полковників і сотників,

розглядалися апеляції на вироки Генерального суду.

Перша Малоросійська колегія (1722—1727 рр.) — центральний орган російської колоніальної адміністрації в Гетьманщині. Складалась із шести офіцерів царської армії на чолі з бригадиром (генералом) Вельяміновим. Її створення пояснювалося необхідністю наведення порядку в адміністрації та судових органах. Колегії надавалося право в апеляційному порядку переглядати всі справи, що розглядалися в Гетьманщині. Однак до неї, фактично, перейшла вся повнота влади в країні. Гетьман виконував лише дорадчі функції при колегії. Без її згоди гетьманові заборонялося видавати нормативно-правові акти, віддавати накази генеральній старшині тощо. Фінансова система також контролювалася Малоросійською колегією. Зібрані податки вже відправлялися до Росії. Із запровадженням колегії в Україні утворилося двовладдя, адже паралельно продовжував існувати ще один центральний орган - Генеральна військова канцелярія.

Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.) — орган, створений російським урядом для управління Гетьманщиною. Після смерті у 1734 р. Д. Апостола царизм заборонив обрання нового гетьмана, передавши управління Лівобережною і Слобідською Україною шістьом особам — трьом росіянам і трьом українцям. Правління очолював князь О. Шаховський. Він був наділений фактично необмеженою владою. На власний розсуд міг міняти українських представників, виступав за повне усунення козацької старшини від влади.

Новий орган влади у Гетьманщині намагався ліквідувати місцеві порядки. Зокрема, створена ним Канцелярія комісії запровадження слобідських полків перебрала чимало повноважень козацьких полковників. Судочинство переводилося на російський кшталт. Заборонялося надалі брати землю на правах займанщини. Частина козаків, що називалися підпомічниками, обкладалися податками і за статусом прирівнювалися до селян.

Друга Малоросійська колегія (1764—1786 рр.) — орган царської влади, що мав на меті остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України. Вона складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин, її очолював президент П. Рум'янцев.

Колегія входила до складу окремих структур, на чолі яких стояв президент, він же генерал-губернатор Малої Русі. Вже в перші роки існування вона ліквідувала Генеральну військову канцелярію, підпорядкувала інші центральні органи Гетьманщини своїм департаментам.

Істотних змін зазнало управління козацьким військом. Військово-оперативне керівництво здійснював сам П. Рум'янцев, а нагляд за станом боєготовності покладався на військову експедицію колегії.

Колегія почала втручатись у справи полковників. Вона наглядала за тим, щоб полковники вирішували справи за участю полкової старшини. Було зроблено спробу розмежувати полкову військову та адміністративну владу. З цією метою передбачалося адміністративні справи передати предводителів дворянства.

Запроваджувався контроль за наданням посад і звань, президент зрівняв платню українських чиновників із московськими. Козацька старшина почала отримувати звання згідно з російським «Табелем про ранги». Правління колегії ознаменувалося передачею українських клейнодів, печаток, гармат російській цариці. Це символізувало втрату автономного статусу України у складі Росії.

Полково-сотенна система управління. Адміністративна реформа

1648 р., в основу якої покладалася полково-сотенний устрій козацького війська, завершеного вигляду набула за Зборівською угодою

1649 р. За її умовами всі урядові посади на території Чернігівського, Київського, Брацлавського воєводств, що відійшли під юрисдикцію Війська Запорозького, мали обіймати православні шляхтичі. Відтак українці отримали свою суверенну владу, тобто той атрибут державності, якого так не вистачало Війську Запорозькому.

Реформа поділила територію зазначених воєводств на окремі адміністративні округи, що називалися полками. Командир значного армійського підрозділу — полковник одночасно очолював адміністративний округ, що дістав ідентичну назву — полк. Таким чином, полковники ставали не тільки командирами військових одиниць, а й головами адміністрацій, управляли фінансами, були вищою судовою інстанцією у своєму окрузі. Кожен полк іменувався за назвою міста чи містечка, де зосереджувалася полкова адміністрація, до складу якої входили полковники, полкова старшина, канцелярія.

Полково-сотенна система управління поширилася не тільки на етнічні українські землі, а й на частину території Білорусі. Правобережна Україна, яка після Андрусівської угоди 1667 р. залишилася під владою Польщі, жила підтримкою місцевого населення. Хоч офіційно у 1676 р. 12 правобережних полків згорнули свою діяльність, проте у 80-х роках XVII ст. Корсунський, Богуславський, Брацлавський і Білоцерківський козацькі полки постали знову. Лише після укладення Прутського договору у 1711 р. між Росією і Туреччиною більшість козаків Правобережної України змушені були переселитися на Лівобережжя, а козацький військово-територіальний устрій на Правобережжі припинив існування.

На Слобідській Україні полково-сотенна система управління склалася впродовж 1650—1660 рр. зі створенням Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського козацьких полків. Вони проіснували до 1765 р., коли Катерина II ліквідувала слобідське козацтво, реорганізувавши козацькі полки в регулярні гусарські.

Отже, за полково-сотенного управління полковники ставали повновладними господарями на своїй території. За винятком слобідських, вони підкорялися тільки гетьманові. На Слобожанщині козацькі полки перебували у підпорядкуванні белгородського воєводи, котрий призначався з російських князів чи бояр.

Згідно з козацькими традиціями посада полковника вважалася виборною. Попередньо кандидата в полковники обирали голосуванням

(подавали воти) козаки кожної сотні. Полкові збори затверджували кандидатуру. Однак гетьмани нерідко порушували правила обрання. Намагаючись централізувати владу, вони часто призначали на посаду полковників своїх родичів чи осіб із найближчого оточення.

У другій половині XVII ст. полковник обирався на посаду «до ласки військової», тобто доки користувався авторитетом серед козацтва. У разі втрати довіри він підлягав суду козацької ради, яка й позбавляла його влади.

З кінця XVII ст. призначення та усунення полковників здійснювалося гетьманом. Від 1715 р. стало звичним призначення на полковників «по указу імператора» чи сенату. Ігноруючи козацькі традиції, царський уряд запровадив практику відправки у відставку полковників «за старістю і слабкістю», нерідко призначаючи замість них осіб із російських офіцерів.

На полковників покладалися обов'язки з організації комплектування, спорядження козацького війська, командування ним під час походу тощо. До їхнього відання переходили питання будівництва укріплень у містах, насамперед у полкових адміністративних центрах. Резиденція полковника огорожувалася частоколом зі сторожовими вежами, навколо якого насипався земляний вал із ровом.

Полковники мали повноваження надавати козацькій старшині земельні посілості. З часом їх отримували не тільки воїни, а й духівництво, шляхта, особи, наближені до полковника. В такому разі право володіння землею мало бути підтвержене гетьманським універсалом чи царською грамотою. Володіння землею впродовж 10 років надавало право стати її власником.

До компетенції полковників входило також надання дозволу старшині, шляхтичам, духівництву засновувати слободи й хутори на незайманих землях, будувати млини тощо. Прохання про такі надання іноді адресувалися гетьманові, а задовольнялися з відома і за згодою полковника.

Контролювали полковники й акти купівлі-продажу землі, що обов'язково скріплювалися їхнім підписом.

Наступним за ієрархією посадовцем у полку був осавул. У кожному полку посаду осавула обіймали дві особи. Перший — виконував поліцейні функції, проводив слідство, виконував вирок. Другий — безпосередньо допомагав полковникові у його військових справах.

Повноваження хорунжого обмежувалися зберіганням та охороною військових символів полку — корогви та значка.

На посаду писаря призначалися освічені люди із цивільних осіб. Писар відав полковою канцелярією, діловодством, забезпечував дипломатичне листування.

Всі перелічені старшини входили до полкового уряду

Полк, своєю чергою, поділявся на 10—15 сотень. До кожної сотні входило кілька містечок та багато сіл. Сотні підлягали полковому уряду. Управління ними здійснювали сотники, сотенна старшина (писар, хорунжий, осавул) і канцелярія.

На сотників покладалися повноваження виконавчої влади на місцях: оприлюднення і негайне виконання всіх указів, одержаних із полкової

канцелярії; проведення ревізій населення; описів майна; доставка продуктів харчування; затримання російських селян — утікачів. Влада сотника була майже необмеженою на території сотні.

Посада сотника нерідко була спадковою. Однак, з 1715 р. сотенній старшині було дозволено лише рекомендувати трьох претендентів, а гетьман і царські урядовці затверджували одного з них на посаді. Після смерті Д. Апостола призначення сотників стало прерогативою генеральної старшини, полковників і царських урядовців.

Нижчий і найчисленніший прошарок козацької старшини становила сотенна старшина. Її призначали полкові канцелярії, які їй давали різноманітні доручення.

З ліквідацією полково-сотенної системи управління та автономних органів місцевого самоврядування припинила існування Українська гетьманська держава. Спершу на територію Війська Запорозького було поширено царську Постанову про заснування губерній, якою ліквідовувалися полки та сотні як адміністративно-територіальні одиниці, а указом військової колегії від 28 червня 1783 р. замість 10 лівобережних козацьких полків створювалися регулярні карабінерні кавалерійські полки.

Суспільний лад.

У 60—70-х роках XVII ст. провідні місця в суспільних відносинах Гетьманщини почали посідати представники військової козацької знаті. Вони брали безпосередню участь у визвольній війні, після закінчення якої продовжували виконувати військову службу на користь Війська Запорозького. Провідний стан українського суспільства дістав назву знатне військове товариство. Своєю чергою, воно поділялося на три основні прошарки:

— бунчукове товариство — відомі своїми заслугами, авторитетом чи соціальним становищем люди, яких гетьман узяв під свій бунчук (гетьманський знак). Відтоді бунчукові товариші потрапили під особисту юрисдикцію самого гетьмана. У більшості своїй то була генеральна старшина. Вона мала певні привілеї, судилася лише гетьманським судом;

— військове товариство. Підпорядковувалося Генеральній військовій канцелярії. До складу товариства вводилися авторитетні військовики, що залишилися за межами чітко визначеного кількісно бунчукового товариства. Судочинство щодо них проводив особисто гетьман;

— значкове товариство. Значком називався прапор (корогва). Особа, що приймалася «під значок», вилучалася з козацького загалу і передавалася під юрисдикцію полкової управи. Лише полковникові надавалося право зараховувати до складу значкового товариства.

Усі знатні військові товариші несли обов'язкову військову службу, володіли маєтками до «ласки військової». У мирний час виконували певні службові доручення та адміністративні функції, у воєнний — мали направити до козацького війська означену кількість озброєних воїнів. У разі відмови виконати названі вище умови накладалися грошові стягнення, але земля не відбиралася. Саме зі складу знатного військового товариства формувалася

козацька старшина.

На відміну від Польщі та Литви, на другому плані ієрархічної піраміди опинилася українська шляхта (роди Виговських, Тетер, Кричевських). Нечисленна, вона не стала провідним станом у Гетьманщині, хоча після Визвольної війни отримала низку привілеїв. Так, Глухівські статті 1669 р. підтвердили її права на земельні володіння, отримані ще від Б. Хмельницького. У середині XVIII ст. українській шляхті надавалися права російського дворянства. Належність до шляхетського стану стала спадковою.

Найширші військові обов'язки в Українській гетьманській державі покладалася на козаків. Після Визвольної війни перехід селян до козацького стану було значно обмежено. Отримати статус козака могли лише особи, що одружувалися на козацькій дочці або вдові. Частина військових обов'язків перекладалася на плечі селян — козацьких підсусідків. У XVIII ст. підсусідки знатних військових товаришів ставали залежними від них кріпаками. Решта, не задіяна у воєнних походах, працювала у господарствах заможних козаків. За виконану роботу отримували натуральну плату, продукти харчування, одяг.

Міщани — це верства, що раніше за інших стала замкненим суспільним станом. Процесу незалежнення міщан від решти суспільних верств сприяло отримання містами прав на самоврядування. У Гетьманщині налічувалося 12 міст із магдебурзьким правом: Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава, Почеп. Крім того, існували панські міста, що отримували право на обмежений магдебурзький устрій здебільшого від землевласника, на приватній території якого ці міста розташовувалися.

Мешканці міст із магдебурзьким правом (магістратські міста) користувалися певними податковими та судовими преференціями. Мали пільги на заняття ремеслом, торгівлею, окремими промислами. Із повинностей загальнодержавного масштабу на міщан магістратських міст покладалася лише військовий обов'язок. Місцеві повинності означали утримання міської адміністрації, податки на користь монастирів, а також грошові виплати на проведення ремонтних робіт.

У середині XVIII ст. міста з магдебурзьким правом стали об'єктом зацікавленості знатного військового товариства. Саме представники цієї провідної суспільної верстви в Україні здебільшого обиралися на посаду міського війта.

Міста, що не мали права на самоврядування, називалися ратушними. Адміністрація таких міст також обиралася, однак була залежною від місцевого козацького управління, зокрема від сотенного уряду.

Мешканці ратушних міст сплачували податки до гетьманської скарбниці. Вони зобов'язані були виконувати низку інших повинностей, зокрема здійснювали власними силами охорону міста, сплачували кошти на різноманітні громадські потреби.

Як у магістратських, так і в ратушних містах відбувався інтенсивний процес соціального розшарування. Залежно від економічного становища

міська людність поділялася на три категорії:

Міська аристократія (заможні купці, власники майстерень, а також духівництво, знатні військові товариші, що працювали у місті). До купців належали особи, котрі мали капітал у 500 крб. і вище. Купці об'єднувались у гільдії, члени яких звільнялися від подушного податку, рекрутчини й тілесних покарань. Водночас вони мали виконувати шляхову, постійну та інші види повинностей.

Середній прошарок (ремісники й торгівці).

Міські низи (незаможні ремісники і дрібні торгівці).

Селянство. В Українській гетьманській державі землі, що належали польській шляхті, стали державною власністю. Розташовані на цих територіях «вільні» військові села, а також їхні мешканці, залежали від козацької адміністрації. Селяни таких сіл були особисто вільними, проте змушені були сплачувати певні повинності на користь держави. Вони перебували у віданні Військового скарбу й становили основний фонд для пожалувань знатному військовому товариству, козацькій старшині та шляхті.

Групу залежних селян становили піддані козацької старшини, монастирів, шляхти, знатного військового товариства. Їхня кількість зростала переважно за рахунок селян «вільних» військових сіл. Так, упродовж 1666-1741 рр. кількість дворів, зареєстрованих у «вільних» військових селах, зменшилась майже вп'ятеро.

Залежність селянина певною мірою була відносною. З одного боку, повинності з року в рік збільшувалися, зростали, проте селяни ще не були цілковито прикріплені до землі. Вони мали право переходу від одного власника до іншого. Не існувало жодного законодавчого акта української влади, який запроваджував би кріпосницьку залежність цієї категорії сільського населення.

Наприкінці XVII ст. ситуація змінилася. Адміністрація почала планомірний наступ, що мав на меті міцніше прив'язати їх до земельних наділів. Першими кроками до цього стало запровадження заборони на продаж особистих ділянок без дозволу власника села.

Згодом поновився інститут панщини тривалістю один — два робочі дні на тиждень.

Таким чином, ліквідоване в роки Визвольної війни середини XVII ст. кріпацтво через кілька десятиліть знову нагадало про себе. Щоправда, законодавчому оформленню цього осоружного українському селянству явища завадила складність політичної ситуації в Гетьманщині, незавершеність процесу формування великої земельної власності, а також антикріпосницькі настрої широких верств сільського населення.

Духівництво. Вищі церковні ієрархи (митрополит і єпископи) обиралися на козацьких радах, а нижче духівництво — на сільських сходах. Їх обрання затверджував голова держави — гетьман. Попри певну залежність духовних осіб від світської влади, церква була самостійною у вирішенні внутрішніх церковних питань.

За часів гетьманування Б. Хмельницького Москва відкрито не

наважувалася здійснювати контроль над Українською державою. Однак після його смерті спроби стали наполегливішими. Зрештою, наміри матеріалізувалися. У 1686 р. за згодою Константинополя Київська митрополія перейшла в підпорядкування Московському патріархату.

Суд.

Судоустрій та компетенція судів. З підписанням Зборівської угоди 1649р. і поширенням повноважень української влади на територію Київщини, Брацлавщини й Чернігівщини діючі суди було ліквідовано, а замість них запроваджено систему козацького судочинства. У такому вигляді, запозичена, вона проіснувала до 1763 р., коли останній український гетьман К. Розумовський провів судову реформу. За взірць було взято суди, котрі діяли у Великому князівстві Литовському до середини XVII ст.,— земський, гродський, підкоморський.

Суди, що діяли в Гетьманщині одразу після виступу Б. Хмельницького, можна умовно поділити на:

— суди сільських отаманів, що вважалися судами першої інстанції. Діяли у складі колегії, на засіданнях головував сільський отаман. Вирішували дрібні цивільні та кримінальні справи місцевих жителів та осіб, що вчинили злочини на території села. У кримінальних справах здійснювалося попереднє розслідування;

— сотенні суди. Проводили свої засідання колегіально в сотенних містах. Суд розглядав цивільні й тяжкі кримінальні справи, а також ті, в яких однією зі сторін виступали представники сільської старшини. Мали право взяти до свого провадження будь-яку справу з відання сільського суду. Оскарження направлялося до суду третьої інстанції;

- полкові суди. Діяли як суди першої інстанції для козацької, сотенної та полкової старшини. Розглядали апеляції від сільського і сотенного судів. Суд очолював полковник, у його засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Замість полковника судові засідання міг проводити полковий обозний або осавул. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто виступали представники духівництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст.— російські вельможі;

Спочатку найвищим судом Гетьманщини був Генеральний військовий суд. За часів Б. Хмельницького до нього входили генеральний суддя та писар. Згодом склад суду розширився і включав двох генеральних суддів, писаря та представників від генеральної старшини. Діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. До його компетенції належали земельні спори, які вирішувалися призначеними із членів суду комісарами з виїздом на місце спору.

З XVIII ст. апеляційною установою на вироки, Генерального військового суду у політичних і кримінальних справах, стала Генеральна військова канцелярія. Очолював суд гетьман, який призначав членів суду лише з представників генеральної старшини.

Згодом на провідні позиції у Гетьманщині вийшов суд гетьмана, який

мав необмежену компетенцію. Міг розглянути будь-яку справу нижчих судів. Вирок не підлягав оскарженню. У XVIII ст. компетенція гетьмана, як найвищого судді, часто обмежувалася російським урядом.

Крім зазначених, на території Гетьманщини також діяли міські суди, які поділялися на суди магістратські та ратушні. Магістратськими називалися суди, які провадили судочинство у містах, заснованих на магдебурзькому праві. У Гетьманщині магістратські суди діяли лише в 12 українських містах. Під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зі станових судів міщан вони перетворилися на суди із загальною юрисдикцією, в яких розглядалися справи усіх верств населення. Така ситуація існувала до 1730 р., коли гетьман Д. Апостол своїм розпорядженням відновив порядок, за яким магістратські суди знову стали становими міщанськими судами. Апеляційною установою для цих судів був Генеральний військовий суд. Діяли колегіально у складі не менше п'яти осіб: бурмистра, лавників, райців і присяжних.

Ратушні суди. Діяли у містах і містечках, які не мали магдебурзького самоврядування. Підпорядковувалися козацькій старшині. До складу ратушного суду входили судді з міщан — війт, бурмистер, писар, а також представники козацької старшини — сотник або курінний отаман і козаки, жителі міста. Розглядалися різноманітні справи міщан, а також спори між ними й козаками. Апеляційною установою для ратушних судів був полковий суд.

Окрім охарактеризованих вище судів, на території Гетьманщини після підписання Березневих статей 1654 р. діяли:

— сільський суд або суд війта. Розв'язував дрібні цивільні та кримінальні справи. До складу суду входив війт, як його голова, вибрані представники місцевого селянства, інколи священики та управитель власника села. Суперечки між членами різних сільських громад вирішували об'єднані суди тих сіл, у яких мешкали позивач і відповідач. Апеляційною установою для сільського суду був ратушний суд;

— доменальні суди — суди землевласників або їхніх управителів над залежним селянським населенням. У судах Гетьманщини, на відміну від польсько-литовських судів, засідання проводилися колегіально за участю представників громади. Розглядалися дрібні кримінальні та цивільні справи;

— церковні суди. За доби Гетьманщини мали значно обмеженішу компетенцію, ніж у попередній період. їм підлягали справи, що стосувалися внутрішнього життя, а також питання про шлюб і сім'ю.

Отже, суди, що діяли в Гетьманщині до 1760 р., порівняно з попереднім періодом, мали низку особливостей. Зокрема:

— вони стали безстановими, мали загальний характер;

— для всіх судів характерною була участь громадськості;

— судова та адміністративна влада й надалі перебувала в одних руках.

Щоправда, якщо раніше вона належала польським урядовцям, то нині — козацькій старшині;

— судова система характеризувалася наявністю значної кількості

апеляційних установ, що призводило до тривалої процесуальної тяганини.

З цієї причини гетьман К. Розумовський у 60-х роках XVIII ст. провів судову реформу, яка, насамперед, заторкнула козацькі суди, її наслідком стало значне зменшення апеляційних установ, відокремлення судової влади від адміністративної та повернення до судочинства, котре існувало за доби Великого князівства Литовського. Так, в останні десятиліття існування Гетьманщини відновили діяльність земські, гродські, підкоморські суди, однак у ній сталися певні зміни, а саме:

— земські суди. Запроваджувалися по два суди в одному повіті (усього 20 судів на всю державу). Суд складався з обраних вищими верствами населення судді, підсудка і писаря. Суд був позастановим, під його юрисдикцію потрапляло все населення округу. Розглядалися лише цивільні справи. Засідання суду проводилося тричі на рік;

— гродські або полкові суди. На чолі суду стояв полковник або полковий (гродський) суддя, а також представники полкової старшини. Розглядали кримінальні справи;

— підкоморські суди. Усього 10, по одному в кожному судовому повіті. Справу вирішував одноосібно підкоморій, якому допомагали помічник і писар. Усіх членів суду обирали представники вищих верств населення на довічний термін. Розглядалися земельні спори з виїздом на місце конфлікту. Апеляційними установами для названих судів був Генеральний військовий суд, а найвищою апеляційною інстанцією — суд гетьмана.

Суб'єктами судового процесу у Гетьманщині були чоловіки з 18-ти років та жінки з 14-річного віку. Сторонами не мали виступати також невільники, позбавлені честі, піддані церковній анафемі. Від імені одружених жінок у суді виступали їхні чоловіки, неодружених — батьки. Лише вдови могли представляти в суді свої інтереси та інтереси власних дітей.

Суддями у Гетьманщині виступали козацькі старшини та міщани, що досягай 21-річного віку, але не старші 70 років, котрі мали певний майновий ценз. Не могли бути суддями жінки, прокляті церквою, нехрещені, а з національних меншин — євреї та цигани.

Існував інститут адвокатури. Ними могли бути лише «грунтові особи», тобто землевласники, які виконували обов'язки захисника на підставі письмового договору з однією зі сторін, що виступали у справі. Адвокати склали присягу на дотримання кодексу захисника. У разі його порушення закон передбачав для останнього застосування кримінального покарання.

В Українській гетьманській державі існував інститут попереднього слідства, яке проводили у кримінальних справах судові органи чи адміністрація. їм дозволялося утримувати під вартою підозрюваного, а також накладати арешт на його майно.

Судовий процес у Гетьманщині розпочинався з подання письмової або усної заяви про злочин чи позову з цивільної справи. У поданні необхідно було вказати причини спору, прізвища свідків, а також, по можливості, подати докази у справі. Своєю чергою, суд мав з'ясувати відповідність

поданої заяви процесуальним нормам і лише після цього направляв обом сторонам виклики на судове засідання. У разі, якщо відповідач двічі не з'являвся на судове засідання, вирок виносився без його участі. Якщо ж не з'являвся позивник, то він програвав справу вже на першому засіданні.

Процес мав змагальний характер. Обидві сторони в словесному двобої намагалися довести свою правоту, підкріплюючи свої слова відповідними доказами. Після перевірки наданої сукупності доказів суд упродовж трьох днів мав винести вирок.

До смертної кари особа засуджувалася тільки після ухвалення вироку гетьманом. Вона не застосовувалася до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до 16, дівчат — до 13 років. Якщо засудженого до смерті неодружена дівчина обирала собі за чоловіка, він залишався живим.

Страта проводилася публічно, в місцях найбільшого скупчення людей, зазвичай біля ганебного стовпа. Тут виконувалися також: калічицькі покарання — відрізання вуха, носа, ноги, руки, побиття батоном.

Для утримання злочинців у Гетьманщині існували в'язниці. За перебування у в'язниці з майна арештованого стягувалося мито. Так, прикутий ланцюгом сплачував «ціпове», закутий в кайдани — «колодкове». В'язня обмежували в рухах, йому одягали на ноги «диби», а на шию чіпляли «гусака» — дві дошки з вирізами для шиї та рук. У залізні кайдани заковували здебільшого політичних злочинців.

Види доказів.

В епоху Гетьманщини доказами в суді вважалися:

- особисте зізнання однієї зі сторін. Мало найвищу доказову силу;
- публічні та приватні письмові документи. З поданням публічних (державних) документів жоден інший доказ не міг спростувати їх;
- свідки. Як і в попередню епоху, поділялися на офіційних (возний) і приватних. Свідком могла бути особа, що досягла 14-річного віку — в цивільних і 20 років — у кримінальних справах. Закон установлював і верхню вікову межу для свідків. У суді не могла свідчити особа, що досягла 70-річного віку. Жінки й нехристияни допускалися до свідчення лише тоді, коли не було інших очевидців;
- присяга дозволялася судом за відсутності інших доказів у справі, її складала одна сторона, яку суд вважав ближчою до істини. Інколи питання про те, хто мав присягати, вирішував жереб. Звичайно, присяга складалась у церкві на Євангелії або на суді в присутності священника. Вона мала вирішальну доказову силу. Втім, дозволялося доводити фальшивість присяги іншими доказами. Порушникові клятви відрубували два пальці на руці, а ще він мусив відшкодувати збитки, завдані іншій стороні на процесі;
- огляд місця злочину;
- речові докази;
- зізнання під час тортур.

Порівняно з попередньою епохою тортури застосовувалися значно рідше, лише у справах про тяжкі злочини. Для зізнання підозрюваного застосовувалися такі форми, як биття батоном, припикання розпеченим

залізом, розтягування суглобів ніг і рук. Від катування звільнялися шляхтичі та священники, знатні особи, літні люди віком понад 70 років, малолітні та вагітні жінки. Однак, якщо вони підозрювалися у вбивстві чи злочині проти держави, то тортури могли застосовуватися за розсудом судової установи;

— висновки експертів. У ролі експертів виступали професіонали різних сфер життя і галузей економіки. За необхідності вони подавали обґрунтовані висновки на запит суду. Інститут судово-медичних експертів офіційно був запроваджений лише в 70-х роках XVIII ст.

Тема 4.3. Правова система Української гетьманської держави

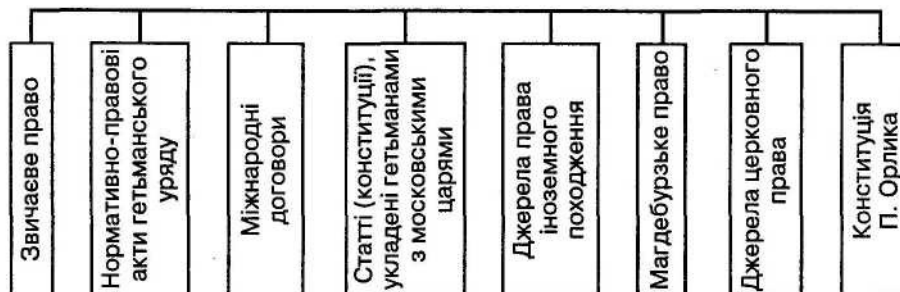
План:

- Джерела права.
- Кримінальне право: - види злочинів; - види покарань.
- Цивільне право: - право власності; - зобов'язальне право; - спадкове право.
- Шлюбно-сімейне право.
- Систематизація права

Джерела права.

Створення Української гетьманської держави стимулювало розвиток національної системи права. Поруч із законами та іншими нормативно-правовими актами Московського царства, Речі Посполитої стали ширше використовуватися джерела права місцевого, українського походження.

Схематично увесь комплекс можна зобразити таким чином:

Як і в попередній період, найважливішим компонентом національної системи права залишалося звичаєве право. Впродовж XVII—XVIII ст. звичаєве право змінювалося як за формою, змістом, так і за порядком застосування. Складаючись в основі своїй із норм,

вироблених умовами побуту козацького товариства Запорозької Січі, воно розповсюджувалося по всій території Української гетьманської держави, подекуди витісняючи застарілі норми польсько-литовського права. Після переходу Лівобережної України під протекторат московського царя у 1654 р. несуперечливі з чинним законодавством звичаєві норми права затверджувалися українською державною владою. Найпоширенішим джерелом права Української гетьманської держави були нормативно-правові акти гетьманської влади. До них належали:

— універсали — офіційні документи, що видавалися гетьманом або генеральною канцелярією від його імені. Вони поділялися на акти загального

характеру, в яких містилися звернення до всього народу, окремого стану чи суспільної верстви, та універсали персонального призначення, адресовані юридичним і фізичним особам на право володіння земельною власністю, майном чи на право зайняття певних військових і державних посад;

— ордери — акти гетьманської влади, спрямовані на вирішення конкретних суспільних, економічних, політичних питань. У них, зокрема, містилися положення про організацію торгівлі у Війську Запорозькому, про порядок подання апеляцій до Генерального військового суду тощо;

— інструкціями визначалися повноваження, права та обов'язки службовців, порядок діяльності судових органів, порядок виконання рішень вищих органів державної влади;

— декретами, грамотами, листами гетьман інформував населення про ухвалення законів, їхній зміст і порядок набуття ними чинності.

Поряд із нормативно-правовими актами, чинними в Україні були підзаконні акти Генеральної військової канцелярії. Ними впроваджувалися в дію акти вищих органів державної влади.

Одним із авторитетних джерел чинного права виступали збірники магдебурзького права і його різновидності — Хелмського права: «Саксонське зеркало», «Порядок прав цивільних магдебурзьких», «Право цивільне хелмінське». У них містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. Під впливом російського законодавства до кінця XVIII ст. магдебурзьке право в Українській гетьманській державі майже перестало застосовуватися;

— джерела церковного права регулювали внутрішні церковні правовідносини, їх умовно можна поділити на дві великі групи.

1. Акти, якими регулювалися відносини церкви і держави (Духовний регламент, Монастирський регламент тощо).

2. Акти, якими закріплювалися канони християнства (Правила, прийняті Вселенським собором, Книга Святого письма, Кормчі книги тощо).

Поряд із законодавчими актами Української гетьманської держави джерелом права були міжнародні договори, з-поміж яких виділялися:

— Зборівська угода 1649р., укладена Гетьманщиною з Річчю Посполитою. За її умовами кількість реєстрового козацького війська мала становити 40 тис. осіб. Під юрисдикцію козацької адміністрації переходили Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства, всі посади в яких мали обіймати православні християни. Перебування польських військ на цих територіях заборонялося. Селяни, що не потрапили до козацького реєстру, мали повернутись у кріпацтво. Повстанцям гарантувалася повна амністія. Київському митрополитові обіцяно місце в сенаті, а питання про Берестейську унію мав розв'язати вальний сейм. Католики не мали права проживати в українських містах. Підтверджувалися права козаків на власний суд, але за умови їхнього невтручання в економічні привілеї польської шляхти. Зборівська угода була ратифікована польським сеймом;

— Білоцерківський договір 1651 р., укладений Українською

гетьманською державою з Річчю Посполитою. За його умовами козацький реєстр зменшувався до 20 тис. осіб. Юрисдикція козацької адміністрації значно звужувалася і поширювалася лише на територію Київського воєводства. На цих землях заборонялося дислокуватися польським військам. Козаки, що не потрапили до реєстру, мали повернутись у підданство шляхти. Гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права зносин з урядами зарубіжних країн. Виборність гетьмана скасовувалася. Оголошувалася амністія повстанцям із української шляхти, поновлювалися права православної церкви;

— Раднотський договір 1656 р.— угода між Б. Хмельницьким, Швецією, Трансільванією, Бранденбургом про військовий союз для боротьби з Річчю Посполитою. Вперше на міжнародному рівні визнавалася Українська гетьманська держава у межах території, визволеної від польської окупації;

— Гадяцька угода 1658р., укладена І. Виговським з Польщею про утворення федеративного союзу Польщі, Литви та князівства Руського, яке охоплювало б Чернігівське, Брацлавське та Київське воєводства. Згідно з умовами договору Руське князівство отримувало право мати своїх урядовців, власну державну скарбницю, власну грошову систему, судочинство з діловодством українською мовою, 40-тисячну армію. Законодавча влада мала належати своєрідним національним зборам — народній раді. Виконавча — гетьманові, найвища судова — трибуналу. В усіх трьох державах скасовувалася Берестейська церковна унія.

Водночас Гадяцька угода передбачала відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р.; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства. До того ж, князівство Руське позбавлялося права на проведення самостійної міжнародної політики. Зазначмо, що Гадяцька угода була одним з небагатьох документів українсько-польських відносин, ратифікована сеймом;

— шведсько-українська угода 1708р., таємно укладена І. Мазепою з Карлом XII. Оригінал тексту не зберігся. Його зміст реконструйовано з рукопису П. Орлика «Дедукція (Вивід) прав України», в якому містяться шість статей договору:

1. На територію Гетьманщини можуть бути направлені шведські війська у разі такого прохання з боку гетьмана і Генеральної Ради;

2. Швецією поверталися Україні воєнні трофеї, якщо з'ясується, що в минулому вони належали українському народові;

3. Швеція визнавала повноваження української влади — гетьмана і Генеральної Ради;

4. Карл XII визнавав самостійність українських земель і зобов'язувався не втручатись у внутрішні справи Гетьманщини;

5. Шведська сторона гарантувала недоторканність державних символів України — герба і князівського титулу;

6. З метою забезпечення виконання умов договору І. Мазепа мав передати шведам управління п'ятьма українськими містами: Батурином,

Полтавою, Гадячем, Мглином і Стародубом.

Джерелами права, які продовжували діяти на території Української гетьманської держави, був, насамперед, Литовський статут 1588р. Зберігали чинність окремі постанови польсько-литовського сейму, які глибоко вкоренились у правову систему Гетьманщини.

Після поразки, якої зазнало козацьке військо І. Мазепи у боротьбі з Росією та звуження через це української автономії, у Гетьманщину почало проникати російське законодавство. Значного поширення набули норми царських указів, зокрема «Жалувана грамота дворянству» 1785 р., «Маніфест про скасування гетьманства» 1764 р., указ 1783 р. про закріпачення українських селян.

Гетьманські статті (Конституції) ухвалювалися українськими гетьманами і московськими царями. Першоосновою для них буї договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. (Березневі статті). Він був складений у формі прохань української сторони до царя, що складався з 23 пунктів і мав назву «Просительні статті». У скороченій редакції з 11 статей більшість пунктів було затверджено царем і боярами. «Просительні статті», царські укази до них та інші аналогічні документи згодом дістали нову назву — Березневі статті Б. Хмельницького. Оригіналів цих документів не знайдено, відомий лише переклад з української мови на російську, що зберігається у справах Посольського приказу.

Основний зміст Березневих статей полягав у тому, щоб царський уряд зберіг права і привілеї Війська Запорозького, українських козаків, шляхти, міщанства. Йшлося також про 60-тисячний козацький реєстр, плату старшині та козакам, збереження місцевої адміністрації та збирання нею спеціального податку для царської скарбниці, право обрання гетьмана й надання йому на утримання Чигиринського староства. Крім того, передбачалося право зносин з урядами зарубіжних країн, невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України, залишення селян у феодальній залежності, збереження прав київського митрополита, направлення царського війська проти польської армії під Смоленськ, утримання московських гарнізонів на кордонах України з Польщею, оборону України від нападів татар і матеріальне забезпечення козацького військового підрозділу у фортеці Кодак.

Деякі пункти викликали застереження з боку московського царя. Так, гетьманові заборонялося вступати в контакти з урядами Туреччини та Польщі, тобто з тими країнами, які конфліктували з московським царем. Про всі зовнішньополітичні кроки під час прийняття іноземних посольств Б. Хмельницький повинен був повідомляти до Москви. Крім того, він мав затримувати в себе тих послів, які намовляли би гетьмана до виступу проти царя.

Березневі статті не були затверджені найвищим законодавчим органом Української гетьманської держави — Генеральною радою. Тож не відбулося правової легітимізації цього міжнародно-правового акта. Гетьман аж до своєї смерті не тільки не порушував питання про скликання Генеральної ради для

ратифікації досягнутих домовленостей, а й не оголосив їхнього конкретного змісту ні козацькій старшині, ні всім жителям України.

Зазначмо, що Березневі статті не визначили політичного статусу Гетьманщини. Саме це й дало привід до тривалих дискусій у науковому середовищі. Так, В. Сергеевич вбачав у ньому політичний 160 союз двох держав, М. Грушевський — васальну залежність Української гетьманської держави від Москви, В. Липинський — військовий союз, радянські вчені — возз'єднання двох країн.

Немає єдності з цього питання й серед широкого загалу вітчизняних дослідників. Значна частина, зокрема й найавторитетніші, вважають Гетьманщину утворенням самодостатнім, незалежним, яке увійшло в союз із Московією на рівноправних конфедеративних засадах. З цим твердженням не погоджуються інші. Вони переконані, що після 1654 р. Україна набула статус територіально-адміністративної автономії у складі Московського царства.

Переяславські статті від 17 жовтня 1659 р. — договір, укладений у м. Переяславі між Ю. Хмельницьким та царським урядом. Його підписання проходило під значним політичним і силовим тиском уповноваженого московського царя князя Трубецького. Він відкинув текст Конституції, розроблений козацькою верхівкою і затверджений Генеральною радою у Жердовій Долині; для підписання статей договору відмовився прибути до гетьманської столиці м. Трахтемирова, замість цього зобов'язав провести Генеральну раду в Переяславі в оточенні 40-тисячного московського війська.

На розгляд української сторони було винесено 14 пунктів «давніх статей» 1654 р., які насправді являли собою фальсифікат Березневих статей, та 18 «нових статей» до договору, укладеного Б. Хмельницьким. Саме ця підробка подавалась як оригінальні статті Б. Хмельницького. Тож Переяславські статті Ю. Хмельницького базувалися не на справжніх, автентичних статтях, а на сфабрикованих московською владою.

Згідно з умовами договору 1659 р., повноваження гетьмана і всього Війська Запорозького значно звужувалися. Обраний гетьман тепер зобов'язаний був прибути до московського царя і отримати від нього символи влади — булаву і клейноди; замість визнання зверхності константинопольського патріарха, київський митрополит мав перейти у підлеглисть до московського; зовнішня політика проводилася тільки з дозволу московського царя; зв'язки з Кримським ханством заборонялися взагалі.

«Нові статті», в абсолютній їхній більшості, — це результат безпрецедентного накидання їх із боку московського уряду. У них містилися такі положення:

— про необхідність запровадження смертної кари для гетьмана І. Виговського, його родини, а також полковників, які брали участь у виступі проти царської влади;

— гетьманові та Війську Запорозькому заборонялося ухвалювати самостійні рішення про початок чи завершення війни з іншими країнами без царського дозволу;

— ліквідовувалися рештки Білоруського козацького полку, місцевим жителям заборонялося називатися запорозькими козаками;

— зростала кількість міст, у яких мали право перебувати царські воєводи;

— заборонялося козацькій владі знімати гетьмана, хіба що за зраду цареві;

— Москва мала право контролювати підбір старшинських кадрів, а новообрані полковники мали складати присягу на вірність цареві;

— судова гілка влади втрачала свою незалежність. Судам заборонялося виносити вироки щодо смертної кари старшинам, які були союзниками московської влади;

— Україна зобов'язувалася повернути Москві трофеї, захоплені під час переможної для козаків битви під Конотопом;

— оскільки кріпацтво на українських землях було скасовано, а кількість селян-утікачів із московських територій збільшувалася, цар вимагав від української влади забезпечити їхнє повернення до попередніх власників;

— за відмову від присяги на користь самодержцзя передбачалося застосування смертної кари для українських козаків, старшини, міщан.

Московські статті 1665р.— договір, укладений у Москві між Лівобережним гетьманом І. Брюховецьким і царським урядом.

Для переговорів і укладення договору вперше до Москви прибув сам гетьман на чолі з представницькою делегацією, до якої входило 535 осіб. Демонструючи запопадливість перед московським царем, гетьман поставив свій підпис під усіма статтями договору, власноручно додавши: «Великого государя, його царської величності холоп, я, гетьман І. Брюховецький ...». Для більшої переконливості у своїй вірнопідданості царській владі гетьман обрав за дружину російську княгиню Долгорукову.

Статті І. Брюховецького значно посилювали політичну, фінансову та військово-адміністративну залежність Війська Запорозького від Москви. Як і попередні, вони поділялися на «старі», тобто сфальшовані й підписані Ю. Хмельницьким, та «нові». «Старими» гарантувалося невтручання до юрисдикції козацьких судів, заборонявся постій московських послів і військовиків у козацьких маєтках. Крім того, вибори гетьмана дозволялися тільки в присутності уповноваженої Москвою особи, з обов'язковим врученням обранцеві гетьманських символів особисто царем.

«Новими» статтями Україна «з усіма городами, містами й містечками, селами й слободами, з усіма в них мешканцями», за винятком козацького стану, передавалася під безпосередню владу московського царя. Цим пунктом Україна фактично втрачала свою політичну автономію. До того додавалася втрата Військом Запорозьким багатівікового зв'язку з Константинопольською патріархією. Відтоді українська церква підпорядковувалася Москві, а її глава мав бути росіянином за походженням.

Глухівський договір 1669р.— міждержавна угода, підписана у Глухові між лівобережним гетьманом І. Многогрішним і московським урядом. Порівняно з Московськими статтями І. Брюховецького, права Війська

Запорозького значно розширювалися. Україні поверталися вольності у відповідності з умовами Березневих статей Б. Хмельницького. Так, цар обіцяв не порушувати прав козаків, зменшував кількість міст, у яких перебували московські воєводи, забороняв останнім втручатися в українське судочинство, а царських підданих у Гетьманщині могли судити лише за участі представника Війська Запорозького. Українцям надавалося право мати 30-тисячне реєстрове військо, яке мало забезпечуватися за рахунок податків із місцевого населення. Податковими пільгами користувалася полкова та генеральна старшина, якій надавалося право провадити судочинство над підданими.

Врегульовувався порядок наділення землею за службу Війську Запорозькому. З укладенням Ілуківського договору цар міг закріплювати за старшиною лише ті маєтки, які були надані гетьманським урядом. Самодержець не забороняв проведення вільних виборів гетьмана, водночас не дозволяв Війську Запорозькому налагоджувати міжнародні дипломатичні зв'язки з іншими країнами світу.

Красномовною ілюстрацією втручання у внутрішні справи України є положення про те, що за гетьманом міг установлюватися нагляд з боку старшини з метою інформування царя про справжні його настрої. У цій же площині можна тлумачити й статтю, що забороняла Генеральній раді знімати гетьмана з посади за вчинення злочину без попереднього проведення слідства і згоди на це московського самодержця.

І, нарешті, останнім прикладом обмеження автономних прав Української гетьманської держави стала пропозиція царя про створення компанійського полку у складі 1000 козаків, якому доручалося підтримувати такий порядок в Україні, яким його хотів бачити московський уряд.

Коломацькі статті 1687р.— двосторонній договір між гетьманом України І. Мазепою і старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном, Петром та царівною Софією — з іншого. Договір містив 22 статті, із яких 17 базуються на Глухівських статтях, а 5 — нових. Серед положень, що уточнювали Глухівські статті, важливе значення мало надання дворянських титулів українській старшині та урівняння їх у правах із московським дворянством. Гетьман жодним чином не міг обмежити прав осіб, наділених царською ласкою.

У ст. 19 вперше мовилося про необхідність тісніших інтеграційних процесів між Україною та Москвою, а також про ліквідацію національних особливостей українського народу. З метою об'єднання обох народів рекомендувалися асиміляційні заходи, тобто заохочення міжнаціональних шлюбів, вільне пересування та проживання українців на території Московської держави. Цим положенням висловлювалися наміри про об'єднання двох державних утворень і злиття їх в єдину державу на чолі з московським царем. Денонсувати Коломацький договір можна було тільки за згодою обох сторін.

Конотопські статті 1672р.— угода між новообраним лівобережним гетьманом І. Самойловичем, з одного боку, та московським урядом — з

іншого. Договір складався з уточнених і доповнених Глухівських і 10 додаткових статей. Оскільки зміст угоди розроблявся обома договірними сторонами, в ній містилися пропозиції як царя, так і козацької старшини. Остання спромоглася досягти своєї мети — обмежити владу гетьмана на свою користь.

Умовами договору цар забороняв гетьманові притягувати до кримінальної відповідальності козацьких старшин без згоди старшинської ради; обмежував його у праві дипломатичних зносин не лише з іншими країнами, а й з правобережним гетьманом П. Дорошенком; не дозволяв розширювати території Війська Запорозького за рахунок білоруських земель; зобов'язував повертати втікачів із московських земель до їхніх феодалів; наклав заборону на участь українських послів у польсько-російських переговорах, де йшлося про долю Української гетьманської держави. З аналізу решти статей можна зробити висновок про посилення втручання московського царя у внутрішні справи України. Він узявся регулювати навіть такі дрібні справи, як будівництво млинів, знищення річкової греблі тощо.

Другий Переяславський договір 1674р. Укладений козацькою старшиною, полковниками 10 правобережних полків із царем. Угода стала можливою внаслідок успішного походу об'єднаного московсько-козацького війська Лівобережної України на протилежний берег Дніпра і визволення українських територій з-під гніту Туреччини і Кримського ханства.

На Генеральній раді в Переяславі гетьманом Правобережжя був обраний І. Самойлович, який іменувався «гетьманом обох берегів Дніпра». Особливість договору полягала в тому, що І. Самойлович статей не підписував, присяги не приймав і в тексті його прізвище не згадується. Конституцію власними підписами скріпила старшина на чолі з генеральним обозним І. Гулаком.

Другі Переяславські статті 1674 р. цілковито базуються на Глухівських і Конотопських статтях. Лише одне положення є новим у названих двосторонніх договорах. Йдеться про зобов'язання царя захищати правобережні українські землі від турецького султана чи кримського хана. Кількість правобережних реєстрових козаків зменшили до 20 тис.

Решетилівські статті 1709р. та додаткові царські укази до них — проект конституції, запропонований московському цареві від імені гетьмана І. Скоропадського, а також «Рішительський указ» Петра I та інструкції царському резидентові в Україні. Сукупність цих правових актів становлять статті І. Скоропадського. Вперше за всю історію україно-російських відносин документ було впроваджено в односторонньому порядку — царським указом.

Із запропонованих гетьманом 14 статей Петро I від п'яти відмовився повністю, решту — задовольнив частково або з певними застереженнями. Особливу загрозу політичній автономії України становили положення про бажаність передання козацьких військ під командування російських військових начальників; про дозвіл воєводам «інтересуватися» внутрішніми справами України, проводити розслідування і здійснювати правосуддя над

місцевим населенням; про обов'язковість виконання гетьманом указів царя і розпоряджень його міністрів.

Призначаючи на посаду стольника А. Ізмайлова як особистого резидента, московський цар надав йому спеціальну інструкцію. В ній мовилося про те, що гетьман мав очолювати Українську державу, однак рішення необхідно було погоджувати із царським представником. Решта положень інструкції спрямовувалися на різке розширення сфер втручання московської влади у внутрішні справи України. Цар доручав А. Ізмайлову наглядати за порядком на Запорозькій Січі, а прибічників І. Мазепи дозволяв затримувати і судити.

Обмеження торкнулися й міжнародних відносин. Без царського дозволу гетьман не міг приймати послів жодної країни. Заборонялося обирати представників польської національності чи інших «чужоземців» на будь-які посади у Війську Запорозькому. Гетьман позбавлявся традиційного права надавати козацькій верхівці маєтки за службу чи відбирати за ухилення від неї. Пропонувалося також знищити ті міста в українських полках, які у шведсько-російській війні підтримали І. Мазепу та його скандинавських союзників. Позірно змилювавшись, цар зобов'язав населення міст сплачувати до його скарбниці грошовий податок — «по дві биті єфимки».

«Рішительні пункти» гетьману Д. Апостолу 1728 р.— царський указ, виданий у відповідь на проект гетьманської Конституції, якою передбачалося відновлення політичної системи Гетьманщини на засадах Березневих статей 1654 р. Своім указом цар відмовився підтвердити права і вольності Війська Запорозького, поглибивши, натомість, залежність України від Росії. Основні положення «Рішительних пунктів» були такими:

- скасовувався принцип незалежного судочинства, адже до складу Генерального суду ввійшли, окрім українців, троє росіян;
- без царського дозволу заборонялося обирати чи знімати гетьмана;
- вибори генеральної старшини також мали затверджуватися царем;
- полкову старшину і сотників затверджував гетьман;
- кількість російських полків на території України зменшувалася до трьох;
- податки, запроваджені Малоросійською колегією, скасовувалися;
- право наділення козаків маєтностями передавалося московському цареві;
- митні збори з імпортованих в Україну товарів сплачувалися на користь царської скарбниці;
- гетьманові заборонялося вступати в дипломатичні зносини, окрім дрібних справ із прикордонними країнами;
- у військових справах гетьман мав підпорядковуватися російському генерал-фельдмаршалові князеві М. Голицину, а не московському цареві, як це було раніше.

Отже, зміст гетьманських статей від Б. Хмельницького до Д. Апостола зазнав істотних змін у напрямку поступового обмеження української автономії аж до її повної ліквідації наприкінці XVIII ст.

Найвищим проявом національної правової думки Української гетьманської держави стало ухвалення у Бендерах (Молдова) 5 квітня 1710 р. під час обрання П. Орлика Конституції. Офіційно вона називалася «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» та складалася з преамбули і 16 параграфів. То був договір між гетьманом і Військом Запорозьким про державний устрій в

Україні після визволення її від московського панування. Конституція була чинним правовим джерелом на Правобережжі до 1714 р. В ній містилися такі положення:

- протектором України визнавався шведський король;
- православна церква мала посісти панівне становище, повернутися до лона Константинопольського патріархату;
- про необхідність поширення освіти в Україні;
- забезпечувалися цілісність і недоторканність українських територій;
- українські полонені з Росії та Швеції мали повернутися на батьківщину;
- поставлено завдання про відновлення військового союзу з Кримським ханством;
- про необхідність передання всіх фортець, де розташовувалися російські війська, у власність Війська Запорозького;
- про обмеження влади гетьмана «публічною радою» (парламентом), до якого входили би генеральна старшина, полковники і послы від низового козацтва. Парламент мав збиратися тричі на рік. Питання вносив сам гетьман, однак він був відповідальний перед парламентом;
- найвища виконавча влада належала гетьманові;
- гетьман відповідав за утиски простого люду;
- гарантувалися недоторканність особи, її відповідальність перед судом;
- про виборність усіх посадових осіб з наступним їх затвердженням гетьманом;
- про звільнення козацьких вдів, дітей та їхніх господарств від податків.

П. Орлик присягнув під час ухвалення Конституції на дотримання всіх пунктів, а Карл XII скріпив документ своїм підписом.

Кримінальне право.

Види злочинів. Залежно від ступеня суспільної небезпечності національне право доби Української гетьманської держави розрізняло три основні види кримінальних діянь:

1. Злочин — найтяжче протиправне діяння, за яке передбачалася переважно смертна кара.
2. Провина — правопорушення середньої тяжкості.
3. Проступок — дрібне правопорушення.

Норми кримінального права, що застосовувалося на українських землях, були дуже розмаїтими. В основному вони містились у джерелах звичаєвого права, артикулах Литовських статутів, положеннях

магдебурзького права тощо. З-поміж основних видів злочинів виділялися:

— злочини проти релігії. До них відносили богохульство («хула на Божу Матір і на святих»), перехід із християнства до нехристиянських вірувань, чаклунство. За скоєння такого виду злочину передбачалася смертна кара через спалення або тілесні покарання, поєднані з вигнанням за межі держави та конфіскацією майна;

— злочини проти держави означали вбивство чи заподіяння тілесних ран цареві та членам його родини, зраду державі, змову з метою усунення від влади царя, здання фортеці. Цей вид злочинів передбачав комплексні покарання, а саме — кваліфіковану смертну кару з позбавленням честі й конфіскацією майна. У разі вчинення державної зради діти злочинця і його дружина також відповідали перед судом, якщо знали про намір зрадника. Якщо підозрюваний у державній зраді заподіював собі смерть, кримінальний закон дозволяв застосовувати до нього ганебні покарання — волочити мертвого вулицями «на пострах іншим» і конфіскувати його майно.

До категорії державних злочинів належало фальшивомонетництво, відповідальність за яке наступала у винятково жорсткій формі — в горло обвинуваченого заливався розпечений метал. Таке ж покарання очікувало не лише виконавця та співучасників, а й осіб, котрі знали і не повідомили про злочин;

— військові злочини та злочини проти порядку управління. Серед них виділялося дезертирство, вбивство воїна воїном, підроблення документів тощо. Суворими нормами охоронялися служителі правосуддя. Так, за заподіяння тілесних ушкоджень судді винний позбавлявся двох пальців та був зобов'язаний відшкодувати в подвійному розмірі за завдану рану. Вбивство судді, возного чи його помічника передбачало четвертування злочинця;

— злочини проти життя. Покарання за вчинене вбивство залежало від кількох обставин. Вони визначалися насамперед сімейним і соціальним станом потерпілого та обвинуваченого, мотивами кримінального діяння, способами його здійснення, а також обставинами, за яких він стався. Вбивство шляхтича, священика чи воїна передбачало кару на горло та головщину в розмірі 120 рублів. Насильницька смерть сільського в'їта чи посполитого селянина оцінювалась усього 30 рублями головщини. Неординарністю покарання відзначалося вбивство батьків своїми дітьми. За вчинення цього виду злочину застосовувалося четвертування вбивці-сина, розтягування мертвого тіла на колесі з насадженням відрубаної голови на палю. Якщо вбивство вчинила донька, її закопували по шию в землю і тримали так допоки вона не вмирала. Вбивство кількох осіб вимагало смертної кари для такої ж кількості співучасників;

— злочини проти особистої свободи. Так кваліфікували ув'язнення за надуманими звинуваченнями, муки голодом, знущання іншим способом. Покарання за це передбачали грошові штрафи в розмірі 14 рублів, ув'язнення або арешт на тримісячний термін;

— злочини проти честі. До них відносили образу словом, наклеп у

письмовому вигляді, заподіяння тілесних ушкоджень палицею, батогом чи рукою. Відповідальність наставала у формі грошової компенсації та арешту до шести тижнів;

— злочини проти моралі. До таких належали: зрада чоловіка або дружини, викрадення чужої дружини, двоєженство, кровозмішення. Особи, що вчинили такий вид злочину, підлягали смертній карі через відрубання голови. Відповідальності за згвалтування можна було уникнути, вступивши до шлюбу із потерпілою;

— майнові злочини. Право розрізняло крадіжку, пограбування і розбійний напад. Щоправда, пограбування тлумачилось інакше, ніж нині. Під пограбуванням тогочасне право розуміло відкрите заволодіння чужою річчю, спричинене необхідністю виконання судового рішення, повернення боргу чи відшкодування завданих збитків. Покарання передбачало лише грошові штрафи.

Крадіжка поділялася на просту і кваліфіковану. До простої відносили таємне присвоєння речей на суму, що не перевищувала 20 рублів. За вперше здійснений злочин передбачалося побиття канчуками та відшкодування в розмірі ціни викраденого; за другим разом додавалося відрізання вуха; за третім — відрізання вуха, носа та випалення на лобі знаку «злодій»; за четвертим — смертна кара через повішення.

До кваліфікованої крадіжки відносили привласнення речей на суму більше 20 рублів, здійснення трьох крадіжок поспіль, злочин, здійснений групою осіб, а також із проникненням у житло, присадибні приміщення тощо. Смертна кара була єдиним покаранням за цей злочин.

Види покарань.

Характерними рисами системи покарань в Українській гетьманській державі були:

- жорстокість і різноманітність;
- один злочин тягнув за собою кілька покарань;
- існування права-привілею для осіб з вищим соціальним і політичним статусом;
- забезпечення приватних інтересів потерпілих осіб. З-поміж основних видів покарання виділялися:
 - смертна кара, що, крім іншого, передбачала четвертування живого злочинця або його мертвого тіла; спалення на вогнищі; повішення; заливання в горло розпеченого заліза;
 - калічницькі покарання, зокрема відрізання вуха, носа, язика або інших частин тіла за принципом таліону («рівне за рівне»);
 - ганебні покарання. До них належали побиття канчуками біля ганебного стовпа, випалення знака злодія на лобі злочинця;
 - позбавлення волі. Вирок виконувався у формі арешту або ув'язнення. Арешт здійснювався в наземній будівлі на строк від кількох днів до двох років. Ув'язнювалися здебільшого засуджені до смертної кари. Місцем їх утримання слугували глибокі земляні ями;
 - вигнання за межі держави чи заслання у найвіддаленіші куточки

держави. Особливого поширення набуло у XVIII ст. після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі;

— позбавлення честі. В Українській гетьманській державі поділялися на «повну політичну смерть», за якою засуджений перебував фактично поза законом, а також «шельмування» — позбавлення права обіймати державні та виборні посади. «Хто побував у руках ката з урізанням вуха або іншого члена, або переніс публічну кару биттям на тілі, або був позначений залізом, той тратить честь і місце серед добрих людей, не має права на очищувальну присягу, бути свідком, не має права на службу і ранги, до компанії добрих людей не пускається»;

— конфіскація майна;

— головщина;

— інші штрафи за заподіяні тілесні ушкодження, безчестя, відшкодування збитків;

— дисциплінарні покарання для військовиків, що передбачали приковування до гармати, позбавлення права обіймати військові посади.

У той період набули розвитку деякі інститути кримінального права, зокрема інститут співучасті. Почав застосовуватися індивідуальний підхід до співучасників злочину, з'ясовувалася роль кожного у вчиненні протиправного діяння.

Попереднє слідство й суд зобов'язані були враховувати причини та обставини, які виключали вину підозрюваного. Особа не притягалася до кримінальної відповідальності, якщо вона не досягла повноліття (16 років для хлопців і 13 — для дівчат); якщо чоловік убив коханця дружини; якщо злодія було вбито господарем під час крадіжки майна з його будинку. Стан сп'яніння вважався обставиною, що пом'якшувала вину злочинця.

Про розвинутість українського права свідчить також інститут необхідної оборони. Вона вважалася такою за наявності кількох умов. Насамперед, оборона повинна бути адекватною нападу; зброя чи фізичний вплив проти нападника мав бути застосований під час посягання, а не після нього.

Цивільне право.

Право власності.

Як і в попередній період інститут власності на землю посідав провідне місце в системі цивільно-правового регулювання. Суб'єктами власності на землю тоді виступали:

— Військо Запорозьке або сама Українська держава. Націоналізуювши латифундії польських магнатів і шляхетські посілости, держава створила земельний фонд, яким розпоряджалася на власний розсуд. Представники держави (гетьман, полковники, сотники), за умови служби Війську Запорозькому, могли отримувати і надавати іншим рангові володіння. Вони надавалися на період виконання посадових (рангових) обов'язків у тимчасове користування. З посиленням втручання у внутрішні справи Гетьманщини московського царя ранговими посіlostями наділяли і від його імені. Від початку XVIII ст. землі цієї категорії мали передаватись у спадок, у разі

продовження спадкоємцем служби на користь Війська Запорозького;

— козаки та селяни до кінця XVII ст., а в подальшому лише козацька старшина, українська шляхта, знатне військове товариство. Значна частина козацько-старшинської верхівки ставала землевласниками внаслідок укладених договірних статей між гетьманами та московськими царями. У такий спосіб забезпечувалася власність на землю з необмеженим правом володіти, користуватись і розпоряджатися нею.

Крім отриманих у ранг, вотчину, старшина мала змогу набувати її й іншими способами, зокрема успадковувати, купувати, освоювати незаймані та кинуті земельні ділянки (право займанщини).

— православна церква та монастирі. Отримували земельні пожалування від українських гетьманів і російських царів;

— Запорозька Січ. Маючи автономний статус у складі Української гетьманської держави, зберігала за собою право розпоряджатися земельним ресурсом на своїй території. Будь-хто із запорожців міг користуватись окремими угіддями, сплачуючи відповідний податок до січової скарбниці.

Право власності на рухомі речі набувалося традиційно. Однак траплялися випадки набуття за давністю володіння. Якщо в особи річ перебувала впродовж десяти років, то вона могла стати власністю сумлінного володільця.

Зобов'язальне право в Українській гетьманській державі виникало як із договорів, так і з деліктів (правопорушень). У другому випадку норми цивільного права зобов'язували компенсувати матеріальні збитки за завдану шкоду.

З-поміж договорів найбільш розповсюдженими були:

— договори купівлі-продажу. Торгові операції з рухомим і нерухомим майном передбачали обов'язкову присутність свідків. Факт купівлі-продажу мав бути зафіксованим у спеціальній актовій книзі, витяг з якої надавався обом суб'єктам угоди. Особливі умови стосувались операцій, що пов'язувалися з придбанням земельної власності. Купівля-продаж земельної ділянки вважалася здійсненою лише після підтвердження угоди універсалом гетьмана чи указом царя;

— договір позики. Угода на суму до 12 рублів могла укладатися в усній формі. У разі неповернення боргу в обумовлений договором час кредитор мав право звернутися до суду. Суддя міг відстрочити виплату боргових зобов'язань, але не більше ніж на 11 днів. Після цього боржник мав сплатити штраф, а після реалізації конфіскованого у нього майна відшкодовувалися збитки кредиторів. Якщо боржник не мав особистого майна, його тримали під арештом доти, доки він, родичі чи знайомі не повернуть боргових зобов'язань;

— договір оренди. Значного поширення набула оренда землі. Жодна зі сторін не могла самовільно розірвати договір, якщо інша сторона виконувала його умови. За встановленою традицією, змінити, уточнити чи розірвати умови можна було лише раз на рік. На свято Стрітіння Господнього (середина лютого) дозволялося вносити корективи чи взагалі припиняти

чинність договору, звісно, за наявності доброї волі обох сторін.¹

Власник мав право припиняти чинність договору в односторонньому порядку, якщо орендар псував майно, вів аморальний спосіб життя. Своєю чергою, орендар міг виступати ініціатором розірвання угоди, якщо власник перешкоджав користуватися майном, вимагав попередньої оплати або, вчинивши напад на маєток, заподіяв фізичних ушкоджень орендареві чи образив його;

— договір дарування. Дарування речей на суму до 100 рублів здійснювалось усно в присутності свідків, більше 100 рублів — у писемній формі. Угода фіксувалася в актовій книзі, укладалася за обов'язкової присутності дарителя та обдарованого;

— договір особистого найму. Укладався особами зі статусом вільної людини. Відповідальність за недотримання умов договору покладалася на обох контрагентів.

За загальним правилом, усі договори, котрі передбачали зобов'язальні наслідки, мали укладатись у письмовій формі. Смерть однієї зі сторін договору не припиняла його виконання. Окрім майнових прав, спадкоємці успадковували і договірні зобов'язання.

Спадкове право.

Цивільне право доби Української гетьманської держави містило норми успадкування як за заповітом, так і за законом.

Заповіт складався дієздатними особами, добровільно, без застосування примусу. Заповідачами не могли бути засуджені до смертної кари, політичні злочинці, що перебували за кордоном, невільники, особи, позбавлені честі в судовому порядку.

Позбавлялися права на успадкування іновірці, особи, що перейшли до нехристиянських конфесій, позашлюбні діти, доньки, що вийшли заміж без згоди батьків, особи, що зловживали спиртними напоями.

Існували дві форми заповіту: звичайна і надзвичайна. У першому випадку заповіт складався письмово у присутності кількох місцевих урядовців або 2—3 свідків. Свідками не могли бути опікуни чи самі спадкоємці.

Текст складав сам заповідач, якщо був освіченим. У противному разі його готувала інша особа зі слів спадкоємця. Останній мав підписати документ або поставити свою печатку. Свідки ставили свій підпис на кожному аркуші заповіту.

Надзвичайна форма заповіту застосовувалась у тому разі, коли заповідач перебував за кордоном, під час воєнного походу чи захворів у дорозі. У таких неординарних випадках заповіт укладався в усній формі.

Укладаючи документ, заповідач користувався повним правом вільного вибору спадкоємців як чоловічої, так і жіночої статі. Обов'язковою умовою дійсності заповіту чинне право визнавало передання частини спадку дитині, що перебувала в утробі матері. Ні за яких обставин заповідач не міг позбавити її спадку.

За законом майно успадковували лише кровні родичі. У національному

праві того періоду побутувало правило, за яким «сестри при братах не спадкують». Першу чергу спадкоємців, отже, становили рідні сини спадкодавця, другу — онуки. Донькам майно діставалося лише в разі відсутності синів або якщо останні померли бездітними.

Земельна власність успадковувалася також синами. Наймолодший із них мав право на батьківську хату. Він уважався власником батьківського будинку, був зобов'язаний забезпечити сестер у разі одруження часткою майна, що називалася посагом.

Успадковувати майно, залишене після матері, могли як сини, так і дочки.

Для глибшого ознайомлення з правилами успадкування в Українській гетьманській державі вагому інформацію подає звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. У ньому, зокрема, виділяються притаманні Гетьманщині особливості успадкування за законом. На окрему увагу заслуговують такі положення:

— у разі відсутності спадкоємців першої черги (дітей, онуків, правнуків) батьківські маєтки переходили до родичів по батьківській лінії, материнські — до родичів по материнській лінії;

— рідні діти мали перевагу над пасинками і всиновленими дітьми;

— успадкувати рангові маєтності заборонялося особам, котрі не могли відбувати військову повинність і не мали синів, що спроможні були їх замінити.

Шлюбно-сімейне право.

Для чоловіків дієздатність і право на одруження наставало з 18 років, а для жінок — з 13-річного віку.

Звичаєве право і законодавство першої половини XVIII ст. у Гетьманщині визнавало шлюб справою добровільною, ніхто не міг бути примушеним до укладення шлюбу. Однак діти мали отримати згоду батьків. Щоправда, відсутність такої згоди не впливала на правову силу шлюбу. Подружжя, не отримавши згоди від своїх батьків, могло звернутися до місцевої влади за дозволом на укладення шлюбу.

Дозволялося робити передвесільні подарунки, котрі поверталися в тому разі, якщо з певних причин весілля не відбулося. Заборонявся шлюб між близькими родичами. Встановлення цього факту тягло за собою розлучення.

Шлюбні відносини припинялись у двох випадках — внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя. Укладати повторний шлюб дозволялося через шість місяців після розлучення або смерті чоловіка чи дружини.

Вступивши до шлюбу, жінка переходила під опіку свого чоловіка. Вона не тільки приймала його прізвище, а й користувалася набутим авторитетом у суспільстві. Відтак чоловік представляв її інтереси в суді, розпоряджався посагом і власним майном на особистий розсуд, від імені дружини укладав цивільно-правові акти. Лише залишившись удовою при малолітніх дітях, вона отримувала право розпоряджатися своїм і дитячим майном. Упродовж усього сімейного життя посаг дружини (майно, виділене батьком для

одруження) і віно чоловіка (виділена дружині частка з його майна) перебувала під його особистим наглядом і контролем.

Після смерті чоловіка дружина неподільно користувалась і віном, і посагом довічно або до нового одруження. Законодавство передбачало можливість утрати жінкою віна, якщо вона зреклася християнської віри або зрадила свого чоловіка. З тих же причин чоловік міг утратити право на посаг. Йому заборонялося приводити до свого будинку наложницю, змушувати жінку заробляти гроші перелюбством з іншими чоловіками чи безпідставно звинувачувати її в цьому.

Батько мав незаперечну владу над своїми дітьми. У разі крайньої необхідності йому дозволялося віддавати своїх дітей у найми християнинові. Нажите спільно з дітьми майно залишалось у батьків. У разі невиконання дітьми обов'язків перед батьком він міг позбавити їх спадщини.

Важливе значення мав інститут виділу, тобто передання батьком частини майна своїм синам для створення ними власних родин. Виділ дітям проводився при свідках, записувався до актових книг разом із письмовим зобов'язанням синів не вимагати після смерті батьків більше, ніж отримали за життя.

Систематизація права.

Чинні джерела права в Українській гетьманській державі були надзвичайно розмаїтими і невпорядкованими. Конгломерат правових норм, запозичених із правових систем Литви, Польщі, Німеччини, а в останній період — Російської імперії, не сприяв однотипності їх застосування відповідними державними органами.

Ідея систематизації національного права поступово проникала в середовище козацької старшини, з одного боку, а з іншого — видавалася привабливою і для російського уряду. Щоправда, кожна зі сторін у цьому процесі вбачала власні інтереси. Українська верхівка сподівалася на впорядкування саме чинного права, яке забезпечувало їм широкі права та привілеї. Російська влада виношувала іншу думку. Вона розраховувала провести таку систематизацію, яка відкрила би можливості для поширення на українські землі російського законодавства. З цією метою 1728 р. з кращих українських правників було створено комісію, якій доручалося розробити новий кодекс, узявши за основу норми чинного права.

З 1728 по 1743 рр. у складі комісії працювали 49 осіб, які представляли різні верстви українського населення. Від духівництва до її складу входило 16 осіб, були представники військової знаті, козацької старшини, міщанства. Впродовж 15 років роботи комісії очолювали: Василь Стефанович — лохвицький полковник, навчався в Австрії, Чехії, Італії, де дістав ступінь магістра вільних наук і філософії; Іван Борозна — випускник Києво-Могилянської академії, член Генерального військового суду Війська Запорозького; Яків Лизогуб — генеральний обозний; Микола Ханенко — генеральний хорунжий.

Наслідком роботи комісії стало укладення у 1743 р. зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». З метою апробації та

затвердження він спершу був направлений до сенату, де пролежав без руху 16 років. У 1759 р. проект повернули назад в Україну для доопрацювання та внесення змін. Однак у Гетьманщині звід не знайшов підтримки, насамперед, серед козацької старшини та був нею заблокований. Остання згадка про «Права...» датується 1763 р., коли на старшинській раді у Глухові в черговий раз розглядався проект кодексу. Козацька старшина не дійшла між собою згоди щодо його ухвалення, мотивуючи позиції тим, що «ми й так маємо найліпші закони, які тільки може мати найшляхетніший та найвільніший народ у світі».

Попри назву «Права, за якими судиться малоросійський народ», звід законів містив норми не стільки процесуального, скільки права державного, цивільного, кримінального. Джерелами проекту були: Литовський статут 1588 р., збірники магдебурзького права, гетьманські універсали, деякі російські закони. Ряд норм кодифікаційна комісія створила сама, «комбінуючи різні чужі джерела та українізуючи їх за допомогою звичаєвого права й практики козацьких судів».

Особливе місце у зводі посідають норми кримінального права. Вони увібрали в себе значний спектр злочинів, покарань, що застосовувалися не лише на момент складення зводу, а й у минулому.

Упорядники кримінального права, серед яких найдіяльнішу участь узяли два представники православного духівництва — ігумен Чернігівської єпархії Прохорович і лохвицький протоієрей Рогачев-ський, провідне місце відвели злочинам проти релігії. Комісія керувалася принципом, що будь-який злочин є порушенням Господніх заповідей, а вплив Бога на мирські справи забезпечується, зокрема, невідворотністю покарання. Інша ідея — жорстокість покарань і публічність виконання вироків — мала на меті або застерегти людей від намірів здійснити злочин, або ж залякати їх.

Звід законів установлював максимальну міру покарання. Нею визнавалася кваліфікована смертна кара, проте звід не передбачав нижнього рівня шкали відповідальності. Ця шкала залежала від волі суду. Задля цього упорядники ввели до кодексу такі поняття як «обставини справи», «становище причетних осіб», що їх мала враховувати судова інстанція у винесенні вироку. Значний вплив на ухвалення судового рішення, пов'язаного із заміною смертної кари на покарання, не пов'язане з нею, мала громадська думка або клопотання авторитетної в державі особи.

Отже, зіставлення злочину, особи, яка його здійснила, з громадською думкою виділяє Звід законів з-поміж аналогічних нормативно-правових актів і кримінальних кодексів інших країн, засвідчуючи високий теоретично-юридичний рівень і демократичність саме українського проекту.

За технікою систематизації, зовнішньою формою і внутрішнім змістом найповніше врегульовано цивільні правовідносини. Кодифікаційна комісія визначила дію зводу законів за територією та щодо кола осіб (природні малоросіяни та немалоросіяни), уточнила зміст суб'єкта і об'єкта регулювання, умови правоздатності й дієздатності. Правоздатною визнавалася особа ще до її фізичного народження, тобто в утробі матері.

Дієздатними вважалися чоловіки з 18 років, жінки з 13-річного віку. Повною дієздатністю володіли особи шляхетського та козацького станів. Позбавлялися можливості набувати цивільні права і створювати для себе цивільні обов'язки психічно хворі, а також особи з яскраво вираженими фізичними вадами (глухі, сліпі, німі від народження). Неповною дієздатністю володіли: заміжні — перебували під опікою чоловіка; незаміжні — під опікою батька чи брата; позашлюбні діти — заборонялось успадковувати майно; іновірці та відступники від християнства — не мали права набувати власність, отримувати спадок за заповітом, брати в заставу речі, орендувати їх.

«Права, за якими судиться малоросійський народ», не ставши чинним джерелом права, залишилися важливою пам'яткою систематизації правових норм Української гетьманської держави.

Комісія, що уклала Звід законів, розробила ще один збірник правових норм під назвою «Процес короткий приказной, виданий при резиденції гетьмана 1734 року серпня... дня». На думку дослідника національного права початку ХХ ст. М. Слабченка, саме один із членів комісії здійснив приватну кодифікацію цього збірника,¹ однак автор залишається невідомим донині.

«Процес короткий...» не став чинним джерелом права. Він складався зі вступу, 13 параграфів, короткого додатку та рекомендацій до порядку винесення вироків. То був своєрідний посібник для співробітників судових органів, який містив настанови працівникам суду для прийняття позову чи іншої заяви, підготування матеріалів до судового засідання, вказував на процесуальні правила ухвалення вироку та зобов'язував судову владу надавати сторонам витяги із судового рішення. Останнє було новацією для українського судочинства.

Судовий процес став об'єктом іще однієї кодифікаційної роботи, проведеної відомим українським правником Федором Чуйкевичем. Із 1717 р. він служив помічником писаря Генерального суду, тому був добре обізнаним із чинним законодавством та організацією роботи судів. У 1750 р. потрапив до нечисленної козацької еліти — знатного військового товариства. Перед ним було поставлено завдання обґрунтувати необхідність повернення до старої судової системи, що діяла в період чинності Литовських статутів. Нагадаємо, що II Литовським статутом 1566 р. на українських землях запроваджувалися повітові суди — земський, гродський, підкоморський, які за суттю мали становий характер і забезпечували значні судові привілеї шляхті, знатному військовому товариству, козацькій старшині. Саме цьому, а також закріпленню права на землеволодіння було підпорядковано основну соціальну мету кодифікації Ф. Чуйкевича.

Впродовж 1750—1758 рр. він провів приватну систематизацію і розробив збірник під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських».

Вивчення змісту книги, юридичної природи розміщених у ній правових норм свідчить, що «Суд і розправа...» становили систематизований витяг тих законів, які діяли як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. В ній зібрано і впорядковано ті норми, що визначали привілейоване становище

панівних суспільних верств у судовому процесі. Слід відзначити значну роль Ф. Чуйкевича у захисті судової автономії Гетьманщини, її незалежності від російської судової системи. Він послідовно й наполегливо заперечував необхідність оскарження рішень Генерального суду до царського сенату, вважав, що рішення вищого українського суду — остаточне та оскарженню не підлягало. Твердо стояв на позиції створення в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах. Такі новації в Росії ще не були відомі.

Ф. Чуйкевич увів до збірника незначну кількість норм цивільного права, що регулювали відносини у сфері земельної власності. У такий спосіб упорядник намагався обґрунтувати законність набуття старшинсько-шляхетською верхівкою права власності на землю. Особливого значення автор зводу надавав праву власності на землю за давністю придбання. При цьому розрізняв давність земську (підтверджену письмовими документами), що ставала власністю через 10 років користування, і глибоку давність, тобто займанщину (підтверджену показами свідків чи іншими непрямыми доказами), що переходила у власність через 100 років. Отже, право власності на земельні володіння, колись зайняті українською козацькою старшиною, автор збірника намагався підтвердити давністю, щоби перешкодити царській владі розпоряджатися на свій розсуд українськими землями.

Слідом за Ф. Чуйкевичем приватну кодифікацію чинного права провів В. Кондратьєв, упорядкувавши 1764 р. збірник «Книга Статут і прочіі права малоросійські».

Праця В. Кондратьєва була цінним посібником для практичного судді. Зазвичай, більшість запозичених джерел права друкувалися іноземними мовами, що утрудняло користування ними. Відтак з'явилася низка перекладів. Для зручності застосування до них робилися покажчики чи витяги (екстракти) з них. Короткий покажчик маґдебурзького права саме й розробив В. Кондратьєв.

Збірник складався з чотирьох частин. Окрім маґдебурзького права, в ньому знайшли відображення артикули всіх розділів III Литовського статуту 1588 р.

Як окремі частини, так і весь збірник В. Кондратьєва не мали офіційного значення. Проте він був корисним для співробітників відновлених станових суддів. Він надав можливість суддям вільніше орієнтуватись у правових нормах Литовського статуту і джерелах маґдебурзького права.

У 1767 р. син генерального писаря Війська Запорозького О. Безбородько (1747—1799 рр.) уклав для депутата кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії Д. Натальїна «Екстракт малоросійських прав». Книга містила витяги з основних прав українського народу, що стосувалися суспільно-політичних відносин.

В «Екстракті малоросійських прав» знайшли відображення різноманітні юридичні документи і правові джерела, починаючи від князівських договорів, грамот, указів та закінчуючи гетьманськими універсалами, імператорським законодавством і численною судовою

практикою.

Збірник О. Безбородька складався із вступу та 16 розділів, до частини яких додано копії найважливіших законодавчих актів. Правові норми впорядковано залежно від предмета регулювання та галузей права. Подекуди укладач робив роз'яснення тих чи інших правових норм.

У перших розділах автор збірника подав історію розвитку і визначив правове становище центральних органів управління, зокрема судових установ. Він підтримав проведення у Гетьманщині судової реформи 1760—1763 рр. і відновлення станових судів. Посилаючись на Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р., О. Безбородько обстоював збереження автономії національного права.

Переважає більшість розділів (із 6 по 16) визначала правове становище шляхти, козацької старшини, духівництва, селян, іновірців. З особливою ретельністю підбрано документи, якими закріплювалися переваги та особисті інтереси шляхетсько-старшинської верхівки. Як видно, О. Безбородько стояв на позиції збалансування у правах козацької старшини з російським офіцерським і генеральським корпусом.

«Екстракт малоросійських прав» 1767 р. є важливим, хоч і нечинним, джерелом права. Його положення дають можливість не тільки простежити за процесом розвитку окремих галузей права, а й усвідомити етапи соціально-економічного та політичного життя Гетьманщини.

Останнім із аналізованих кодифікаційних збірників XVIII ст. став «Екстракт із указів, інструкцій та установ» 1786 р. Він з'явився в період ліквідації полково-сотенного адміністративно-територіального устрою та автономних органів місцевого управління Української гетьманської держави. Замість них на територію України поширювалась чинність установи про заснування губерній 1775 р., відкрито намісництва і призначено новий апарат місцевих органів, що складався здебільшого з росіян.

Новопризначені представники органів місцевої адміністрації не були обізнані з формами, методами діяльності місцевого управління, не знали особливостей українського менталітету. Тому з'явилася потреба в узгодженні старої адміністративної практики з вимогами нового законодавства. Наслідком узгоджувальної роботи і стала поява збірника «Екстракт із указів, інструкцій та установ».

Автор укладеного збірника невідомий. На підставі аналізу й порівняння змісту дослідники дійшли висновку, що його створено на основі «Екстракту із указів...» 1767 р., частково доповненого і переробленого.

Замість вступу в «Екстракті...» 1786 р. вміщено «Коротке пояснення про Малу Росію», в якому подано історію вищих органів влади та управління Української гетьманської держави. Зокрема, наголошувалося, що починаючи з 1654 р. на її території не було «порядочного правління». Створення цього збірника своєрідна спроба виправдати ліквідацію української автономії та вмотивувати поширення губернської системи самодержавного місцевого управління.

Питання для самоконтролю.

1. Назвіть відомі вам джерела формування Запорозької Січі.
2. Перелічіть основні ланки судової системи Запорозької Січі.
3. Охарактеризуйте основні риси козацького звичаєвого права
4. З якою метою створювалося реєстрове козацтво та які функції виконувало?
5. Перелічіть основні джерела права Гетьманщини, охарактеризуйте їх.
6. Які положення Березневих статей Б.Хмельницького 1654 р. обмежували автономію Української гетьманської держави?
7. Які зміни сталися у середовищі суспільних верств Гетьманщини у другій половині XVII ст.?
8. Які органи для управління Україною створило царське самодержавство у XVII ст.?
9. Дайте характеристику основних рис кримінального права Гетьманщини.
10. Назвіть і охарактеризуйте основні види доказів Української гетьманської держави.
11. Кому належало право власності на землю в Українській гетьманській державі?
12. Назвіть основні кодифіковані збірники права у Гетьманщині.

Додатки до розділу IV
Пам'ятки права Української гетьманської держави
«Права, за якими судиться малоросійський народ»
(1743 р.)
(ВИТЯГ)

Глава друга

Артикул 2

Про хулу на Пресвяту Діву, Богоматір, святих божих угодників і святі ікони

Пункт 1

Якщо хтось на Пресвяту Богоматір прісно Діву Марію непристойності чи брутальні слова буде промовляти або святих Божих лаяти, такого богохульника після розгляду справи жорстоко карати тілесно або шельмувати, або, за серйозності богохульства його, смертю покарати треба.

Пункт 2

Якщо хтось ікони святі чи хрест святий лаяв, такого необхідно відправити до суду духовного для розгляду; а із суду, якщо підсудний не виправився, направити до суду світського для покарання. Його карати в залежності від тяжкості злочину.

Артикул 3

Про відступників від благочестивої віри християнської

Пункт 1

Якщо християнин чи християнка самовільно від віри християнської відступили і в тому відступництві вперто перебували, такі повинні бути спалені.

Пункт 2

А якщо б хтось із таких відступників повернувся до християнства покаявшись, такого відіслати в суд духовний для розгляду і затвердження.

Пункт 3

Якщо хтось з тих, хто повернувся до християнства, знову від нього відступив, і в цьому справжніми доказами буде доведено, того вогнем карати...

Пункт 4

Якщо хтось із християн, перебуваючи у іновірців у полоні, з примусу чи малолітства, чи з власного невігластва від віри відступив, а потім захотів би повернутися знову до християнства, таких направляти до духовного правління за настановою.

Артикул 4 Про єретиків і розкольників

Пункт 1

Хто із православних відступить від православ'я і стане єритиком чи розкольником і не захоче повернутися назад (у православ'я), такого позбавити честі і маєтку і, тілесно покаравши, вислати.

Пункт 2

Якщо єритик чи розкольник захотів відмовитися від ересі з присягою, то його від покарання звільнити і відіслати до духовного правління для утвердження в православ'ї.

Глава двадцята

Про гвалти та насилля, про напад, вбивство, побої, каліцтва, рани, розбої з безчестям, про страту та покарання тих, хто вчинив злочин, про плату за голову, за каліцтво, за травмування суглобів, побої, рани та безчестя шляхти чи воїнського звання та інших людей

Артикул 1

По плату за гвалт та про навмисний напад з наміром когось вбити

Пункт 1

За кожний гвалт чи насилля, хто б кому його не вчинив, і було це доведено, має сплатити постраждалій особі дванадцять рублів грошей, крім випадків, особливо вказаних у цьому праві.

Пункт 2

Хто би там не був, шляхетського чи воїнського звання людина, дім, гумно (заміський дім), двір чи хутір, де худоба та інші пожитки, чи то млини, чи плуги, навмисно наїхавши, там кого-небудь вбив, тим порушив загальний спокій, то щоб про нього розповіли у суді, його смертю карати, відсічення голови не тільки у нього самого, але й у помічників, котрі з ним у тому нападі були й на вбивство єдиною радою й силою погодилися й з'єдналися, та у тому були б викриті явними доводами, тією ж смертю карати, а якщо платити за голову по званню вбитого, та й за збитки, якщо при тому гвалті виникли і від нього пішли, удвоє більше плату вимагати можуть спадкоємці того ж вбитого з особистого майна гвалтівника, якщо цього недостатньо

буде, то й із пожитків помічників його.

Пункт 3

Якби такий гвалтівник нікого на смерть не вбив, а тільки поранив з умислом вбити, такого згідно з доказами смертю карати, а помічників його у в'язниці для приговорених до смерті тримати рік і шість місяців, плату за тілесні ушкодження по званню пораненого, і збитки, які сталися при тому нападі, з майна насильника у двократному розмірі.

Пункт 4

Якщо хто гвалтом пошкодив особисте майно людини із шляхетським або військовим званням, при тому нікого не вбивши і не поранивши, проте залишив сліди злочину і збитки, тоді тільки за напад платити винен дванадцять карбованців грошима, і за збитки відплатити за доказом і на смерть не карати, окрім плати ж у в'язниці йому сидіти, або під арештом там, де суд вкаже строком на дванадцять тижнів.

Артикул 2 Про напад на християнські церкви

Пункт 1

Якщо хто-небудь будь-якого чину і звання, здійснив напад на християнську церкву чи при церквах на цвинтар, на школи чи на будинки духовних осіб і церковних причетників і при цьому когось убив чи поранив, такий убивця і його помічники повинні бути страчені, спочатку відрубують руки, потім голови...

Якщо ж хтось, напавши на церкву, завдасть комусь побої без ран, то за цей напад має заплатити гвалту на церкву вдвоє, тобто 24 рублі, а потерпілому за безчестя і каліцтво проти його звання вдвоє нагородити, а нападника, крім того, до в'язниці за рішенням суду на три місяці направити.

Пункт 2

А якщо хтось на християнську церкву навмисне нападе і майно церковне пограбує..., такого, за наявними у суді доказами і свідченнями, четвертувати.

Артикул 11 Про вбивство одного чи декількох осіб

Пункт 1

Якби на декілька осіб, за одного вбитого чолобитна була за смертне вбивство не при нападі гвалтом у домі чи квартирі вбитого і не розбоєм сталося, чолобитна ж сторона про те вбивство на всіх, скільки б не було, доносила б; тоді, при порушенні справи про це вбивство, хто явиться причиною чи головним, того на смерть карати, дивлячися по суті справи, яким чином те вбивство відбувалося.

Пункт 2

А котрі в тому ж вбивстві одному з убивців надали допомогу, хоча самі не вбивали і зізналися, то таких на смерть не карати, але тільки за голову по званню вбитого і збитки відшкодувати і віддати їх вбитого спадкоємцям, ще помічники повинні у в'язниці відсидіти один рік й шість тижнів. Якщо ж майна помічників недостатньо буде для сплати за голову вбитого й за збитки, то платити з казенного майна.

Артикул 27 Про нічну бійку

Пункт 1

Якщо б хто-небудь у нічній бійці свічу загасив і тоді поміж тих, хто сварився чи хто інший при тій сварці, що відбувалася в темноті, був би поранений, а незнаючи хто його поранив, звернувся б до суду на того, хто загасив свічу, сказавши про те, що він поранений, хоча не знає від^ кого, проте з тої причини, хто свічу загасив, а останній би відмовлявся, поранений би з допомогою свідків чи за їх відсутності присягою би довів, у цьому разі відповідач повинен пораненому за рани платити і арештом бути покараним за артикулами цього пра^а, а сам відповідач винуватого сам повинен шукати. Таким самим чином слід розуміти, якщо ніякими іншими заходами того, хто поранив, тоді знайти було неможливо.

Пункт 3

Якщо той, хто свічу загасив, стане відмовлятися, що це він зробив випадково, а достовірних доказів не було б в тому, що він свічу загасив навмисно чи випадково, як і в тому, що він поранив чи убив за обставинами у слідстві доведеними, не було щодо нього точної підозри, в цьому випадку той, що загасив свічу, якщо ніяких підозр не має, присягою себе виправдає і від вини і покарання звільнений буде. Якщо ж він раніше в чому підозрювався, тоді його допитувати шляхом тортур і як станеться, тоді поступати за артикулами цього права.

Пункт 4

А якщо не вдасться з'ясувати, хто із них вбивця, чи хто із них до вбивства відношення має, при таких сумнівах нікого не допитувати, ні смертю карати, однак той, хто для інших яких причин свічу загасив не навмисно і без згоди на вбивство — арештованим на 1 рік і 6 тижнів повинен бути, а ті всі, хто в цей час тут був, за голову вбитого згідно з його званням платити має і збитки відшкодовувати мають, насамперед всіх, і хто свічу загасив, примусити до церковного покаяння.

Пункт 5

Але якщо той, хто свічу загасив, чи свідками, чи присягою, чи пра-• вилами доведе те, що не навмисно загасив, а випадково, а слідство не найде того, хто вбивство здійснив, тоді всі, хто був присутній при нічній бійці, в тому числі й той, хто ненавмисне свічу загасив і присягнув що невинуватий, за голову вбитого, згідно зі званням його, рівну кількість грошей скласти і заплатити мають, а той, хто свічу загасив, ще й на шість тижнів арештованим має бути.

Артикул 28 Про вбивство в обороні під час бійки

Пункт 1

Якщо хтось навмисно в п'яному вигляді, з чванства чи іншого наміру в будинку чи в квартирі, на вулиці, на дорозі чи в іншому місці кого зачепить і битися з ним почне, а той, захищаючи своє здоров'я, уб'є призвідника бійки і про це сторонні люди бачили, а потім і на суді оголосили, тоді позов за те вбивство він має відвести свідками-людьми добрими, віри гідними за їхньою присягою, які при цьому були і бачили, що таке вбивство ненавмисно, а в обороні сталося, а при цьому має свідчити і сам, якщо не буде ніяких підозр, і

має присягнути, а після цього від смертної страти і від плати за голову і від будь-якого покарання звільнений буде.

Артикул 56 Про образливі слова в обличчя або заочно

Пункт 1

Якщо хтось, будь-якого звання, когось іншого шляхетського чи військового звання особисто, безпідставно, не згадуючи самих справ, суду і підсудних, докоряв чи знеславлював, той же знеславлений шукав у нього суду, не маючи на те свідків, а відповідач би відмовлявся, от заявнику це честі не зашкодить..., а будуть свідки цього явища, чи докір заявник доведе, тоді відповідач, навіть проти свідків і буде відмовлятися, покарати арештом на шість тижнів.

Пункт 2

А якщо буде вдруге той самий того самого безпідставно докоряти або знеславлювати, і заявник це правильно доведе, тоді відповідач за безчестя грошовий штраф заплатить та шеститижневим арештом має бути покараний. Якщо ж заявник не доведе, відповідач буде вільний.

Пункт 3

А якщо відповідач, не дивлячись на судові рішення, ухилився відсидіти визначений термін, не відпускаючи його із суду одразу половину штрафу за голову заплатить, повинен і під арештом шість тижнів бути.

Артикул 57

Якщо хто назве іншого незаконнонародженим сином, так само і про образу жінки

Пункт 1

Якщо хтось шляхтича чи військового звання особу образить, називаючи його незаконнонародженим сином, не так як при брутальній лайці відбувається, а при цьому б; якщо сказав, то це має довести і почне доводити, що він незаконнонароджений син, але в суді не доведено цього, а збезчещений себе від тої ганьби очистить, тоді те безчестя ображеному і добрій його честі і славі шкодить не може. Відповідач же йому за ту образу 96 рублів заплатить, а до того ж, не виходячи із суду, сказати повинен такими словами: що я назвав тебе незаконнонародженим сином, то я того не говорив, а брехав і гавкав як собака. А якщо буде впертим і таких слів говорить не захоче, до того часу його під арештом тримати, поки такі слова неодмінно скаже. За здійснену образу знеславленому заплатити неодмінно, а суд цьому впертому ніякого послаблення робити не може.

Пункт 4

Хто проти ображеного його безпідставно в рівному званні з ним буде, однаковими словами відповідати буде, то ніякої вини за безчестя не має, однак, якщо хтось нижчого звання і чина вищому чиновнику, а тим більше командиру — повинен в такому разі однаковими словами не відповідати, але за образу належним чином суда шукати. Якщо ж інакше спробує зробити, то за саму зухвалість кількадечним чи кількатижневим арештом має бути покараний, дивлячись по особі і справі.

Артикул 58

Про засуджених до смертної кари чи публічного покарання та тих, до яких застосовувалися

тортури

Пункт 1

Якщо комусь, за якийсь кримінальний злочин судом винесений вирок про смертну кару чи про відрубання якогось органу чи про публічне покарання, але за захистом впливової особи, чи за бажанням позивачів, чи у зв'язку з іншим подібним випадком від цієї гідної страти чи покарання міг бути звільнений або, крім такого звільнення, перебуваючи в руках ката, відрізанням вуха, носа або іншого члена, чи биттям потерпіли публічне покарання чи заплямований був залізом, такий честь свою втрачає і в числі добрих людей вважатися не може. У судових тяжбах не може присягою очищатися і свідком до всякого чину і в справі допущений бути не може і з добрими людьми спілкуватися ні в якій компанії не може. А якщо від когось потерпів образу чи побої, то ніякої сатисфакції отримати не може, окрім випадку, коли б його хто на смерть убив. За вбивство такого злочинця вбивця, окрім плати за голову, судимий буде, а відібране безпідставно майно має повернути. Або хто безправно чи самовільно цього ображеного замучив, поранив, то за його муки і рани платити повинен як за посполитого — простої породи людину...

Пункт 2

Якби хтось по якійсь справі в руках ката на тортурах перебував, але ці катування були помилково застосовані до невинуватої особи, а пізніше суд невинуватого виправдав і до публічного покарання вирок не виніс, така особа спілкування з чесними людьми і права свого ні в чому не позбавляється і за позбавленого честі не вважається.

Глава двадцять перша Про вбивство людей посполитих

Артикул 1

Пункт 1

Якщо шляхтич чи хтось інший військового звання ... без будь-якої причини, навмисно, зневажаючи загальне право, сподіваючись, що лише грошовою платою за голову відбудеться ..., людину посполитої породи вбив — такий на смерть відрубанням голови покараний повинен бути, а плата за голову — із майна вбивці спадкоємцям передана повинна бути.

Глава двадцять четверта

Про злодіїв і покарання їх, а також про інші злочинні діяння

Артикул 8

Пункт 1

Злодіїв, які вдень крадуть різноманітні речі, викрадаючи їх, втікають, вперше пійманого на такій крадіжці бити біля стовпа різками

чи батогом, вдруге — відрізати вухо, втретє — ніс відрізати чи на чолі випалити залізом знак, а зверх того покарання, в разі другого чи третього приводу, до стовпа прив'язати і бити різками чи батогоми на публічному місті, а якщо злодій після трьох покарань був таки на крадіжці впійманий, такий має бути повішений.

Артикул 9

Пункт 1

Будь-який злодій, пійманий на крадіжці з речовими доказами чи без них, у суд доставлений і в суді доказами викритий, якщо крадіжка буде на суму більше 20 рублів, має бути повішений, а речі викрадені, якщо знайдуться — повернути, а якщо не знайдуться, то за них і за завдані збитки відшкодувати із майна злодія.

Пункт 4

Якщо два чи більше злодіїв в групі украли у когось гроші чи речі більше, ніж по двадцять рублів, тоді хто із них за доказами є зачинщиком, того смертю через повішення необхідно покарати, а якщо всі злодії рівну вину матимуть, то необхідно в суді кинути жереб, а на кого жереб випаде, того й слід повісити, а іншим ... зробити покарання на тілі.

Пункт 5

Якщо якийсь злодій тричі на крадіжці, хоч і незначних речей пійманий, до суду доставлений і в суді доказами викритий, такого смертю покарати — повісити, а за крадіжку і збитки позивачу із його майна відшкодувати.

Артикул 10

Пункт 4

Неповнолітні чоловіки не більше 16 років та жінки не більше 13 років за крадіжку, хоч і за речовими доказами затримані та судом доведені, за неповноліття своє в руки палачу віддані не можуть, але за рішенням суду батою чи різками покарані бути повинні, а за збитки ними завдані батько чи мати, родичі чи опікуни їхні із частини майна, що їм належить, в подвійному розмірі заплатити повинні. Якщо не буде чим платити, то віддати їх на вислугу тим, кому збитки завдані, вважаючи вислугу на рік як боржників незаможних..., а виплативши чи відслуживши за той злочин, хоч і неодноразово вчинений, честі неповнолітнього заважать не буде.

Артикул 11

Пункт 1

Якщо хтось у дворі чи в присутності її імператорської присутності вкрав, що ціною менше 3-х рублів, до такого застосовується найжорсткіше покарання — відрізання вуха. А якщо той самий злодій іншого разу щонебудь і меншою ціною украде у дворі государя або в присутності імператорської величності — такого повісити.

Артикул 12

Хто влізе чи підкопається до чужого будинку, в амбар чи в комору або під будь-яку зачинену будівлю і викраде речі, що там знаходяться..., такого злодія чи скільки б їх там не було, мало чи багато вкрадуть — смертю карати через повішення. Речі викрадені усі потрібно повернути..., а будуть означені викрадені речі тими злодіями розтринькані і втрачені, то за них позивачу із майна злодіїв у подвійному розмірі має бути сплачено.

Артикул 13

Пункт 2

Якщо хтось злодію допомагає, наприклад, драбину йому для крадіжки з

чужого будинку подав чи поставив, або двері чи вікно відчинив, так само якби слюсар ключі або коваль інструменти для крадіжки спеціально виготовляли, знаючи про цю крадіжку, або в інший спосіб про злий намір радили, або згоду з ним мали, або у себе крадені речі тримали, продавали або ними із злодіями ділився і про це прямо буде доведено, той такій же вині і страті, як і сам злодій, підлягати повинен без будь-яких пом'якшень.

Артикул 16

Пункт 3

Коли викрадені речі будуть знайдені в чужому будинку і буде встановлено, що дружина, або діти, або слуги злодія, знаючи про ті вкрадені речі, зберігали їх і користувалися ними, тоді дружина, діти і слуги зверх покарання, по мірі вини, шкоди та збитки заявнику із власного майна заплатити повинні. А якщо не мають чим заплатити, то самі на службу мають бути віддані..., а з самим злодієм поступати за артикулами цього права.

Артикул 18 Якщо хтось уб'є злодія

Пункт 1

Якщо хтось застане злодія у своєму будинку при здійсненні крадіжки, чи на дорозі, чи у лісі і гнатися за ним буде або по чийй заяві у суд з'явиться при прямих у крадіжці доказах, а той злодій не давав себе затримати, в цьому разі, якщо його не можна затримати, коли приб'ють злодія, чи поранять або насмерть уб'ють,— той, хто це зробить, ніякій вині чи штрафу не підлягає.

Пункт 2

Той, хто злодія уб'є, той повинен одразу сусідам сповістити, а тіло вбитого продемонструвати урядовцям і присягнути, що злодія при здійсненні злочину чи при інших доказах в будинку своєму чи на дорозі змушений був насмерть убити, тому що захищався і іншим чином затримати можливості не було. Рівно і в разі поранення злодія при захисті, повинен уряду обов'язково з речовими доказами представить і присягнути за вищезазначеним.

Пункт 3

Якщо злодій осилить і не дасть себе затримати, вб'є того, хто намагався його затримати або поранить і втече, то про затримання його необхідно скрізь повідомити, а затримавши, за доказами в крадіжці і за вбивство жорстоко його покарати смертю: четвертувати і платити за голову убитого спадкоємцям із майна злодія суму вдвічі більшу. А якщо не вб'є насмерть, а лише поранить, навіть якщо вкраде на суму лише 20 рублів, за саму неповагу і за те, що поранив, його повісити, а за завдані рани із його майна також на суму вдвічі більшу сплатити.

Глава двадцять сьома ' Про слуг та про людей вільних і невольних

Артикул 22

З яких причин невольні люди можуть отримати волю

Невольні і закріпачені люди можуть отримати свободу і бути вільними з таких причин: 1) якщо б їх пан виготовляв фальшиві монети, а вони про те повідомили і доказали б; 2) якщо повідомлять і докажуть, що пана убили або отруїли спадкоємці, щоб заволодіти спадщиною, або що вони знають про те,

хто його убив, і приховують; 3) коли пана свого на війні або від розбійників порятовують, або ж запобіжать великій шкоді, яка могла б бути заподіяна панові, або коли ж хто-небудь їхнього пана на війні або у дорозі убив, а вони, за його вбивство, законним шляхом будуть шукати помсти; 4) якщо захистять від насилля дочку або дружину пана, або повідомлять про насильство над ними; 5) якщо б під час голоду таких невольних людей своїх пан вигнав з дому, або пан відмовився б їх утримувати, або вони самі через бідування свого пана втекли від нього і усі ті голодні роки в іншого кормились і там до суду відповідного звернулися б і повідомили про себе; 6) якщо пан невольну свою хвору дитину прожене з дому або у небезпечному місці покине без поважної на те причини, а та ж людина звернеться до суду і докаже те; 7) якщо б невольна людина мала двох панів і один би хотів відпустити її на волю, а інший заперечував, то той, що заперечує, має від іншого пана або від самої невольної людини отримати половину вартості; 8) коли б невольна людина на землі пана свого або на чужій землі знайшла невідомий скарб, і той скарб або частина дісталася панові.

Розділ V **ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ** **ДВОХ ІМПЕРІЙ**

Тема 5.1. Суспільно-політичний лад і право **на західноукраїнських землях у період австрійського та австро-** **угорського панування** **(1772-1918 рр.)**

План:

- Державний устрій.
- Судоустрій.
- Суспільний лад.
- Джерела та основні риси права.

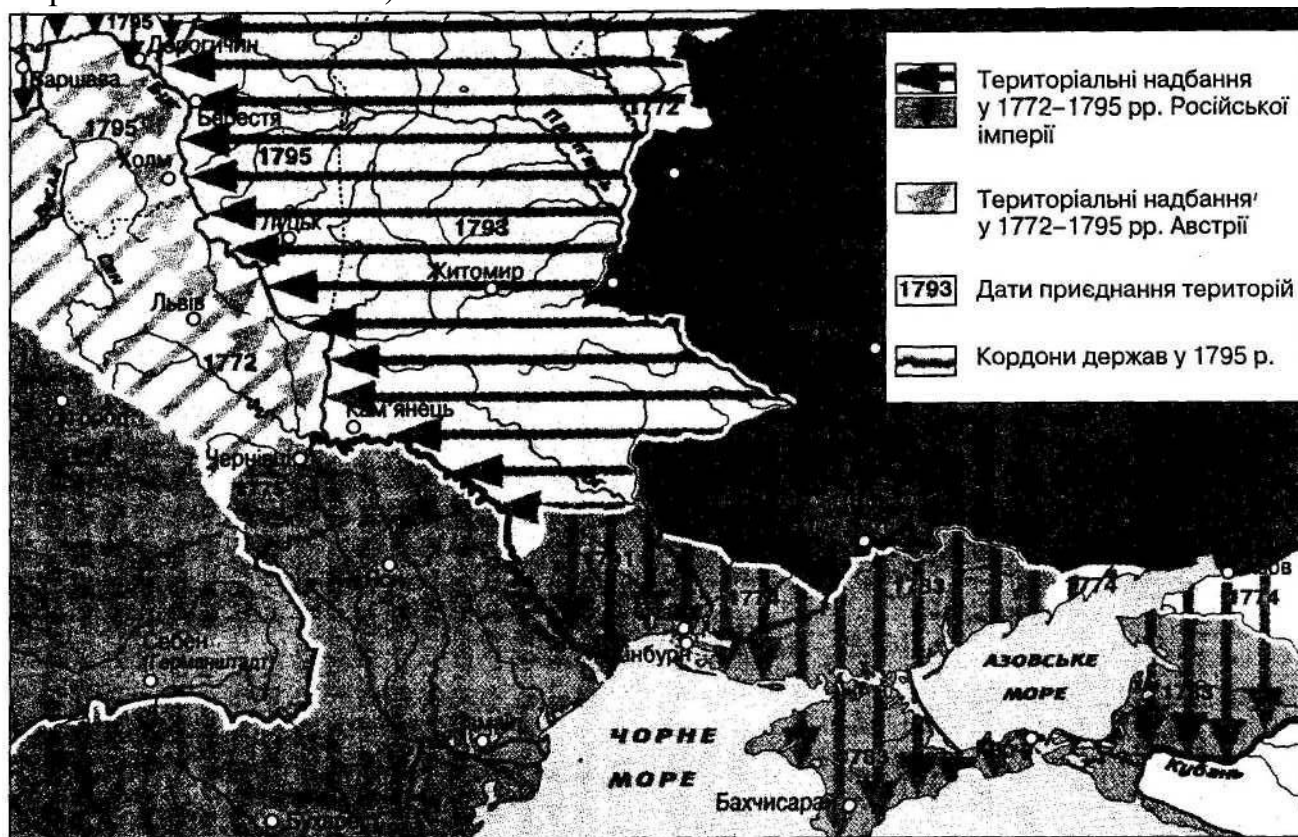
Хронологія подій. Галичина увійшла до складу Австрії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Австрійський уряд штучно об'єднав Західну і Східну Галичину, населених у більшості своїй відповідно поляками та українцями, в один адміністративний округ — Королівство Галичини і Лодомерії.

До складу Австрії входив також Тернопільський округ, за винятком Хотинського повіту, що 1812 р. був переданий Росії.

Північна Буковина (нинішня Чернівецька область) перейшла під австрійську владу внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. між Росією й Туреччиною. Крім того, з XVI ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства опинилося ще й Закарпаття. У 1723 р. угорські представницькі збори відмовилися від власної державності на користь багатонаціональної Австрійської імперії.

Итаким чином, наприкінці XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі потрапили під владу Австрії. З 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Новостворена держава поділялася на Цислейтанію, яка мала 14 земель (Верхня та Нижня Австрія, Галичина,

Чехія, Буковина, Герц, Істрія та ін.) і Транслейтанію (Угорщина, Фіуме, Хорвато-Словенія та ін.).

Територіальний розподіл українських земель наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої Польської.

За угодою 1867 р. Угорщина стала окремим самостійним королівством, на чолі якого стояв представник династії Габсбургів. 8 червня 1867 р. відбулася коронація імператора Франца-Йосифа II короною угорських королів (короною св. Вацлава). Угорщина отримала повну політичну і адміністративну автономію, власний парламент, уряд, окреме угорське підданство для громадян, владну конституцію, правову систему. В Угорщині було відновлено в чинності угорську квітневу конституцію 1848 р. Колишня Австрія перетворилась у федеративну державу, федерацію двох окремих держав (Австрії та Угорщини) з монархічною формою правління. До австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, до угорської — Закарпаття.

На відміну від Угорщини, в Австрії 21 грудня 1867 р. було прийнято конституцію, що закріпила нові форми державного ладу та управління в багатонаціональній державі.

Державний устрій.

Австрія XVII — першої половини XIX ст. — це типова монархія, влада в якій зосереджувалася в руках спадкового імператора. Королівство Галичини і Лодомерії очолював призначений імператором губернатор. До буржуазно-демократичної революції 1848 р. губернатори призначалися лише з австрійців. Королівство поділялося на округи (циркули) на чолі з окружними старостами.

З метою видимості політики освіченого абсолютизму, в Галичині 1775

р. створили становий сейм, який на ділі жодною мірою не обмежував абсолютної влади монарха.

Після хвилі революційних виступів, що прокотилися всією Австрійською імперією, у 1848 р. в Галичині було скасовано кріпосне право. Аграрна реформа в сільському господарстві містила кілька основних положень. Зокрема, ліквідовувалася юридична залежність селянина від поміщика; селяни наділялися земельною власністю; мали сплатити поміщикам вартість кріпосних повинностей.

Після створення Австро-Угорської монархії кожна з двох держав отримала свій двопалатний парламент; в Австрії він дістав назву рейхсрат (Державна рада), а в Угорщині — сейм. Спільного законодавчого органу затверджено не було.

Апарат державного управління в кожній державі складався і діяв незалежно від управління іншої частини монархії, за винятком трьох спільних міністрів: військового, закордонних справ і фінансів. Управління в цих сферах покладалося на спільні делегації, що формувалися шляхом виборів з представників Державної ради та Пештинського сейму і скликалися по черзі то в Відні, то в Пешті (Будапешті) раз на рік. Ці делегації склалися з 60 осіб (20 представників од верхніх і 40 представників од нижніх палат).

Централізувала державу особа австрійського імператора, що одночасно мала титул угорського короля. До його повноважень входило: верховне головнокомандування армією, право формувати уряд, призначати чиновників різноманітних рангів, викладачів і професорів середніх і вищих навчальних закладів, що фінансувалися за рахунок державного бюджету, вирішування питань війни та миру, розгляд клопотань про помилування осіб, засуджених до смертної кари або тюремного ув'язнання. Всі судові рішення виносилися від імені імператора.

Ухвалені австрійським рейхсратом чи угорським сеймом рішення потребували обов'язкового підпису імператора. Фактично, особа монарха була недоторканною, він не відповідав ні перед сеймом, ні перед Державною радою.

Законодавча і виконавча влада в державі розподілялися між імператором, сформованим ним урядом і народними представництвами (Державною радою та крайовими сеймами). Проте імператор до певної міри володів і законодавчими повноваженнями, хоча формально вони обмежувалися Державною радою (парламентом). Закони ухвалював парламент (а не одноособово імператор, як це було за абсолютної монархії), однак імператор мав право затверджувати ці закони або ж їх відхиляти, не підписавши законопроекту. Крім того, імператор сам видавав законодавчі акти, що обов'язково засвідчувалися підписом прем'єр-міністра або одного з міністрів.

Ради міністрів, окремо в Австрії та Угорщині, були найвищими органами виконавчої влади. Прем'єрміністри і члени уряду формально відповідали перед парламентом, а фактично тільки перед імператором. Раді міністрів підпорядковувалася крайова влада. У Галичині та в інших 14

провінціях Австрії призначався намісник, а на Буковині — крайовий президент.

Адміністративно-територіальні перетворення 1860-х років заторкнули також і місцеве управління. Усю територію Галичини було переділено на 74 повіти, що їх очолювали начальники повітів. На Буковині також запроваджувалася повітова система місцевого управління.

Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, не виділялося в окремий коронний край. Основними територіальними одиницями Угорщини були жупи (області) й комітати. Із 71 жупи Угорщини чотири перебували на території Закарпаття. Своєю чергою, кожна жупа поділялася на комітати управління, до яких входило близько 30 осіб чиновницького складу. Органами крайового самоуправління були крайові сейми в Галичині й на Буковині.

Сільське управління здійснювалося автономно, але з мінімальними повноваженнями. Місцеві органи влади зосереджувались у сільських представництвах, які мали в своєму складі сільські управління на чолі зі старостами.

Для всієї Галичини існували спільні органи державного управління. Виняток становили лише судові установи. Для переважно польського населення Західної Галичини діяв Вищий крайовий суд у Кракові, для численного українського населення Східної Галичини — ідентичний суд у Львові.

Судоустрій.

Від середини XIX ст. в Галичині й на Буковині для розгляду цивільних справ існували чотири крайових суди — у Львові, Станіславі, Тернополі, Чернівцях. Кримінальні справи розглядали вісім судів з апеляційною інстанцією у Львові. Крім того, в містах діяли магістратські суди, а по селах функції правосуддя виконували мандатори.

Революція 1848 р. започаткувала процес реформування судової системи. Перетворення мали буржуазний характер та були спрямовані на те, щоб остаточно відокремити суд від адміністрації, ліквідувати станові суди.

Завершеного вигляду судова система набула після ухвалення Конституції 1867 р. та відповідних законів, що стосувалися судоустрою.

У другій половині XIX ст. на українських землях Австро-Угорщини чинними були такі суди:

— повітові, що поділялися на цивільні та кримінальні відділи. Судові рішення з цивільних справ виконувались ексекуційним відділом. На початку XX ст. в Галичині існувало 190 повітових судів, із них 119 діяло у Східній Галичині;

— окружні. Виступали як суди першої інстанції з деяких цивільних (визнання особи померлою, усиновлення, торгові спори тощо) і другою інстанцією з тяжких кримінальних справ. Спочатку в Галичині існувало 9, згодом — 15 окружних судів;

— вищий крайовий. Був другою інстанцією для окружних та останньою для повітових судів у цивільних справах. У Галичині існували два

вищі крайові суди: один у Львові для Східної Галичини, інший у Кракові для Західної. До Львівського вищого крайового суду на початку ХХ ст. входило десять окружних судів, до Краківського — п'ять.

У структурному плані Львівський вищий крайовий суд складався з семи сенатів, кожен із яких обслуговував у вищій інстанції конкретно визначені окружні суди окремо з цивільних і кримінальних справ. Кожний сенат мав свого голову, двох заступників і чотирьох членів.

Справи про тяжкі кримінальні злочини розглядалися судом присяжних у складі сенату крайового суду та 12 присяжних засідателів. Присяжні виносили вердикт про вину підсудного, а постійні судді визначали міру покарання. Списки присяжних засідателів щорічно складалися адміністративними органами, а суд жеребкуванням вибирав потрібну йому кількість для розгляду конкретної справи.

Верховний судовий і касаційний трибунал залишався найвищою судовою інстанцією в державі. Його очолював президент суду, посада якого прирівнювалася до посади міністра імперського уряду.

Поза загальною судовою системою знаходився створений у 1867 р. Імперський суд, який розглядав спори між австрійськими краями і справи про зловживання владою з боку міністрів і намісників. Імперський суд складався з президента, його заступника, 12 членів і 4 їхніх заступників. Всі вони призначалися імператором довічно.

У 1875 р. для вирішення адміністративних спорів міждержавними органами та громадянами у Відні було засновано Адміністративний трибунал без нижчих адміністративних судів. Складався він із першого президента, другого президента, президентів, сенаторів і радників. Всі вони призначалися імператором за поданням Ради міністрів. Споры щодо компетенції між Адміністративним трибуналом і звичайними судами вирішував Імперський суд.

Особливе становище в системі судів належало Верховному маршалківському суду на чолі з великим придворним маршалком. Суд цей, щоправда, мав яскраво виражений феодальний характер. Він здійснював правосуддя щодо членів панівної династії, за винятком самого імператора. Другою інстанцією для нього був вищий крайовий суд у Відні. Останньою — Верховний судовий і касаційний трибунал.

Всі судді проголошувалися незалежними і призначалися довічно імператором. Суддями могли бути австрійські піддані чоловічої статі, які мали вищу юридичну освіту і після трирічної практики успішно склали письмовий та усний судові екзамени. Екзаменаційні комісії створювалися кожного року міністром юстиції при кожному вищому крайовому суді з залученням до них професорів юридичних факультетів і найбільш кваліфікованих практичних працівників.

Для військовослужбовців існували окремі військові суди трьох інстанцій — військовий суд, вищий військовий суд і верховний військовий трибунал. Суди ці аж до 1912 р. розглядали справи на підставі застарілого Терезіанського кодексу 1768 р.

Одночасно з проведенням судових реформ в Австро-Угорщині було організовано державну прокуратуру.

У 1849—1850 рр. при кожному окружному суді запроваджувалася посада державного прокурора. При вищому крайовому суді, Верховному судовому та касаційному трибуналі з'явилася посада генерального прокурора. За законом 1873 р. при окружних судах запровадили посади державних прокурорів. У повітових судах обвинувачення підтримували заступники державних прокурорів.

За органами суду та прокуратури зберігалось право безпосереднього контролю за роботою жандармерії, що виконувала поліцейські функції, як військова одиниця підпорядковувалася міністрові оборони, а як правоохоронна — міністрові внутрішніх справ.

Значне місце в державному житті посідала адвокатура. У Галичині й на Буковині вона з'явилася 1781 р. Саме тоді було прийнято положення про суд, яке й започаткувало організацію адвокатури. У 1868 р. вступило в дію постійне положення про адвокатуру, а 1 квітня 1872 р. було затверджено дисциплінарний статут адвокатів.

До представників цієї професії пред'являлися дуже високі вимоги. Перш ніж потрапити на посаду, необхідно було закінчити юридичний факультет, мати семирічну практику, захистити ступінь доктора права і скласти адвокатський іспит.

Адвокати об'єднувалися в адвокатські палати і обирали свій орган самоуправління — президію строком на три роки. Саме президії належало право ухвалювати остаточне рішення про зарахування кандидатів на роботу до адвокатури. Вона, крім того, здійснювала дисциплінарний контроль за професійною діяльністю адвокатів. Загальне керівництво службою покладалося на міністра юстиції. Адвокатські послуги були достатньо дорогими, тому до них переважно зверталися люди з високим матеріальним рівнем.

Офіційною мовою в судах і прокуратурі, як, зрештою, і в системі управління краю, з 1 жовтня 1869 р. проголошувалася польська.

Всупереч ст. 19 Конституції, яка формально визнавала рівноправність усіх мов, українська всіляко ігнорувалася. Щоправда, закон надавав право звертатися до суду рідною мовою, але практичного значення це не мало, особливо в умовах Східної Галичини.

Суспільний лад.

На найвищому щаблі суспільної ієрархії перебували поміщики, великі торговці, духівництво. Дискримінації некатолицьких конфесій було покладено край цісарським патентом у 1781 р., згідно з яким католицьку, греко-католицьку і протестантську церкви було урівняно в правах.

У найбільш залежному становищі перебувало сільське населення. Щоправда, у 1780-х роках цісар Йосиф II видав низку патентів, спрямованих на покращення становища селянства. Так, у 1782 р. йому надавалися певні права на вільне обрання професії, передання майна у спадщину, вільне переселення, вибір дружини або чоловіка тощо. У 1786 р. панщину на селі

було обмежено трьома днями на тиждень, або 156 днями на рік. Селянинові дозволялося звертатися зі скаргою на господаря до суду.

Ліберальні реформи раптово припинилися зі смертю Йосифа II. Поміщики кинулися повертати втрачені права на селян, посилювати гніт і експлуатацію. За кілька десятиліть селяни повернулися в повну адміністративну залежність від своїх господарів.

Ліквідація кріпацтва в Австрійській імперії в 1848 р. не виправдала всіх селянських сподівань. Під час роздавання наділів у поміщиків опинилися найродючіші землі, їм прирізали частину селянських угідь. 44% земельних площ Галичини, 54% — Буковини і 70% — Закарпаття перейшло до рук поміщиків. За користування колишніми громадськими землями (лісами, ріками, пасовищами), які після реформи перейшли у приватну власність, селяни були змушені сплачувати певну плату. Навіть сплата викупу за ліквідацію кріпосницьких повинностей мала дискримінаційний характер. Український селянин сплачував суму, втричі більшу, ніж чеський, і в п'ятеро більшу, ніж німецький.

І все ж аграрна реформа 1848 р. стимулювала розвиток капіталізму як у промисловості, так і в сільському господарстві. Дедалі вагомішою ставала роль промислової, банківської, сільської буржуазії, дедалі інтенсивніше формувалася робітничий клас як в Австрії загалом, так і на західноукраїнських землях зокрема.

Джерела та основні риси права.

З приєднанням Галичини в кінці XVIII ст. до Австрійської імперії розпочався процес заміни польського права на австрійське. Та лише на початку XIX ст. австрійська правова система на західноукраїнських землях стала панівною.

Характерною особливістю нагромадження нормативно-правового матеріалу в Австрійській імперії була його найперша апробація на галицьких землях. Лише після вдалого завершення експерименту той чи інший закон або кодифікований збірник мав шанси бути запровадженим в інших регіонах «клаптикової» монархії.

Австрійське право, яке формувалося в цілому в демократичній атмосфері, заклало підвалини для проведення відповідних реформ. У той час Східна Галичина отримала дуже важливе джерело права — першу Конституцію, автором якої був С. Старжинський. Розробляючи її проект, він узяв до уваги всі реформи, які за роки входження до складу Австрійської імперії були проведені, їхні результати і вплив на формування галицького суспільства.

Сконцентрувавши увагу на основних принципах демократизму, автор Конституції розробив дев'ять найважливіших розділів, де було закріплено права міського населення, організацію діяльності й права суспільних станів, громадських організацій, провінційної адміністрації та органів місцевого самоврядування, методи й засоби реалізації конституції, а також положення, пов'язані з захистом селян, розвитком національної культури, освіти, віросповіданнями тощо.

Галицька Конституція була ухвалена австрійським урядом 19 серпня 1791 р. але діяла лише до 1805 р. І все ж таки вона відіграла роль збудника національно свідомої галицької інтелігенції, що сприяла активізації подальшої боротьби за національне відродження.

У 1776 р. законодавча комісія, максимально врахувавши правові особливості кожної провінції, подала на підпис ерцгерцогині Марії-Терезії проект цивільного кодексу Австрії, який складався з восьми томів і трьох розділів (права особи, майнові та облігаційні права). В його основу було покладено римське право, магдебурзьке право та право інших держав.

За часів імператора Йосифа II кодекс було доповнено новими нормами. Перший розділ, зокрема,— положеннями про права подружжя, взаємні права та обов'язки батьків і дітей тощо. Йосифінська книга законів (таку назву отримав кодекс) забороняла використовувати категорію звичаєвого, тобто такого, що ґрунтується на довготривалому життєвому досвіді, традиціях того чи іншого народу, права. Цісарські поправки, які мали надзвичайне значення для розвитку держави і суспільства, дістали назву патентів. Із 1787 р. вони набрали чинності в австрійських провінціях, зокрема і в Галичині.

Наступний імператор Леопольд II створив комісію, якій доручив розробити новий кодекс цивільних законів. Першу частину було укладено 1794 р., другу — 1795 р., і третю — 1796 р.

Оскільки кодекс не зміг дати вичерпних відповідей на всі аспекти правового розвитку, кодифікаційна комісія розробила проект нового кодексу, що враховував особливості права Галичини. З 1 січня 1812 р. він набрав чинності у Східній Галичині та діяв до 1933 р.

Особливо важливе значення в імперії надавалося законодавчому забезпеченню прав національних меншин. Так, згідно з державним законом від 5 березня 1862 р. та крайовим від 12 серпня 1866 р. автономна влада мала дотримуватися принципової позиції щодо української мови. Там, зазначалось у законі, де переважають українці, магістрати повинні всіляко сприяти посиленню української мови.

Законом про загальні права населення та постановою центрального уряду від 21 грудня 1867 р. було визнано рівноправність усіх народів імперії, право кожного народу зберігати і плекати свою мову, звичаї, традиції, релігію. Закон зобов'язував представників місцевої державної влади та самоврядування забезпечити таке ставлення до мов, яке відкидало би можливість загострення міжнаціональних суперечностей.¹

Паралельно проводилася робота над підготуванням цивільно-процесуального кодексу, який у Галичині набув чинності з 1782 р. Щоправда, згодом він був доопрацьований, а з 1807 р. діяв у Східній Галичині під назвою Галицького цивільно-процесуального кодексу. Судова практика використовувала кодекс до кінця XIX ст.

У 1898 р. набрав чинності новий Цивільно-процесуальний кодекс Австро-Угорської монархії. Його відмінною рисою стало впровадження в цивільний процес буржуазно-демократичних принципів судочинства: усності, гласності, змагальності.

Кримінальне право і процес також мали тривалий період систематизації. Збірником, що діяв частково в Галичині, став запроваджений у грудні 1768 р. кримінальний кодекс під назвою Терезіана (від імені Марії-Терезії). Кодекс відзначався надзвичайно жорстокою системою покарань.

Впроваджений 1787 р. новий кримінальний кодекс під назвою Йосифіна вперше поділив злочинні дії на карні злочини, що розглядалися судами, і поліцейські проступки (незначні правопорушення), що передавалися на розгляд адміністративних органів. Характерна особливість збірника полягала в тому, що в ньому як вид покарання не застосовувалася смертна кара.

Пройшовши апробацію у Східній Галичині, 1803 р. набрав чинності на всій території Австрії новий кодекс кримінального права (скорочено Францишкана). Він складався з двох частин: перша — про злочини, друга — про норми процесуального права. Із змінами, внесеними 1852 р., Францишкана діяла на Галичині до 1932 р.

Децентралізований характер Австро-Угорської монархії відобразився і на її правовій системі. Кримінальний кодекс 1803 р. зі змінами 1852 р. територіально охоплював австрійські провінції, зокрема Галичину та Буковину. У Закарпатті 1879 р. набув чинності Угорський кримінальний кодекс.

Тема 5.2. Суспільно-політичний лад і право України у складі Російської імперії (кінець XVIII - початок XX ст.)

План:

- Державний устрій: - центральні органи влади; - місцеві органи управління.
- Державні думи в Росії та діяльність у них українських депутатів.
- Суспільні відносини.
- Судоустрій та судочинство першої половини XIX ст.
- Судова реформа 1864 р. та особливості її проведення в Україні
- Джерела права.
- Основні риси права: - Кримінальне право; - Цивільне право; - Шлюбно-сімейне право.

Державний устрій.

Центральні органи влади.

У XIX - на початку XX ст. Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь, тобто 90% території України, входили до складу Російської імперії. Розгляньмо чинні для України органи центральної влади.

Імператор. Очолював державу, мав повноваження абсолютного монарха.

Державна рада — законодавчий орган, що розробляв проекти законів для затвердження імператором. До неї входили представники вищих органів влади та великі землевласники. Кількість членів Державної ради не було сталою. У різні роки вона коливалася в межах 40-80 осіб. На засіданнях головував імператор, за його відсутності — один із членів Державної ради.

Проіснувала з незначними змінами з 1810 р. по 1917 р.

Імператорська канцелярія. Поступово відтіснила на другий план Державну раду. Від другої чверті XIX ст. готувала законодавчі проекти для імператора.

Сенат — вища судова установа країни.

Комітет міністрів розглядав питання, дотичні до компетенції кількох міністерств. Здійснював центральне галузеве управління. Очолював Комітет міністрів імператор.

Після проведення селянської реформи 1861 р. у структурі органів влади відбулися певні зміни. Відбулася реорганізація Комітету міністрів у Раду міністрів. Її головою продовжував залишатися імператор. Рада міністрів розглядала й обговорювала найважливіші питання загальнодержавного характеру.

Місцеві органи управління.

Серед органів місцевого управління Російської імперії вирізнялися:

— Генерал-губернатори та губернатори. У 1803 р. Україну було поділено на дев'ять губерній. Кілька губерній об'єднувалися в генерал-губернаторство. Генерал-губернатори управляли кількома губерніями і призначалися з військовиків. їм підлягали губернатори. Генерал-губернатори були головнокомандувачами війська своїх регіонів.

Губернатора призначав і знімав імператор. Йому належала вся влада на підлеглий території. Він очолював губернське правління, до якого входили губернський прокурор, віце-губернатор і радники.

— Земський справник і земський суд становили адміністрацію повіту. На відміну від російських губерній, де земський суд обирався дворянськими зборами, у губерніях України (крім Слобідської) весь склад призначався губернським правлінням. Членами суду, як і земським справником, могли бути лише вихідці із дворянського стану. Земський суд здійснював керівництво місцевою поліцією, контролював виконання законів.

— Волосний голова очолював волосне правління, до якого входили волосний староста і волосний писар. Волость являла собою адміністративну одиницю, що складалася з кількох суміжних сіл.

Управління в містах здійснювалося поліцейськими органами, що називалися управами благочиння, які підпорядковувалися безпосередньо губернаторові. Селянська реформа 1861 р. започаткувала зміни в системі місцевого управління. Нею запроваджувалися сільське і волосне самоврядування. Подальші корективи були внесені земською 1864 р. і міською 1870 р. реформами. Паралельно з ліквідацією кріпацтва і отриманням залежним селянством статусу «сільських обивателів», розкріпаченим надавалося право на організацію самоврядування. Оскільки залежність селянина від поміщика скасовувалася, перед царатом постала необхідність не залишити поза контролем широкі селянські маси. З цією метою й запроваджувалися аж ніяк не самостійні органи волосного управління. Вони перебували під пильною опікою місцевої влади.

Отже, органами селянського самоврядування ставали волосний сход,

волосний старшина і волосний суд, а також сільський сход і сільський староста.

— Волосний сход складався з волосних старшин, сільських старост, збирачів податків тощо. На сход обирали також по одному представнику від кожних 10 дворів. На нього покладалось обрання волосних посадових осіб, суддів волосного суду, розв'язання господарських і громадських справ волості. Право скликання і розпуску волосного сходу належало волосному старшині.

— Волосний старшина обирався волосним сходом строком на 3 роки. Він здійснював поліцейські, адміністративні й контрольні функції щодо селян, які мешкали на території волості.

— Волосний суд ухвалював рішення щодо дрібних майнових спорів (до 100 рублів) і провадив судочинство по незначних злочинах осіб селянського стану. Суд мав право засуджувати до примусових робіт терміном до 6 днів, арешту до 7 днів, штрафу до 3 рублів і до 20 ударів різками. Волосний суд очолював волосний писар.

Для контролю за органами сільського самоврядування створювалися спеціальні органи, що відали селянськими питаннями: мирові посередники, повітові з'їзди мирових посередників і губернське присутствіє у селянських справах.

Мирові посередники призначалися з найзаможніших і родовитих поміщиків місцевості. Вони наглядали за діяльністю селянських самоврядних інститутів, а ті, своєю чергою, мали виконувати всі вимоги мирових посередників. Без згоди останніх жоден обраний волосний старшина не міг бути затверджений на своїй посаді.

Органи селянського самоврядування повною мірою не виправдали сподівань царату. Тому з 1 січня 1864 р. Положенням про губернські й повітові земські установи впроваджувалися нові органи місцевого управління, названі земством. До їх відання належало управління місцевим господарством, освітою, медичним обслуговуванням, благоустроєм. Діяльність земств контролювалася Міністерством внутрішніх справ, губернатором і предводителем дворянства. Керівництво земських установ затверджувалось імператором або міністром внутрішніх справ.

Положенням запроваджувалися розпорядчі й виконавчі органи земського управління. Перші поділялися на губернські й повітові земські збори, другі — відповідно на губернські й повітові земські управи. Розпорядчі та виконавчі органи місцевого управління мали представницький характер і обиралися на трирічний термін. Однак у 34 із 78 губерній Росії земське управління впроваджувалося впродовж 15 років. На Правобережній Україні земські установи було запроваджено лише у 1911р.

Зміни торкнулися й системи управління у містах. У 1870 р. започатковано міську реформу. У містах створювалися органи місцевого управління. Вони поділялися на три ланки: міські виборчі збори, міська дума (розпорядчий орган), міська управа (виконавчі повноваження).

Міські виборчі збори скликалися тільки в період проведення виборів.

На зборах обиралися гласні (члени) міської думи, які, своєю гою, на 4-річний термін обирали міську управу. Залежно від розл адміністративного значення міст України кількість гласних у них ливалася в межах 30—70 осіб. Очолював міську думу та управу міський голова. Голова губернського міста затверджувався міністром внутрішніх справ, повітового — губернатором. Вибори до міської думи, як і земських установ були багатоступеневими. Правом голосу володіли лише російські піддані, що проживали в місті не менше двох років, досягли 25-річного віку і мали нерухомість чи аналогічну власність на території міста. Державним службовцям, працівникам правоохоронних органів заборонялося брати участь у виборах до міської думи.

В Україні міська реформа 1870 р. проводилася поетапно. Спочатку вона запроваджувалася у великих містах, насамперед у Києві, Полтаві, Харкові, Херсоні, Чернігові, Одесі. Лише через п'ять років вона охопила Правобережжя, а до кінця 1880 р. була проведена на всій території України.

Через піднесення робітничого, селянського руху, збільшилися кількості антиурядових організацій, поширення вільнодумства і загалом царизм пішов на суттєве звуження демократичних рамок значно розширилися внаслідок політичних реформ 1860-1870 В урізаному вигляді вони дійшли до буржуазної революції 1907 рр. Саме вона змусила російський царизм внести зміни державного устрою імперії.

Самодержавна влада пішла на деякі поступки політичним вимогам повсталих мас. Планувалося вкрасити в чинну систему і дорадчі органи удавано представницького характеру, які не за ли би сутності абсолютизму. Цей намір утілювався в проєкті низк кументів, підготовлених під керівництвом міністра внутрішніх справ О. Булігіна. Ними в Росії запроваджувалися вибори до державної думи, яку, зрештою, так і не було скликано. На заваді загальний робітничий страйк 1905 р. Відтак режим пішов ні на які поступки, ухваливши програму політичних перетворень. У втілення було ухвалено низку законодавчих актів, найголовнішими серед яких були такі.

«Маніфест 17 жовтня 1905 року». Надавав населенню основні політичні права, зокрема свободу слова, сумління, зборів і союзів, гарантував недоторканність особи. Його положеннями розширювалися виборчі права, надавалися законодавчі права Державній думі, встановлювалися принципи контролю за виконавчою гілкою влади.

Положення про запровадження нової Державної думи від 20 лютого 1906 р. визначало її статус як дорадчого органу. Законопроекти, в ній розроблені, мали затверджуватися Державною радою та імператором.

Указ про реорганізацію Державної ради від 20 лютого 1906 р. фактично перетворив її у верхню палату парламенту, частина якої призначалася імператором, а частина обиралася вищими верствами населення. Взаємини між Державною радою і Державною думою склалися на засадах паритетності: думський законопроект міг бути відхилений Державною радою, а законопроект, нею запропонований, мав бути обов'язково схвалений думою. Проте право остаточного ухвалення закону належало імператорові;

Основні закони Російської імперії в новій редакції від 23 квітня 1906 р.

Формально мали характер конституційного закону. Наголошувалося, що вся повнота влади зосереджувалася в імператора, однак про абсолютний її характер не йшлося. Законодавча влада віднині здійснювалась імператором спільно з Державною радою і Державною думою. У новій політичній системі закріплювалася провідна роль монарха. Скликання парламенту, тривалість сесій, перерва засідань визначалась указом імператора.

Більшість дослідників вважають, що Основні закони 1906 р. перетворили абсолютну монархію в Росії в особливий тип конституційної монархії.

Державні думи в Росії та діяльність у них українських депутатів

I Державна дума (27 квітня - 7 липня 1906р.) продемонструвала наміри продовжувати реформи державного устрою Росії. Вона ухвалила звернення уряду з вимогою створення відповідального перед думою міністерства, реального втілення політичних прав, скасування Державної ради, розробки аграрної реформи. Українські губернії представляли у I Державній думі 102 депутати. Близько половини з них створили в думі українську фракцію, яка стояла на позиціях автономності України. Ідейним керівником фракції був професор української історії Львівського університету М. Грушевський.

Підставою для розпуску I Державної думи стало обговорення аграрного питання, в якому діяльну участь узяли представники з України. Самодержавство розцінило подані проекти реформування аграрних відносин як зазіхання на державний устрій Росії і розпустило Державну думу.

II Державна дума (20 лютого — 3 червня 1907р.) виявилася лівішою, ніж дума попереднього скликання. У центрі уваги знову стояло аграрне питання. Лунали виступи проти незаконних дій поліції, про можливість скасування військово-польових судів і смертної кари.

Українські депутати знов об'єдналися в українську думську громаду, що налічувала 47 членів. Вони вимагали запровадження автономії України, розширення прав української мови, ширших повноважень місцевому самоврядуванню.

3 червня 1907 р. цар Микола II оголосив про розпуск II Державної думи. Приводом до цього стало обвинувачення депутатів від соціал-демократичної партії в підготуванні збройного перевороту. Одночасно з розпуском думи було оголошено про зміни у виборчому законодавстві.

III Державна дума (1 листопада 1907р.- 9 червня 1912 р.) стала більш проурядовою, ніж попередні. З поразкою революції поміщики та бюрократія посилили свій опір політиці реформ. Особливо запеклі дискусії викликали аграрні перетворення П. Столипіна.

Українське представництво в думі становило 111 депутатів, серед яких було 64 поміщики, 13 священиків і тільки 20 селян. Національне питання ними майже не ставилося.

IV Державна дума (15 листопада 1912р.- лютий 1917р.) виявилася більш правою, ніж попередня. Більшість часу працювала в умовах імперіалістичної війни. Успіхи російської армії на фронті у 1916 р. дозволили імператорові перервати засідання Державної думи, заборонити земські з'їзди, ухвалити

закон про посилення поліцейського нагляду.

До складу IV Державної думи увійшло 97 депутатів від українських губерній. Почасти саме вони були ініціаторами дебатів із національної проблеми, зокрема з питань української автономії.

Отже, попри намагання імператорського оточення ліквідувати інститут парламентаризму в особі Державної думи, вона залишалася центром політичного життя країни, осередком вільнодумства, зрештою, мала значний вплив на формування суспільної свідомості широких мас. Беручи участь у думських баталіях, українські депутати набиралися безцінного досвіду, який їм мав знадобитися для будівництва власної держави.

Суспільні відносини.

В Україні після ліквідації Гетьманщини вони пройшли швидку адаптацію до суспільного ладу Російської імперії, набравши, зрештою, ідентичних форм. З-поміж соціальних груп вирізнялися чотири основні верстви.

Дворянство. Серією загальних і спеціальних законів першої половини XIX ст. українське дворянство було урівняне в правах із російським. Простежувалася й інша тенденція — російське дворянство систематично нарощувало свою земельну власність на українських територіях, насамперед на Правобережній Україні.

Після селянської реформи 1861 р. дворянство втратило беззастережне право розпоряджатися долями мільйонів кріпаків. Проте воно не втратило свого панівного становища. Дворяни зберігали у своїй власності величезні земельні посілости, їм належали значні кошти у вигляді викупних платежів, вони отримували прибутки від здавання землі в оренду. Крім того, представники дворянства зберігали командні висоти в центральних органах державної влади.

Буржуазія та робітничий клас — дві верстви, які, формуючись одночасно, перебували в стані ворожнечі одна до одної. Обидві істотно відрізнялися від західноєвропейських аналогів. Робітництво на Україні мало свої особливості:

- формувалось і виходило на політичну арену зі значним запізненням;
- значно вищий рівень експлуатації та вкрай безправне становище;
- надзвичайно високий ступінь конкуренції на виробництві;
- невисокий рівень політичної організації.

Свої характерні риси мала й буржуазія:

— невелика частка власне українців у структурі буржуазної суспільної верстви. Яхненки, Семеренки, Харитоненки, Терещенки — ось і весь національний компонент у середовищі торгово-промислової еліти;

— орієнтація підприємців не на розширення ринку вільної торгівлі, а на монополію Держави.

Буржуазія перебувала на привілейованому становищі. Царизм намагався заохочувати розвиток капіталістичної промисловості, сприяв індустріальному розвитку країни, але робив це в умовах збереження численних кріпосницьких пережитків як в економіці, так і в суспільно-

політичному устрої.

Селянство. У середині XIX ст. царський уряд усвідомив, що гальмом у розвитку капіталістичних відносин є прив'язаність селянина до землі та свого поміщика. Іррдійв вузол певною мірою розв'язала аграрна реформа від 19 лютого 1861 р. Саме в той день російський цар ухвалив низку законодавчих актів, які започаткували процес звільнення селян від кріпосної залежності.

Маніфест про ліквідацію кріпосного права надавав колишнім кріпакам статус вільного сільського обивателя, але не одразу, а по двох роках. Впродовж зазначеного терміну вони вважалися тимчасово зобов'язаними. Перебуваючи на цьому становищі, селянин отримував особисту свободу, право викупу своєї садиби, звільнявся від частини оброку. Панщина скорочувалася до 70 днів на рік. Поміщики втрачали право продажу селян, передання їх на службу іншим; заборонялося переселення без їхньої згоди, направлення до виправних закладів.

Механізм виходу селян із кріпосної залежності було закладено Загальним положенням про селян, яке розтлумачувало окремі положення маніфесту. Першим кроком на цьому шляху мало бути укладення двосторонньої угоди між поміщиком і селянином — уставної грамоти. За допомогою мирового посередника вона мала бути укладена впродовж двох років. У ній визначалися розміри селянських наділів, оброку, панщинних повинностей, тобто процес виходу селянина із кріпосної залежності.

Наділення селян землею проводилося за кількістю ревізьких душ у сім'ї. Жінки землею не наділялися. Селяни в обов'язковому порядку мусили взяти визначений їм наділ і тільки через 9 років могли від нього відмовитися.

Розміри наділів у губерніях залежали від природних, демографічних, політичних умов. Встановлювалися максимальний і мінімальний душевий наділ. Сталося так, що значна частина земельних наділів за розміром була меншою від тієї кількості землі, якою селяни користувалися до реформи.

Крім того, поміщики мали право вимагати обміну не викуплених селянами наділів, якщо там містилися корисні копалини або земля необхідна була для певної господарської мети. Лісових насаджень селяни також не отримували.

Реформа передбачила збереження за поміщиками права власності на всю землю, крім присадибних ділянок селян, яку останні могли викупити разом із польовим наділом. Але викупити його можна було лише за згодою поміщика.

Оскільки в абсолютній більшості селян коштів на викупну операцію не було, царизм запропонував позику Державного банку. Саме від нього поміщик отримував 75—80% викупної суми, решту — 20—25% селянин сплачував сам. Кошти, виплачені банком, селянин мав погасити впродовж 49 років по 6% кожного року.

За допомогою викупної операції уряд уже вкотре наживався на селянах. Якщо ринкова вартість усієї викупної селянської землі становила 543 млн рублів, то до 1907 р. (до скасування викупних платежів) колишні кріпаки заплатили за наділи більше 2 млрд рублів.¹

Реформою 1861 р. від кріпосництва звільнялися лише приватновласницькі (поміщицькі) селяни. Порядок виходу з кріпосницької неволі інших категорій залежного селянства врегульовувався окремими законами, їх звільнення мало свої особливості:

— двірським селянам надавалась особиста свобода, але без землі та викупних платежів. Положення про двірських селян передбачало їх дворічний термін роботи на користь поміщика, за що вони отримували продукти харчування, одяг, місце для проживання. Лише після цього їм надавався статус сільських обивателів;

— селяни дрібнопомісних власників могли звільнитися без землі. Дрібнопомісними вважалися поміщики, що мали менш ніж 21 рев'язьку душу чоловічої статі, обмежену кількість землі. Кріпосники цієї категорії мали право наділяти селян наділами, меншими за мінімальний розмір;

— на кріпосних і посесійних робітників також поширювалася чинність маніфесту від 19 лютого 1861 р. Вони отримували присадибні і польові угіддя лише в тому разі, якщо користувалися ними до реформи. В іншому разі наділ землі вони не отримували;

— удільні та державні селяни. Перші звільнялися в 1863 р. з дещо більшим наділом, ніж у поміщицьких селян. За другими зберігався дореформений розмір наділу, навіть якщо він був меншим за мінімальний по губернії. В Україні державні селяни становили майже половину загальної кількості селян.

Свої специфічні риси мало проведення реформи на українських землях. Найголовніші з них полягали ось у чому:

— для окремих регіонів України царський уряд видав окремі місцеві положення про поземельний устрій поміщицьких селян. Залежно від умов дореформеного землекористування Україна поділялася на три місцевості: Південь (Катеринославська, Таврійська, Херсонська, частина Харківської губернії), для яких було характерним громадянське землекористування; Лівобережжя (Чернігівська, Полтавська, частина Харківської), де переважала подвірна форма господарювання; Правобережна Україна (Київська, Волинська, Подільська губернії) з переважною кількістю поміщиків польського походження та подвірною формою надільного користування;

— з огляду на високу родючість і значну концентрацію хліборобського населення на Півдні та Лівобережній Україні розміри селянських наділів були меншими, ніж у середньому по Росії (у південних і лівобережних повітах від 3 до 6,5 десятини,¹ однак на Правобережжі наділи були більшими. Це пояснюється поступками царського уряду після повстання поляків 1863 р., яке охопило Правобережну Україну. Якщо на Лівобережжі і Півдні України внаслідок реформи селяни втратили 30% землі, то на Правобережжі наділи збільшилися на 18% порівняно з дореформеними обсягами;

— на Правобережжі реформа проводилася за відмінною, ніж на Півдні й Лівобережжі, процедурою. Надання селянам землі здійснювалося на основі даних інвентарної реформи 1847—1848 рр. Вона мала на меті зменшити

апетити поміщиків і впорядкувати кріпосницькі повинності. Для цього в кожному маєтку поміщика запроваджувалася інвентарна книга, до якої вписувалися встановлені кріпосником розміри селянських наділів, норми поміщицьких зобов'язань та інші повинності селян. Відтоді згідно з маніфестом від 19 лютого 1861 р. та місцевим положенням про поземельний устрій за селянами закріплювалися угіддя в обсягах, визначених інвентарною книгою.

Таким чином, аграрна реформа 1861 р. стала рубежем між феодальним і капіталістичним способом виробництва, сприяла інтенсивнішому розвитку пореформеної Росії загалом та України зокрема.

З часом, громадська форма землеволодіння, панівна в більшості губерній Росії й на територіях Лівобережної України, стала гальмувати розвиток аграрних відносин. За рахунок природного приросту кількість населення в сільськогосподарських регіонах збільшувалася, а земельні площі, що належали сільським громадам, або залишалася сталими, або, якщо розширювалися, то в незначних обсягах. Врожайність у розрахунку на одиницю землі з року в рік падала, а поставки товарного хліба зменшувалися через зростання його споживання самими членами громади. Відтак розв'язання аграрної проблеми було покладено на уряд, якого очолював П. Столипін.

Правовою підставою столипінської аграрної реформи став указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону відносно селянського землеволодіння та землекористування», який став законом після доопрацювання лише в 1910 р. Реформа передбачала такі заходи.

По-перше, селяни отримували право вільного виходу з громади. За бажанням селянина землі могли бути зведені в одну ділянку в межах села (відруб), або винесені за його межі (хутір). За роки реформи 24% селян європейської частини Росії вийшли з громади. На Південній та Правобережній Україні показники виявилися значно вищими — 34% та 51% відповідно;

По-друге, особи, що вийшли з громади, мали право збільшувати свої землеволодіння, скориставшись позикою Селянського банку. За 10 років реформ власники маєтків українських губерній, за нашими підрахунками, придбали за посередництва банку 407— 500 тис. десятин землі (Десятина-1,09 га.);

По-третє, пропонувалося переселення селян на східні окраїни Росії. Політика переселення мала на меті зменшити земельний голод у центрі країни, послабити суперечності між селянами і поміщиками, заселити райони з найнижчою питомою вагою населення.

Таким чином, аграрні реформи 1861 р. та Петра Столипіна не тільки внесли новий струмінь у розвиток економіки країни, а й істотно трансформували суспільні відносини. Якщо маніфест 1861 р. урівняв у правах колишніх кріпаків із рештою населення країни, то наслідком столипінських аграрних перетворень стало домінування заможного селянства

в соціальній структурі українського села.

Судоустрій та судочинство першої половини XIX ст.

З проголошенням 27 березня 1793 р. маніфесту Катерини II про приєднання Правобережжя до Росії в Україні складалася судова система зі значними регіональними особливостями. Так, у Південній Україні (Херсонській, Катеринославській, Таврійській, а також Слобідсько-Українській губерніях) вона прийшла у відповідність із чинною по всій Росії. Тут діяли:

- земські суди для дворян і вільних селян у сільській місцевості;
- магістрати для міського населення, що користувалося магдебурзьким правом;
- ратуші для міст, що не мали самоврядних інституцій. Усі вони були становими судами першої інстанції.

Судами другої інстанції у справах усіх станів були губернські суди, які склалися з палати кримінального та цивільного суду.

У кожній губернії існував совісний суд, розрахований на примирення сторін. Він розглядав майнові спори між родичами, а також справи про злочини неповнолітніх та божевільних.

З 1808 р. в Росії створювалися комерційні суди, в яких розглядалися вексельні справи, про торговельну неплатоспроможність тощо. На території України такий суд існував в Одесі.

На Правобережжі (Київська, Волинська, Подільська губернії) з 1796 р. поновлювалося польське судочинство, що спиралося на литовсько-польське законодавство. Відновлювалася діяльність повітових (земських, городських, підкоморських), магістратських і ратушних судів.

Апеляційною інституцією для зазначених вище судів Правобережної України був Головний суд. Складався з двох департаментів — з цивільних і кримінальних справ.

На Лівобережжі (Полтавська й Чернігівська губернії) структура була ідентичною судовій системі Правобережної України. У Чернігові розташувався Генеральний суд, що складався також із двох департаментів. Кожен з них був укомплектований генеральним суддею, двома радниками, п'ятьма заступниками, що обиралися зі складу дворян терміном на три роки.

Вищою судовою інстанцією для всіх судів України був сенат. Проміжною ланкою між ними був губернатор. Всі кримінальні справи з губерній направлялися йому на ознайомлення. В разі розходження думки губернатора із вироком суду справа направлялася до сенату.

З початком 1830-х років особливості судової системи України поступово нівелювалися. До середини 40-х років XIX ст. вона приводилася у відповідність із діючою в інших російських губерніях. Відмінність полягала в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царськими указами 1828 і 1829 рр. у судах Правобережної України було запроваджено російську мову. Повної уніфікації судоустрою і судочинства досягли лише з проведенням судової реформи 1864 р.

Судова реформа 1864 р. та особливості її проведення в Україні.

Після тривалої підготовки 1864 р. було затверджено пакет документів, які й склали в цілому судову реформу. Запроваджувалися нові принципи судочинства і процесу, а саме:

- незалежність суду, відокремленість його від адміністрації;
- створення безстанового суду;
- рівність усіх перед судом;
- запровадження інституту присяжних засідателів;
- запровадження прокурорського нагляду;
- усність, гласність, публічність судових засідань;
- забезпечення рівності сторін;
- змагальність процесу;
- презумпція невинуватості.

Реформою передбачалося створення місцевих і загальних судів. До місцевих належали мирові судді та з'їди мирових суддів. Діяли за формулою: один суддя на одну судову дільницю. Мировий суддя обирався на три роки повітовими земськими зборами, а у великих містах — міськими думами. Обраних кандидатів затверджував сенат. Мирові судді мали право розглядати справи про дрібні злочини і проступки, за які передбачалися покарання у вигляді зауваження, попередження, штрафу до 300 рублів, арешт до шести місяців або ув'язнення до одного року. Із категорії цивільних їм були підсудні справи із сумою позову, що не перевищувала 500 рублів. справи розглядалися однією особою. Розслідування у кримінальних справах проводилося поліцією.

Кандидат на мирового судцю повинен був мати високий майновий ценз, досягти 25-річного віку, мати освіту або стаж роботи на певних посадах. Раніше засуджені до участі у виборах не допускалися.

Мирові судді поділялися на дільничих і почесних мирових суддів. До останніх належали ті, хто безоплатно виконував судові функції.

Апеляційною інстанцією для мирових суддів був з'їзд мирових суддів, який територіально відповідав мировому округу. З'їзд складався з усіх дільничих і деяких почесних мирових суддів. На засіданнях розглядалися протести на рішення чи вироки мирових суддів.

До загальних судів належали окружні суди і судові палати.

Окружні суди — це суди першої інстанції, які запроваджувалися для кількох повітів чи однієї губернії, становлячи судовий округ. Суди склались із двох відділень — кримінального і цивільного. Кримінальне відділення поділялося на коронний суд і суд присяжних засідателів. Участь присяжних дозволялася лише у кримінальних справах.

Кандидати у присяжні засідателі відбиралися спеціальними комісіями і затверджувалися губернатором. Закон визначав, що присяжними не мали бути працівники суду, прокуратури, поліції, робітники, вчителі, священники. Із селян до списків кандидатів могли потрапити лише волосний староста, сільський староста і члени волосних судів.

Присяжні засідателі повинні були об'єктивно оцінити факти і обставини справи, на підставі яких виносився вердикт. У разі визнання

невинуватості підсудний виправдовувався і звільнявся з-під арешту. Рішення суду за участі присяжних засідателів вважалося остаточним і оскарженню не підлягало.

Окружним судам були підсудні всі (за деякими винятками) кримінальні справи, вилучені з відання мирових судів, а також цивільні, в яких сума позову перевищувала 500 рублів.

Для проведення попереднього слідства у кримінальних злочинах при окружних судах створювалося відділення судових слідчих, які діяли в тісному контакті з поліцією. Судовий слідчий міг видавати поліції окремі доручення.

Друга інстанція — судова палата, одна на кілька губерній. Вона складалася з двох департаментів — цивільного і кримінального. Голови і члени судових палат призначалися імператором за поданням міністра юстиції.

До відання судових палат відносили справи про державні, посадові злочини, деякі злочини проти віри. Дізнання в державних злочинах провадилося жандармерією, попереднє розслідування в інших справах — одним із членів судової палати. Членами суду могли бути лише особи, які мали трирічний досвід роботи в судових органах, а голова суду — вищу освіту.

Вищим судовим органом був сенат — орган, який формувався за указом імператора. Він вважався верховним касаційним судом для всіх судових органів.

Водночас з новою системою судоустрою продовжували діяльність станові суди для духівництва, військовиків, селян. Існував Верховний суд, який розглядав справи щодо вищих цивільних посадових осіб, генералітету, придворної аристократії.

Судова реформа 1864 р. виписала права прокуратури. На неї покладалися обов'язки з нагляду за діяльністю судових установ, слідством, місцями позбавлення волі, підтримка обвинувачення в суді.

Створювалася адвокатура. Вона була незалежною від суду і прокуратури, виконувала функції захисту звинувачених у суді в кримінальних справах або представляла інтереси сторін у цивільному процесі. Адвокати називалися повіреними.

Запроваджувався нотаріат. Нотаріальні контори дозволялося відкривати лише в губернських і повітових центрах. Вони дістали право посвідчувати документи і оформляти угоди.

Реформування судової системи на Україні мало свої особливості:

— значно повільніше запровадження змін, порівняно з іншими регіонами Російської імперії призвело до того, що судова реформа в губерніях України відбувалася майже одночасно з контрреформа-торськими заходами, які скасовували частину її новаторських положень. Зокрема, суд присяжних позбавлявся повноважень на розгляд справ про політичні злочини; ліквідовувався інститут присяжних засідателів, замість них запроваджувалися земські начальники в сільській місцевості, міські судді у

містах;

— передбачені реформою загальні суди створювалися лише в південних губерніях і на Полтавщині. В інших губерніях України дозволялося створювати лише місцеві суди. При цьому весь склад мирових суддів Правобережної України не обирався, а призначався міністром юстиції.

Судова реформа виявилася найбільш успішною з погляду ефективності проведених змін. Проте вона не завершила процес перебудови суспільно-політичного життя країни. Впродовж 1860—1870 рр. Було проведено низку інших реформ, зокрема військову, шкільну, фінансову, цензурну.

Джерела права.

Чинними джерелами права в Україні XIX ст. були:

— звичаєве право; магдебурзьке право; III Литовський статут;

— «Зібрання малоросійських прав» 1807р.— кодифікований збірник норм цивільного права, що діяли на початку XIX ст. у Чернігівській і Полтавській губерніях. Офіційно збірник затверджено не було;

— «Повне зібрання законів Російської імперії 1830р. містило 40 томів законів (30 920 актів) і 6 томів додатків (покажчики, книги креслень і малюнків). Охоплювало законодавство з 1649 р. по 1825 р.;

— «Звід законів Російської імперії» 1835р., до якого увійшло 15 томів чинного законодавства. Систематизований за галузями права (10-й том — цивільне право, 15-й — кримінальне, 1-й — шлюбно-сімейне);

— указ «Про запровадження в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії» від 4 березня 1843 р. З метою уніфікації правової системи на території названих губерній могли застосовуватися 53 статті Зводу законів цивільних, які враховували особливості місцевого права. Порівнюючи особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення з загальноімперськими нормами, можна виділити такі відмінності:

а) в основі особливих настанов лежали норми Литовського статуту, який не був чинним джерелом права у Російській імперії;

б) в українських губерніях права жінки значно обмежувалися порівняно з правами чоловіка;

в) на Чернігівщині та Полтавщині учасники цивільних правовідносин отримували більшу свободу розпорядження власним майном;

г) установлювалася більша залежність дітей від батьків;

г) особливі настанови жорсткішим чином забезпечували цілісність майна: доки воно перебувало в управлінні опікуна, власник не мав права вільно ним розпоряджатися;

д) особливі для Полтавської та Чернігівської губерній настанови поширювалися не на всі інститути цивільного права, а лише на окремі відносини, що регулювали опіку, спадкування, договірні зобов'язання, право власності.

— «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр. Установлювало форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставини, що обтяжували чи зменшували вину.

Збережено тілесні покарання, від яких звільнялися лише представники привілейованих верств;

— фабричне законодавство — низка законодавчих актів, які регулювали правовідносини власників підприємств і найманих робітників. На Україну були поширені зі значним запізненням. Законодавством визначалася тривалість робочого дня, заборонялося використання жіночої та робочої сили на підприємствах у нічну зміну;

— зібрання узаконень і розпоряджень уряду видавалися двічі на тиждень. У них містилися маніфести, укази сенату, постанови, що мали силу закону і підлягали внесенню в Повне зібрання законів;

— окремі постанови сенату. Затверджені імператором мали силу закону.

Головна мета — втягнути Україну в орбіту російського законодавства, остаточно ліквідувати особливості українського національного права.

Основні риси права.

Кримінальне право. Норми кримінального права України другої половини XIX ст. регулювалися т. XV Зводу законів Російської імперії та «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр. 3-поміж злочинів виділялися:

— злочини проти віри, до яких відносили: блюзнірство, єресь, перехід православного до іншої віри, безчинство в церкві тощо. Нерідко за здійснення цього виду злочину передбачалося заслання на поселення до Сибіру;

— злочини проти держави. Замах чи навіть намір позбавити влади царя або здійснити насильницькі дії проти членів імператорської родини передбачали смертну кару з позбавленням усіх прав стану. Розповсюдження письмової чи друкованої літератури з метою підняти бунт тягнули за собою каторжні роботи на строк від 8 до 10 років, а для осіб, не звільнених від тілесних покарань, додатково призначалися 50—60 ударів батоном і клейнування;

— злочини проти порядку управління. До таких передусім відносили: організований виступ робітників проти власника чи управителя підприємства; повстання кріпаків проти поміщиків. Обидва склади прирівнювалися до злочину проти влади і передбачали покарання у вигляді смертної кари. Будь-яка непокора кріпака своєму панові чи скарга на нього могла закінчитися для непокірного 50 ударами різок;

— злочинами проти особи вважалися різні вбивства, тілесні ушкодження, образа честі, дуель, погрози тощо. Серед особливо небезпечних виділялися: вбивство батьків чи одного з них; священика під час здійснення служби; групове вбивство; вбивство з корисливою метою тощо. Для винних у їх здійсненні передбачалися каторжні роботи на строк від 15 до 20 років, а також позбавлення всіх прав стану;

— майнові злочини. Насильницьке заволодіння нерухомим майном, здійснене озброєними людьми, каралося засланням до Сибіру. Винні за вчинення розбійного нападу, пограбування мали відповідати каторжними

роботами на різноманітні терміни або довічно.

Система покарань була надзвичайно складною. Покарання поділялися на дві частини: кримінальні й виправні. До перших належали:

— позбавлення усіх прав стану в поєднанні зі смертною карою або з висланням на каторжні роботи до Сибіру чи Кавказу. Позбавлення всіх прав стану означало втрату всіх привілеїв, пов'язаних із належністю особи до певного стану, припинення шлюбних відносин, втрату права власності, яке переходило до спадкоємців, позбавлення батьківських прав;

— клеймування засуджених до каторжних робіт;

— тілесні покарання для осіб, від них не звільнених. До виправних покарань належали:

— догана;

— штрафи;

— арешт;

— ув'язнення;

— передання на службу до виправних арештантських рот тощо.

Як бачимо, система покарань була надзвичайно жорстокою і вибірковою для привілейованих верств суспільства. Так, дворяни, священики, купці, поміщики звільнялися від тілесних покарань. Лише новою редакцією «Уложення про покарання кримінальні та виправні» тілесні покарання було скасовано, за винятком селян, рішення щодо яких ухвалив волосний суд.

Цивільне право. Звід законів Російської імперії вперше дав визначення права власності як права «володіти, користуватись і розпоряджатися майном вічно і потомствено». Найважливіша ознака права власності полягала саме в поєднанні володіння, користування і розпорядження. Цивільне право того часу розрізняло повне право власності і неповне, коли був відсутній хоч один із названих компонентів.

Речі поділялися на рухомі та нерухомі, родові та придбані, подільні та неподільні, споживчі та неспоживчі, вилучені з обігу та не вилучені. Власник землі мав повне право розпоряджатися нею. Проте на Правобережній Україні покупець-росіянин мав привілеї порівняно з представниками інших національностей.

Значна увага приділялася зобов'язальному праву. Договори укладалися як письмово, так і усно, але для таких їх видів, як позика, дарування, поклажі угоди укладалися тільки в письмовій формі. Будь-який «правильно складений» договір підлягав беззастережному виконанню. Закон передбачав такі способи забезпечення виконання договору:

— поручництво;

— неустойка;

— завдаток;

— застава рухомого та нерухомого майна.

З-поміж численних видів договорів найважливішими були:

— договір обміну. Обмін нерухомого майна заборонявся, крім окремих випадків. Рухоме майно можна було обмінювати без обмежень;

— договір запродажу полягав у тому, що одна зі сторін зобов'язувалася до обумовленого терміну продати рухоме чи нерухоме майно. У договорі вказувалася ціна товару, а також сума неустойки;

— договір оренди міг укладатися на термін не більше 12 років. Договір оренди нерухомого майна укладався в письмовій формі, рухомого — дозволялось укладати усно;

— договір постачання і підряду розглядався законодавцем як один вид договору;

— договір позики. Відсоток від позиченої суми не міг перевищувати 6% річних;

— договір товариства — договір окремих осіб, які об'єднувалися в одну організацію.

Спадкування здійснювалося як за заповітом, так і за законом. Заповіт укладався особою «за здоровогоу глузду і твердої пам'яті», що досягла 21-річного віку.

За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом. Ними були як сини, так і дочки, однак перевага надавалася першим. Дочки при живих братах отримували 1/14 частину нерухомого майна і 1/8 частину рухомого. Матеріальна спадщина ділилася порівну. За звичаєвим правом хату отримував син. У разі, коли хтось із синів перебував на службі в армії, хата з двором діставалася йому.

Якщо подружжя було бездітним, то у випадку смерті одного з них інший отримував 1/7 частину нерухомого і 1/4 частину рухомого майна.

Шлюбно-сімейне право визнавало суб'єктом шлюбних відносин чоловіка з 18 і жінку з 16 років. Особам, що досягли 80 років, вступати до шлюбу заборонялося. Не дозволявся шлюб між християнами і представниками інших вірувань, четвертий шлюб, а також новий без розірвання попереднього.

Законним вважався лише церковний шлюб. Розлучення дозволялося з дозволу церкви лише в кількох випадках. Дружина перебувала в залежному від чоловіка становищі. «Дружина зобов'язана підкорятися своєму чоловікові як главі сім'ї, мати до нього пошану, любов і необмежену вдячність», — йшлося в Зводі законів Російської імперії. Щоправда, у майнових відносинах подружжя було незалежним один від одного, мали розпоряджатися своїм майном на свій розсуд.

Діти поділялися на законнонароджених і народжених поза шлюбом. Останні не мали права на прізвище батька та на спадкування

Питання до самоконтролю.

1. Пригадайте найважливіші дати процесу закріпачення українського селянства

2. Як розподілили між собою територію українських земель учасники поділу Речі Посполитої? Покажіть на карті.

3. Виділіть найважливіші особливості суспільного ладу України після входження її правобережних територій до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст.

4. Яким був характер кодифікації права в Австрійській імперії та Австро-Угорській монархії? Назвіть основні кодифікаційні роботи цієї доби.

5. Як змінилося правове становище українського селянства після реформи 1861 р. в Росії?

6. Виділіть особливості проведення аграрної реформи 1861 р. в Україні?

7. Які зміни в державному управлінні Російської імперії сталися 1905-1906 рр.?

8. Назвіть основні положення столипінської аграрної реформи.

9. Поясніть, чому губернаторів і генерал-губернаторів в історико-правовій літературі часто називають «провідниками ідей російського самодержавства»?

10. Які зміни сталися в цивільному і кримінальному праві України у першій половині XIX ст?

11. Чому політичні партії на західноукраїнських землях з'явилися значно раніше, ніж на землях, що перебували у складі Російської імперії?

12. Зобразіть схематично судову систему в Україні після проведення судової реформи 1864 року.

Додатки до розділу V

ПАМ'ЯТКИ ІНОЗЕМНОГО ПРАВА, ЧИНШ НА УКРАЇНІ

Витяг із «Уложения о наказаниях исправительных и уголовных» 1846 р.

Глава вторая Об отступлении от веры и постановлений церкви

Отделение первое Об отвлечении и отступлении от веры

190. За отвлечение, чрез подговоры, обольщения или иными средствами, кого-либо от христианской веры православного или другого исповедания в веру магометанскую, еврейскую или иную не христианскую, виновный приговаривается:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу в крепостях на время от восьми до десяти лет, а если он по закону не изъят от наказаний телесных, и к наказанию плетьюми через палачей ... с наложением клейм.

Когда же при том будет доказано, что им употреблено насилие для принуждения к отступлению от христианства, то он присуждается:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу в рудниках на время от двенадцати до пятнадцати лет, а если он по закону не изъят от наказаний телесных, и к наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 третьей степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

191. Отступившие от христианской веры православного или другого исповедания в веру не христианскую, отправляются к духовному начальству прежнего их исповедания для увещания и вразумления. До возвращения в христианскую веру они не пользуются правами своего состояния и на все сие время имение их берется в опеку.

192. Если магометане и евреи, вступившие в брак с лицами

евангелическо-лютеранского или реформатского исповедания, будут, вопреки данным ими подпискам, воспитывать детей своих не в христианской вере, или же будут угрозами и обольщениями приводить супругов или детей к своему закону или препятствовать им свободно отправлять обряды их религии, то брак их расторгается и они подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших, или менее отдаленных, местах Сибири, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину их.

193. Евреи, хотя и не избличенные в совращении христиан, но державшие их у себя для постоянных домашних услуг, кроме случаев законом дозволенных, подвергаются за сие:

взысканию по пяти рублей за каждые сутки. За повторение сего преступления они сверх того приговариваются: к аресту на время от трех недель до трех месяцев.

194. Если даже в случаях, когда по закону им дозволено иметь в услужении христиан, евреи будут держать лица женского пола христианской веры в одних с собою домах, то за сие они подвергаются:

денежному взысканию от ста до двухсот рублей. Определенное с них за первый сего рода проступок денежное взыскание возвышается половиною суммы оного за каждое повторение сего проступка.

195. За совращение из православного в иное христианское вероисповедание, виновный приговаривается к лишению всех особенных лично и по состоянию присвоенных ему прав и преимуществ и к ссылке на житье в губернии Тобольскую или Томскую, или, буде он по закону не изъят от наказаний телесных, к наказанию розгами в мере, определенной статьею 35 сего Уложения для пятой степени наказаний сего рода и к отдаче в исправительные арестантские роты гражданского ведомства на время от одного до двух лет.

Когда же будет доказано, что для совращения из православного в другое христианское вероисповедание были употреблены принуждение и насилие, то виновный подвергается:

лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в Сибирь, а если он по закону не изъят от наказаний телесных и наказанию плетью через палачей в мере, определенной статьею 22 сего Уложения для второй степени наказаний сего рода.

196. Отступившие от православного в иное христианское вероисповедание, отсылаются к духовному начальству для увещания, вразумления их и поступления с ними по правилам церковным. До возвращения их в православие принимаются правительством, для охранения их малолетних детей и подвластных им крепостных людей от совращения, указанные в законах меры... В имениях их, населенных православными, на все сие время назначается опека и им воспрещается иметь в оных жительство.

197. Кто в проповеди или сочинении будет усиливаться, привлекать и совращать православных в иное, хотя христианское, вероисповедание, или

же еретическую секту, или раскольнический толк, тот за сие преступление подвергается:

в первый раз лишению некоторых, на основании статьи 53 сего Уложения, особенных прав и преимуществ и заключению в смирительном доме на время от одного года до двух лет, а во второй — заключению в крепости на время от четырех до шести лет, также с потерей некоторых, по статье 53, особенных прав и преимуществ;

в третий же раз он присуждается к лишению всех особенных лично и по состоянию присвоенных ему прав и преимуществ и к ссылке на житье в губернии Томскую или Тобольскую, с заключением на время от одного года до двух лет, или, буде он по закону не изъят от наказаний телесных, к наказанию розгами в мере, определенной статьею 35 сего Уложения для четвертой степени наказаний сего рода и к отдаче в исправительные арестантские роты гражданского ведомства на время от двух до четырех лет.

Те, которые будут заведомо и также с намерением совратить православных в другое вероучение, распространять такие проповеди и сочинения, подвергаются:

заключению в смирительном доме на время от шести месяцев до одного года, смотря по определяемой судом мере вины их.

198. Родители, которые, быв по закону обязаны воспитывать детей своих в вере православной, будут крестить их или приводить к прочим таинствам и воспитывать по обрядам другого христианского исповедания, присуждаются за сие:

к заключению в тюрьме на время от одного года до двух лет. Дети их отдаются на воспитание родственникам православного исповедания, или, за неимением оных, назначаемым для сего от правительства опекунам, также православной веры.

Тому же наказанию подвергаются и опекуны, которые будут воспитывать вверенных им детей православного исповедания в правилах другого вероучения. При сем они немедленно устраниваются от опеки.

199. За препятствование кому-либо присоединиться добровольно к церкви православной, виновные подвергаются:

заключению в тюрьме на время от трех до шести месяцев. Но если для помешательства переходу в православие были ими употреблены угрозы, притеснения или насилия, то они приговариваются:

к лишению некоторых, на основании статьи 53 сего Уложения, особенных прав и преимуществ и к заключению в смирительном доме на время от двух до трех лет. Сверх того, во всяком случае им воспрещается иметь при себе крепостных дворовых людей православного исповедания, и управлять теми своими населенными имениями, в коих находятся православные.

200. Кто знал, что жена его или дети, или другие лица, за коими ему предоставлено законом наблюдение и попечение, намерены отступить от православного вероисповедания, не будет стараться отклонить их от сего намерения и не возьмет никаких зависящих от него по закону мер для

воспрепятствования исполнению оною, тот за сие приговаривается:

к аресту на время от трех дней до трех месяцев, смотря по мере вины, и, сверх того, если он православный, предается церковному покаянию.

201. Священнослужители других христианских вероисповеданий, которые заведомо допустят православных к исповеди, причащению или елеосвящению, или же детей их к крещению или миропомазанию по своим обрядам, подвергаются за сие:

в первый раз удалению от мест на время от шести месяцев до одного года;

а во второй — лишению духовного сана и отдаче под надзор полиции.

За исправление какой-либо из сих духовных треб для православных по неведению они подвергаются;

строгому выговору, как за несогласную с важностью их звания неосмотрительность.

202. Лица духовенства иностранных христианских исповеданий, избличенные в преподавании катехизиса малолетним исповедания православного, или же в делании им противных православию внушений, хотя и без доказанного намерения совратить их, подвергаются за сие:

в первый раз удалению от своих мест и должностей на время от одного года до трех лет; во второй — лишению духовного сана и заключению в тюрьме на время от одного года до двух, с отдачею после того под надзор полиции.

203. Лица римско-католического, как белого, так и монашествующего духовенства в губерниях западных, хотя и неупотреблявшие никаких мер для совращения православных, но имевшие оных вопреки запрещению для услужения в своих домах, при церквях или монастырях, подвергаются за сие:

денежному взысканию по десяти рублей за каждого.

204. Духовные иностранных христианских исповеданий, за принятие, без особого на каждый случай разрешения, кого-либо из иноверных российских подданных в свое вероисповедание, подвергаются:

в первый и второй раз строгому выговору; в третий — удалению от должности на два года, а в четвертый — лишению сана, и соединенных с ним особых прав и преимуществ.

205. Кто в общенародных собраниях будет начинать неприличные споры, распри или брань о различии вероисповеданий, тот за сие подвергается, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его:

или строгому выговору именем суда, или же денежному взысканию от пяти до десяти рублей, или, наконец, и аресту на время от трех до семи дней.

Глава четвертая

О святотатстве, разрытии могил и ограблении мертвых тел

241. Святотатством признается всякое похищение церковных вещей и денег, как из самих церквей, так и из часовен, ризниц и других постоянных и временных церковных хранилищ, хотя бы они находились и вне церковного строения. Важность преступления святотатства и наказания за оное

увеличиваются, когда оно соединено с оскорблением святыни, с насильственными действиями, или со взломом.

242. За ограбление церкви одним или несколькими с насилем ворвавшимися в оную людьми, хотя бы при том и не было смертоубийства и не сделано никому увечья, виновные подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу в рудниках на время от двенадцати до пятнадцати лет, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, то и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для третьей степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

За насильственное ограбление часовни, если при том не было смертоубийства и не сделано никому увечья, виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжные работы в крепостях на время от десяти до двенадцати лет, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, и к наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 для четвертой степени наказаний сего поля с наложением клейм.

евангелий, образов, мощей, разумея в том числе и оклады и украшения на крестах, образах и мощах, а равно антиминов, покрывал с священных сосудов и одежд с престолов и жертвенников; виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу в крепостях на время от десяти до двенадцати лет, а буде они не изъяты по закону от наказаний телесных, то и к наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для четвертой степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

Если сие, соединенное с оскорблением святыни, похищение учинено без взлома, то виновные подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на заводах на время от шести до восьми лет, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, и наказанию чрез палачей плетьюми в мере, определенной статьею 21 для шестой степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

244. За похищение со взломом из церкви или часовни других хотя не столь священных, но однако же употреблением оных при совершении богослужения освященных вещей, каковы суть:

купели и другие большие чаши для водоосвящения, ковши, кропила, одеяния с налоев, ризы, кадила, паникадила и поставленные уже в них свечи, лампады, богослужебные книги, кроме евангелий, и т. п., виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на заводах на время от шести до восьми лет, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, и к наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для шестой степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

Если сие похищение не было сопровождаемо взломом, то наказание

смягчается одною степенью.

245. За похищение со взломом не из церкви или ризницы церковной, а из другого какого-либо церковного хранилища, означенных выше сего в статье 243 священных предметов, виновный подвергается:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на заводах на время от шести до восьми лет, а если он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетью чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для шестой степени наказаний сего рода, с наложением клейм. Когда сие похищение учинено без взлома, то наказание виновного смягчается одною степенью.

246. За похищение со взломом, также не из церкви или церковной ризницы, а из другого какого-либо церковного хранилища или же из часовни, прочих, выше сего в статье 244 поименованных, употреблением при богослужении освященных вещей, виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на заводах на время от четырех до шести лет, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, и к наказанию плетью чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для седьмой степени наказаний сего рода, с наложением клейм.

Если сии вещи похищены из часовни или церковного хранилища без взлома, то виновный присуждается:

к ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири, с лишением всех прав состояния, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и к наказанию плетью чрез палачей в мере, определенной статьею 22 сего Уложения для первой степени наказаний сего рода.

Глава седьмая О недозволенном оставлении отечества

354. Кто, отлучась из отечества, войдет в иностранную службу без позволения правительства, или вступит в подданство иностранной державы, тот за сие нарушение верноподданнического долга и присяги подвергается:

лишению всех прав состояния и вечному из пределов государства изгнанию, или в случае самовольного потом возвращения в Россию, ссылке в Сибирь на поселение.

355. Кто, отлучась из отечества, не явится в оное обратно по вызову правительства, тот за сие ослушание приговаривается также:

к лишению всех прав состояния и к вечному изгнанию из пределов государства, если в назначенный по усмотрению суда срок он не докажет, что сие учинено им по независевшим от него, или по крайней мере, уменьшающим вину его обстоятельствам, а дотоле почитается безвестно отсутствующим, и имение его берется в опекуновское управление на основании постановленных для сего Гражданскими законами правил (т. X, приложение к статье 3809).

356. Оставшийся за границу на жительстве долее определенного на сие по состоянию его законами срока, без особенных, признаваемых достаточными для сего, причин и не вследствие также особенного на то разрешения от правительства, равномерно считается безвестно

отсутствующим и имение его берется в опекуновское управление, как сие постановлено в предшедшей 355 статье.

357. Кто будет подговаривать каких-либо подданных империи к переселению за границу, тот за сие подвергается:

лишению всех особенных, лично и по состоянию присвоенных ему прав и преимуществ и ссылке на житье в губернии Томскую или Тобольскую, или же, буде он по закону не изъят от наказаний телесных, наказанию розгами в мере, определенной статьею 35 сего Уложения для пятой степени наказаний сего рода, и отдаче в исправительные арестантские роты гражданского ведомства на время от одного года до двух лет.

Но когда к побегу за границу были подговариваемы военнослужащие или состоящие на рекрутской очереди, то виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в Сибирь на поселение, а буде они по закону не изъяты от наказаний телесных, и к наказанию плетью чрез палачей в мере, определенной статьею 22 сего Уложения для второй степени наказаний сего рода.

Раздел пятый

О преступлениях и проступках по службе государственной и общественной

Глава первая

О неисполнении указов, предписаний и законных по службе требований

358. За неприведение в исполнение именных или объявляемых в установленном за сие порядке высочайших указов и повелений по легкомыслию и недостатку внимания к столь важной обязанности службы виновное в том должностное лицо, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его:

отрешается от должности или же вовсе исключается из службы. Но когда сие лицо не исполнило высочайшего указа или повеления с намерением для каких-либо корыстных или иных видов, то оно подвергается:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжные работы в крепостях на время от десяти до двенадцати лет.

359. За неприведение в исполнение указов Правительствующего сената, и в особенности когда виновные в том должностные лица дозволили себе или допустили сие и после получения указов подтвердительных, не представив в срок объяснительных донесений о причинах неисполнения, они, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину их, подвергаются:

или удалению от должности, или исключению из службы.

360. Виновные в неприведении в исполнение указов других присутственных мест, или же предписаний, или предложений надлежащих начальств, также, не взирая на подтвердительные указы или предписания и не представив в срок объяснительных донесений, подвергаются,

смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или

уменьшающим вину их:

строгому выговору с внесением или без внесения оного в послужные списки или же вычету из времени службы от трех месяцев до одного года.

361. Когда означенные в предшедших 359 и 360 статьях указ или предписание, или предложение не приведены в исполнение с намерением, из каких-либо корыстных или иных личных видов, то виновный, также, смотря по обстоятельствам дела, приговаривается:

к ссылке на житье в губернии Томскую или Тобольскую, с заключением на время от двух до трех лет, и с потерей всех особенных как лично, так и по состоянию присвоенных ему прав и преимуществ;

или же, в случаях важных и к лишению всех прав состояния и к ссылке в Сибирь на поселение.

364. Наказаниям, в предшедших 358, 359, 360, 361 и 362 статьях определенным, и на том же основании, подвергаются виновные в неприведении в надлежащее исполнение вошедших в законную силу судебных решений или же в неучинении нужных по установленному порядку распоряжений о объявлении сих решений, и посылке следующих по оным указов.

365. Виновные в недоставлении в свое время требуемых на законном основании надлежащим порядком справок или сведений, или же ответов и объяснений, а равно и в непредставлении также в надлежащее время установленных отчетов или шнуровых книг, или срочных ведомостей и других сего рода бумаг подвергаются, смотря по важности дела:

замечаниям, более или менее строгим, или выговорам без внесения оных в послужные их списки. В случаях же особенной важности, или когда они не исполняют сей обязанности, не взирая и на подтвердительные о том требования или предписания, или же когда неоднократно будут изобличены в упущениях сего рода, то приговариваются, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину их:

или к выговору, с внесением оного в послужные их списки, или к вычету из времени службы от трех месяцев до одного года, или же к удалению от должности.

366. Места и лица, которые, не получив в узаконенный срок по требованиям своим надлежащих сведений и других, в предшедшей 365 статье означенных бумаг, или усмотрев, что сии требования оставлены без действительного исполнения, не взыщут за сие с виновных установленным порядком.

Глава одиннадцатая

О преступлениях и проступках чиновников по некоторым особенным родам службы

Отделение первое

О преступлениях и проступках чиновников при следствии и суде

456. Чиновник, который, производя следствие, по нерадению или незнанию обязанностей своих, не исполнит предписанных для сего законами правил и форм, в тех случаях, когда постановлениями о судопроизводстве не

положено за сие особого взыскания или наказания, подвергается:

тем же, которые выше сего в статье 441 определены за медленность и нерадение в отпращивании должности вообще. Но если несоблюдение предписанных правил и форм допущено с намерением по пристрастию, для учинення вреда или убытка, или, напротив, в угоду кому-либо и вообще из корыстных или иных личных видов, то виновный в оном подвергается:

отрешению от должности, и когда от сего упущения его последовали вред или убыток, обязан за оные вознаградить.

457. За приобретение чиновником самим или чрез подставленное им лицо имущества, составляющего предмет дела, по которому он производит следствие или которое подлежит его суждению, или же хотя токмо принадлежащего одному из лиц, прикосновенных к тому следствию или делу, он также отрешается от должности, а приобретенное им противозаконно имущество обращается в собственность местного приказа общественного призрения, если на оное кто-либо не предъявит других, предшествовавших покупке, законных прав.

459. Чиновник, который не начнет следствия по уголовному делу, имея достаточный законный повод к начатию оногo, в случае, когда сие учинено им по нерадению, подвергается:

выговору, более или менее строгому, или вычету из времени службы от трех месяцев до одного года, или удалению от должности, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его.

Когда ж он виновен в сем упущении по излишнему снисхождению или какому-либо пристрастию к лицам, подлежащим следствию, та приговаривается:

или к вычету из времени службы от шести месяцев до одного года, или к отрешению от должности, или к исключению из службы, также,

смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его.

460. Чиновник, который, взяв кого-либо под стражу по подозрению в преступлении или проступке, в течение первых за тем трех суток не приступит к производству допроса или, по крайней мере, не объявит задержанному им о причине сего задержания, подвергается за сие строгому выговору. Дозволивший себе такую неправильность в другой раз подвергается:

вычету от трех месяцев до одного года из времени службы, а в третий раз — отрешению от должности.

461. За медленность в производстве следствия, когда при оном не встречается никаких особенных важных препятствий или трудностей, виновный в том чиновник может, по усмотрению суда, быть подвергнут:

выговору, более или менее строгому, или же вычету от трех до шести месяцев из времени службы. Но когда сия медленность допущена с намерением, по пристрастию или же ненависти, вражде или по другим каким-либо противозаконным побуждениям или причинам, то он отрешается

от должности или исключается из службы, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его.

463. Если при следствии или суде по делу уголовному чиновник даст виновному какие-либо недозволяемые законом средства к оправданию или будет стараться ослабить силу представляющихся против подсудимого улики или доказательств, то он за сие подвергается:

или строгому выговору с внесением оного в послужной его список, или вычету от трех месяцев до одного года из времени службы, или же и отрешению от должности, смотря по важности следствия или дела и обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину его.

Розділ VI НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)

Тема 6.1. Суспільно-політичний лад, джерела та основні риси права в період Української Народної Республіки та Української Держави

План

- Державотворча діяльність Української Центральної Ради:
- державний устрій; - судоустрій та судочинство; - джерела права; - основні риси кримінального права.
- Українська Держава: - державний устрій; - судоустрій; - джерела права; - основні риси кримінального права.
- Директорія Української Народної Республіки: - центральні та місцеві органи влади; - судоустрій; - джерела права; - кримінальне право.

Державотворча діяльність Української Центральної Ради.

За твердженням провідного дослідника Української революції В. Верстюка, Українська Центральна Рада була створена не 3, а 7 березня 1917 р. Саме того дня відбулися вибори її керівного ядра. Очолив УЦР М. Грушевський, який на той час іще перебував у Москві.

До її складу ввійшли кооптовані представники різних національних організацій, товариств, політичних партій винятково соціалістичного спрямування.

Оскільки в умовах 1-ї світової війни Центральна Рада не змогла провести демократичних виборів і отримати мандат довіри від населення, її чільні діячі вирішили узаконити свій статус в інший спосіб. У найближчі місяці були проведені, Всеукраїнський народний конгрес, робітничий, селянський, військовий з'їзди, на яких усі верстви українського суспільства надали право УЦР представляти свої інтереси перед Тимчасовим урядом Росії.

Внаслідок переговорів у Петрограді, а потім у Києві, Тимчасовий уряд визнав Генеральний секретаріат УЦР вищим розпорядчим органом України,

щоправда, підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління Україною, в якому українці домагалися автономії свого краю, Тимчасовий уряд відмовився затвердити. Замість Статуту, 4 серпня до Києва надійшла «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові». У ній йшлося про перетворення Генерального секретаріату на місцевий орган, підпорядкований Тимчасовому уряду. Юрисдикція Генерального секретаріату поширювалася на 5 із 9 українських губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і частину Чернігівської, значно звужувалися його повноваження на цій території.

Новий виток ескалації напруження стався після Жовтневого перевороту 1917 р. та захоплення більшовиками влади в Росії. Свого піку він сягнув після ухвалення резолюції, в якій Центральна Рада висловилася проти більшовицького повстання у Петрограді.

У відповідь уряд Російської Федерації на чолі з В. Леніним 4 грудня 1917 р. направив до Центральної Ради ультиматум, в якому, з одного боку, визнав право Української Народної Республіки на національне самовизначення, а з іншого — пред'явив низку безпідставних претензій до її політики. Нічим іншим, ніж безцеремонним втручанням у справи УНР, той документ визнати не можна.

Збройний конфлікт розпочався 10 грудня 1917 р. у Харкові із роззброєння українського бронедивізіону російськими більшовицькими військами.

На жаль, українські як політичні, так і військові сили не змогли протистояти організованому більшовицькому натиску. Тож українці вбачали свій порятунок в укладенні договору з країнами, які воювали з радянською Росією. Однак втіленню цього наміру всіляко перешкоджала більшовицька Росія, адже вона з листопада 1917 р. вела інтенсивні переговори про укладення перемир'я з країнами Четверного блоку, тобто з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією.

Російська Федерація як спадкоємниця Російської імперії виступала на переговорах від імені всіх народів, які проживали на її території, зокрема й українського. Саме ця обставина змусила Українську Центральну Раду направити власну делегацію до Бреста.

27 січня (9 лютого) 1918 р. після нетривалих переговорів між УНР і державами Четверного блоку Брестський мирний договір було підписано. Відповідно до його умов Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина визнавали Українську Народну Республіку суб'єктом міжнародного права і зобов'язувалися надати їй збройну допомогу для боротьби з більшовиками. Центральна Рада, своєю чергою, впродовж першої половини 1918 р. мала поставити державам-союзницям 60 млн пудів хліба, 400 млн штук яєць, 3 млн пудів цукру і навіть соломі. Крім того, кожен німецький та австро-угорський солдат окупаційного контингенту військ отримував можливість щодня направляти посилку для своїх рідних вагою близько шести кілограмів.

Виконуючи умови договору, війська Четверного блоку 18 лютого вступили на територію України. 1 березня разом із передовим українським

загоном С. Петлюри вони увійшли до Києва. Проте втрата соціальної опори всередині країни, непорозуміння з союзниками на ґрунті протилежного бачення економічного та політичного розвитку країни призвели до загибелі Української Центральної Ради. Останній день її роботи, 29 квітня 1918 р. позначений ухваленням Статуту про державний устрій, права і вольності УНР.

Державний устрій.

За формою правління Україна в перший період революції була демократичною республікою, хоча й перебувала у складі Російської імперії. У той час Росія офіційно залишалася монархією, адже ніяких рішень центральних органів влади з її скасування не ухвалювалося. Лише 1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд проголосив Російську державу республікою.

Таким чином, українська влада підпорядковувалася центральному органу Росії — Тимчасовому уряду. До скликання Установчих зборів в його руках зосереджувалася законодавча і виконавча влада.

Українська Центральна Рада — представницький орган різноманітних верств тогочасного суспільства. Її вищим органом визнавалися Загальні збори (сесії). Загальні збори мали скликатися один раз на місяць, однак за увесь час роботи відбулося лише дев'ять сесій.

З метою оперативного управління 8 квітня 1917 р. Центральна Рада створила Комітет Центральної Ради. До нього входили Президія УЦР (голова та два заступники) та 17 членів. Комітет обирав голів комісій, що діяли в складі УЦР, її секретарів, скарбника. Він готував проекти найважливіших політичних документів, ухвалював і проголошував їх від імені Центральної Ради. У червні — липні відбулася реорганізація Комітету. Він став називатися Малою радою, чисельність якої зросла до 56 осіб.

Виконавчі функції покладалися на Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, створений 15 червня 1917 р. Після проголошення III Універсалом Української Народної Республіки Генеральний секретаріат виконував обов'язки уряду України, а після ухвалення IV Універсалу був реорганізований у Раду Народних Міністрів.

Важливою складовою структур УЦР були її численні постійні й тимчасові колоси.

Невпорядкованість і відсутність чіткого розмежування повноважень — основна ознака місцевих органів влади того періоду. Одночасно в Україні діяли комісари Тимчасового уряду, покликані стежити за виконанням законів на місцях; губернські, повітові комісари Центральної Ради, коменданти міст і містечок контролювали виконання рішень української влади; ради селянських депутатів і волосні, повітові, губернські земельні комітети, на яких покладалися обов'язки «порядкування не тільки земельною власністю, а й сільськогосподарським інвентарем».

У травні 1917 р. Тимчасовий уряд значно розширив повноваження органів місцевого самоврядування, насамперед земських установ. До палюго відання перейшли питання охорони праці, стан бірж праці, громадських майстерень, усунення дорожнечі. Виконавчими органами земств стала

міліція.

Судоустрій та судочинство.

Центральна Рада не відразу взялася за створення власної судової системи. Впродовж тривалого часу в Україні продовжували діяти суди, запроваджені реформою 1864 р. Лише в грудні 1917 р. Генеральне секретарство судових справ розпочало проведення судової реформи зі створення тимчасового (до скликання Установчих зборів) Генерального суду, який складався з трьох департаментів: цивільного, кримінального і адміністративного. Члени Генерального суду обиралися Центральною Радою таємним голосуванням, більшістю у 3/5 голосів, терміном на 3 роки. Освітній ценз при цьому вирішального значення не мав. До складу вищої судової інстанції України входило 18 генеральних суддів.

Таким чином, судоустрій не набув завершеного вигляду. На місцях продовжувала діяти стара судова система з дільничними мировими судами та з'їздами мирових суддів як апеляційною інстанцією.

Судами загальної підсудності вважалися окружні суди, що розглядали справи у складі трьох суддів, а найважливіші кримінальні — ще й 12 присяжних засідателів.

До початку березня 1918 р. в Україні формально існували волосні суди.

Для оперативного розгляду тяжких кримінальних справ 14 лютого 1918 р. було запроваджено посади головних губернських військових комендантів. 5 березня 1918 р. міністерствами військових справ, юстиції, внутрішніх справ затверджено Інструкцію військовим революційним судам. Саме губернському коменданту доручалося сформувати суд, який розглядав справи про вбивство, підпал, згвалтування, пограбування, розбійний напад. Юрисдикція суду поширювалася як на військових, так і на цивільних громадян УНР.

До військово-революційних судів входили члени колегії у складі двох представників громадськості і чотирьох призначених військовим комендантом. Головував у суді старший з офіцерів. У судовому засіданні брали участь захисник, приватний обвинувач і приватний позивач. Неявка однієї сторони не була перешкодою для розгляду справи.

Згідно з положеннями інструкції, члени військового революційного суду повинні були почати розгляд конкретних справ не пізніше ніж через 10 днів після вчинення злочину.

Розгляд справи в суді розпочинався за рішенням губернського коменданта після проведеного впродовж трьох діб дізнання. Під час дізнання необхідно було з'ясувати всі обставини справи. Не мали права залучатися до процесу особи, що підпорядковувалися підозрюваному по службі, його родичі та близькі. Орган дізнання мав право проводити обшуки та виїмки. На період дізнання підозрюваного дозволялося брати під варту.

Справа розглядалася публічно. У закритому засіданні вона слухалася в тому разі, «коли суд вважав, що публічне розглядання діла ображає моральне або релігійне почуття...».

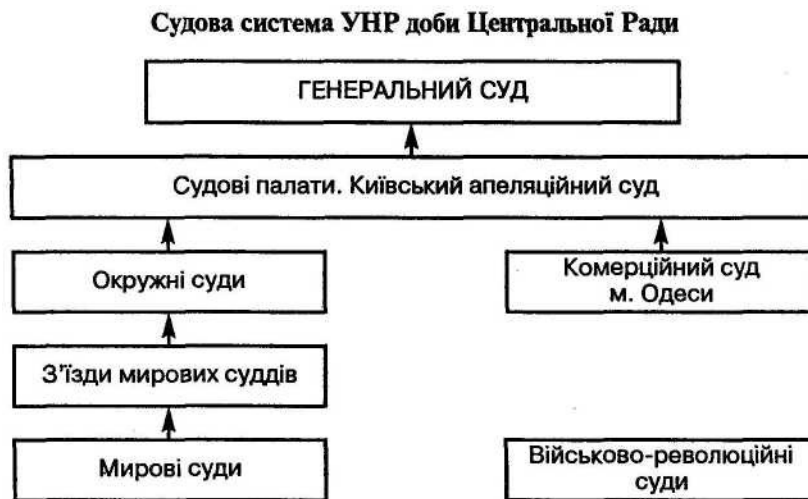
Засідання суду не могли перериватися. Якщо такий випадок мав місце,

то розгляд справи розпочинався від початку.

Для кваліфікації злочину і визначення міри покарання судці користувалися відповідними нормами російського законодавства царського періоду. Однак смертна кара як вид покарання українським законодавством не застосовувалася.

Вироки військового революційного суду не підлягали оскарженню і набирали чинності одразу після їх оголошення. Їх виконання покладалося на повітових комендантів упродовж однієї доби після постанови суду.

Після укладення Брестського договору 1918 р. та окупації України військами Німеччини і Австро-Угорщини будь-яка кримінальна справа проти громадян УНР могла розглядатися військово-польовими судами цих країн. Лише 25 квітня 1918 р. наказом головнокомандувача німецьких військ в Україні було чітко визначено категорію справ, підсудних військово-польовим судам. Військовослужбовці збройних сил УНР не підлягали юрисдикції цих судів.

Джерела права. Формування власної правової системи Українська Центральна Рада розпочала відразу після Жовтневого перевороту. 25 листопада 1917 р. вона ухвалила Закон про правонаступництво, згідно з яким усі закони колишньої Російської держави зберігали чинність на території України. Центральній Раді дозволялось ухвалювати нові закони і від імені Української Народної Республіки скасовувати старі.

За час своєї діяльності Центральна Рада ухвалила кілька важливих законодавчих актів.

Перший Універсал — звернення програмного характеру, схвалене 10 червня 1917 р. В ньому висловлювалося прагнення молоді української демократії до волі, до права самостійного порядкування своїм життям, до створення шляхом рівного, прямого і таємного голосування Українських Установчих зборів, до національно-територіальної автономії у складі Росії. В документі йшлося про необхідність ліквідації приватної власності на землю.

Другий Універсал (3 липня 1917 р.). Став наслідком переговорів керівництва Центральної Ради з представниками Тимчасового уряду. У документі заявлено про визнання Петроградом Генерального секретаріату як носія найвищої краєвої влади України, склад якого за погодженням із

Центральною Радою затверджувався Тимчасовим урядом. З огляду на це проголошено, що Україна відкладає наміри створити автономію до рішення Всеросійських Установчих зборів.

Третій Універсал. З'явився після Жовтневого перевороту в Петрограді 7 листопада 1917 р. Основні його положення:

- 1) проголошувалося створення Української Народної Республіки у складі майбутньої Російської Федерації;
- 2) до скликання Українських Установчих зборів Центральна Рада перебирала повноваження законодавчого характеру. Генеральний секретаріат ставав урядом України;
- 3) скасування приватної власності на землю та її передання всьому трудовому народові;
- 4) запровадження 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом;
- 5) негайний початок мирних переговорів та укладення справедливого миру між воюючими країнами;
- 6) скасування смертної кари та оголошення амністії політичним в'язням;
- 7) розширення прав місцевого самоврядування;
- 8) забезпечення політичних прав і свобод громадян УНР;
- 9) надання національним меншинам національно-персональної автономії.

Закон від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію. Законом надавалося право росіянам, полякам і євреям задовольняти свої національно-культурні прагнення на всій території України незалежно від місця їх проживання. Представники кількісно менших націй проходили жорсткішу процедуру визнання своїх прав на національний розвиток. Для цього необхідно було зібрати 10 тис. заяв осіб, що підтверджували свою належність до певної нації, та передати їх на розгляд Генеральному суду. Останній впродовж шести місяців мав ухвалити рішення про надання відповідного статусу тій чи іншій національній меншині. Представники окремих меншин об'єднувались у національні союзи, яким надавалося право бути офіційним представником відповідної нації перед державними та самоврядними органами Української Народної Республіки.

Четвертий Універсал (11 січня 1918 р.). Проголосив Україну незалежною державою. Однак проголошена самостійність не мала абсолютного характеру. Адже остаточне розв'язання питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської імперії покладалося на майбутні Українські Установчі збори.

В Універсалі знайшли відображення й інші питання суспільно-політичного життя країни, зокрема:

- 1) необхідність продовження мирних переговорів із країнами Четверного союзу;
- 2) демобілізація армії після укладення мирного договору та створення на її основі народної міліції;

- 3) необхідність ухвалення земельного закону, який ліквідував би приватну власність на землю і передав її трудовому народові без викупу;
- 4) забезпечення роботою безробітного населення;
- 5) проголошувалася державна монополія на зовнішню торгівлю;
- 6) державний контроль над банківським капіталом;
- 7) підтверджувалося право національних меншин на національ-но-персональну автономію.

Конституція УНР або Статут про державний устрій, права і вольності УНР від 29 квітня 1918 р. Визнала народ України джерелом влади. Своє суверенне право на владу він мав здійснювати через Всенародні збори України — вищу законодавчу владу в державі. За формою державного устрою УНР визнавалася парламентською республікою. Найвища посадова особа держави — голова Всенародних Зборів мав виконувати «всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки».

Влада УНР за класичним демократичним принципом поділялася на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Виконавча влада зосереджувалася в руках уряду — Ради Народних Міністрів, судова—у Генерального суду.

Місцевими органами влади проголошувалися виборні ради та управи громад, волостей і земель.

Велика увага надавалася захисту прав людини. Ніхто не мав права обмежити на території України свободу слова, друку, віросповідання, права на страйк.

Проголошувалася повна свобода вибору місця проживання і пересування. Загальне, рівне, таємне виборче право (активне і пасивне) надавалося тільки громадянам УНР, яким на день виборів виповнилося 20 років. Його позбавлялися лише особи, визнані у законному порядку божевільними.

В окремих випадках Конституція передбачала можливість обмеження (не більше ніж на три місяці) політичних прав і свобод. Це могло статися за рішенням Всенародних зборів чи Ради Народних Міністрів у разі війни чи внутрішніх заворушень.

Конституція обійшла увагою такі питання, як державна символіка, принципи внутрішньої та зовнішньої політики, порядок обрання місцевих органів влади та управління тощо. Очевидно, ці положення мали регулюватися окремими законами.

Основні риси кримінального права. Єдина система кримінального права за доби Української Центральної Ради так і не склалася. Проте УЦР намагалася запровадити такі правові норми, які в умовах розвитку революції спрямовувалися на охорону власності, захищали безпеку держави, громадський порядок.

Зберігала чинність на території України постанова Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. «Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року», згідно з якою військовий міністр за згодою з міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг відправити до в'язниці осіб, діяльність яких, на

його думку, підпадала під дію названої постанови, а також депортувати їх за межі України.

Після підписання Брестського миру з країнами Четверного союзу та відновленням влади Центральної Ради на території України, у березні 1918 р. набрав чинності Закон про покарання осіб, які шляхом збройної боротьби намагалися ліквідувати українську державність. Винні у вчиненні цього виду злочину позбавлялися громадянства і висилалися за межі держави.

Діяла в УНР і ухвала Тимчасового уряду «Про відповідальність за образу дипломатичних представників іноземних дружніх держав», якими в УНР вважалися Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Румунія тощо. Винні піддавали позбавленню волі на строк до трьох років.

Значну увагу УЦР приділяла нормотворчості, спрямованій на відновлення порушень у сфері податкового законодавства. Так, постановою Генерального секретаріату «Про виручку і податки» від 20 грудня 1917 р. встановлювалася кримінальна відповідальність для фізичних та юридичних осіб, які вчасно не сплатили прибуткового та інших державних податків. Винним загрожувало ув'язнення терміном до 6 місяців, арешт до 3 місяців або штраф до 300 рублів.

Посиленими карами кримінальний закон захищав виборчі права громадян Української Народної Республіки. Слідом за ухваленням закону про вибори Секретаріат внутрішніх справ підготував циркуляр, що мав забезпечити прозорість і демократичність проведення виборів до Українських Установчих зборів. Закон містив перелік діянь, скоєння яких тягло за собою кримінальну відповідальність. Осіб, винних у порушенні виборчого законодавства, очікувало тюремне ув'язнення або арешт.

Із 16 квітня 1918 р. чинним на території УНР став Закон про недоторканність членів Центральної Ради. У ньому зазначалося, що делегати вищого законодавчого органу України притягувалися до кримінальної відповідальності лише з його дозволу. Арештовувати члена Центральної Ради дозволялося тільки тоді, коли він був затриманий на місці вчинення злочину. Однак і в цьому разі судовий розгляд міг бути перенесений, а позбавлення волі відкладено, якщо за це висловиться переважна більшість на засіданні Центральної Ради.

Покарання злочинців здійснювалося з урахуванням обставин справи та особи підсудного на основі правосвідомості суддів. Для обрання міри покарання бралися до уваги обставини, що обтяжували або пом'якшували відповідальність, а саме: мотиви і мета злочину, інколи місце й час його вчинення, сімейне становище підозрюваного тощо.

Слід зазначити, що в кримінальному законодавстві Центральної Ради законодавча форма надавалась і такому інституту кримінального права, як умовно-дострокове звільнення засуджених од відбуття подальшого покарання. Право на умовно-дострокове звільнення надавалося судам, які розглядали справу вперше або переглядали її за новоявлених обставин. У такий спосіб судові органи мали більші можливості уникнути помилок під час винесення вироків щодо пом'якшення покарання винним.

Українська Держава.

За умовами Брестського договору територія УНР стала зоною окупації військами Німеччини та Австро-Угорщини. Півмільйонна армія союзників швидко впоралася зі своїми зобов'язаннями і визволила Україну від російсько-більшовицьких загарбників. Черга виконати свою частину зобов'язань, організувавши поставки продовольства країнам — учасницям договору, надійшла до Центральної Ради. Проте на заваді став проголошений ще восени III Універсалом курс на соціалізацію землі. Саме він започаткував хаос і руїну українського села. Розпочався неконтрольований процес перерозподілу власності, земельної насамперед.

У цих умовах керівництво збройних сил союзників розпочало пошук кандидатури, яка змогла б забезпечити їхні потреби у продуктах харчування та дешевій сільськогосподарській сировині. Вибір припав на колишнього генерала царської армії, нащадка давнього гетьманського роду Павла Скоропадського.

29 квітня 1918 р., в останній день засідання Української Центральної Ради, з'їзд землевласників у Києві проголосив П. Скоропадського гетьманом України. У ніч проти 30 квітня його прибічники захопили державні установи і найважливіші об'єкти. Відбувся державний переворот, і Центральна Рада припинила існування.

В основу економічної політики гетьман поклав принципи підприємництва, приватної власності, а в сфері політичного життя — жорстку модель централізованої влади. У «Грамоті до всього українського народу» 29 квітня 1918 р. було визначено основні завдання гетьманської влади: підготування закону про вибори до національного законодавчого сейму, надання селянам права викупу землі у поміщиків, відродження свободи торгівлі, відбудова промисловості, поліпшення умов праці робітників.

Заявлені наміри, однак, увійшли в суперечність із реаліями суспільного життя. Повернення земельної власності поміщикам, заводів і фабрик капіталістам, переслідування прихильників Центральної Ради, наступ на політичні права і свободи не сприяли стабілізації політичної ситуації в країні та авторитету гетьмана.

На гребені всенародного невдоволення у ніч проти 14 листопада 1918 р. постала Директорія УНР — орган, створений з метою повалення гетьманської диктатури. Розв'язанню цього завдання сприяла й міжнародна ситуація. На фронтах світової війни країни-союзниці остаточно втратили ініціативу та 11 листопада 1918 р. були змушені капітулювати перед Антантою. Дедалі ширше розгортання революційного руху всередині країни стало ще однією проблемою для Австро-Угорщини та Німеччини.

Директорія УНР вміло скористалася ситуацією, розпочавши 16 листопада антигетьманське збройне повстання. Через місяць її війська увійшли в Київ. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського припинила існування.

Державний устрій.

Спільної думки щодо форми правління вітчизняні дослідники донині не мають. Одні вважають її перехідною від парламентської до президентської республіки, інші — конституційною монархією, де актом конституційного характеру стали оприлюднені 29 квітня 1918 р. «Закони про Тимчасовий державний устрій України». Саме в цьому документі з'являється змінена назва держави — Українська Держава.

У гетьмана зосереджувалася вся повнота законодавчої та виконавчої влади. Він визнавався головнокомандувачем армії та військово-морського флоту. Представляв Українську Державу на міжнародній арені, здійснював помилування, міг переглянути вироки і припинити кримінальне переслідування, якщо останнє не порушувало законних інтересів громадян.

Закон набрав чинності лише після затвердження його главою держави. Він затверджував і звільняв Раду Міністрів у повному складі.

Передбачалося створення сейму, однак закону про нього так і не було розроблено.

Рада Міністрів провадила координацію та організацію діяльності центральних органів управління. Її очолював голова Ради Міністрів, який особисто формував склад кабінету. Саме Рада Міністрів розробляла проекти законів, обговорювала їх на своєму засіданні та передавала на затвердження гетьманові.

Найвищою судовою інстанцією залишався Генеральний суд, члени якого призначалися гетьманом.

Судоустрій.

Оскільки формування вищої судової установи відбулося за часів Центральної Ради, 2 червня 1918 р. гетьман переглянув Закон УЦР про Генеральний суд і вніс до нього відповідні корективи. Поправки торкнулися насамперед організації в складі Генерального суду цивільного, кримінального та адміністративного департаментів. Кількісний і персональний склад департаментів мав затверджувати Державний сенат.

Лише 8 липня гетьман затвердив Закон про створення Державного сенату як «вищої в судових і адміністративних справах державної інстанції». В ньому визначалася структура сенату, вимоги до senatorів і порядок їх призначення.

Державний сенат запроваджувався в Українській Державі з 1 вересня 1918 р.

Він поділявся на три генеральні суди: адміністративний, цивільний та карний. Senatorів уперше призначав гетьман, а згодом вони обиралися самим сенатом і затверджувалися главою держави. До кандидата пред'являлися такі вимоги: наявність вищої юридичної освіти і не менше 15 років трудового стажу в судових органах, на адвокатській службі чи викладацькій роботі. Senatorові заборонялася будь-яка інша діяльність, окрім наукової та викладацької.

Генеральні суди поділялися на відділи. Їх очолювали «старші» senatorи. Senatorи кожного з генеральних судів обирали на безстроковий термін голову, який затверджувався гетьманом. Обрані посадовці головували

на загальних зборах генеральних судів.

Переводити сенатора з одного генерального суду до іншого без його згоди не дозволялося. В разі порушення кримінальної справи проти сенатора його усували від виконання обов'язків на період розслідування. Сенатор міг бути позбавлений свого звання не інакше, як за рішенням суду.

Усього в Державному сенаті налічувалося 59 сенаторів, разом із президентом і головами генеральних судів.

У кожному генеральному суді та в загальних зборах сенату запроваджувалися посади прокурорів та їхніх заступників. Прокурори Державного сенату могли порушувати питання про необхідність тлумачення, доповнення чи зміни чинних законів.

Як бачимо, гетьман відновлював судові установи, властиві царському режиму. Свідченням цьому є затвердження закону «Про судові палати і апеляційні суди» від 8 липня 1918 р. За словами самого П. Скоропадського, із запровадженням судових палат «нам довелося повернути на службу колишніх судових діячів».

Законом передбачалося створення Київської, Харківської та Одеської судових палат. Члени судових палат призначалися гетьманом із осіб, що мали вищу юридичну освіту і відповідний стаж роботи в судовому відомстві.

Судові палати Української Держави склалися з цивільного і кримінального департаментів. їм належали такі ж повноваження, як і судовим палатам колишньої Російської імперії. У складі кожної палати діяли по три постійні судді, розглядалися апеляційні справи на вироки та рішення окружних суддів, ухвалені без участі присяжних засідателів. Як суд першої інстанції, судова палата розглядала справи про державні та службові злочини, правопорушення посадових осіб. В Одеській судовій палаті розглядалися апеляційні справи на рішення Одеського комерційного суду. Для участі в судових засіданнях судових палат і Державного сенату призначалися присяжні засідателі.

Поряд із відновленими судовими палатами налагоджували діяльність окружні суди. В Українській Державі станом на 16 серпня 1918р. функціонували 19 окружних судів, тоді як напередодні Лютневої революції 1917 р. їх в Україні налічувалося 25. Судовий округ охоплював територію 3—4 повітів.

Окружним судам були підсудні всі справи, які виходили за межі компетенції мирових судів. У складі колегії з трьох суддів в окружних судах розглядалися адміністративні, цивільні та кримінальні справи.

26 липня 1918 р. уряд ухвалив постанову, яка надавала право притягати до кримінальної відповідальності осіб, що посягали на основи державного устрою та громадський порядок. З-поміж цієї категорії злочинів вирізнялися: зрада, шпигунство, повстання, знищення або пошкодження воєнних вантажів, засобів зв'язку, вбивство, пограбування, згвалтування тощо.

Ухвалений закон, однак, не послабив опору селянства. Тому постановою від 24 вересня 1918 р. уряд дозволив правоохоронним органам і місцевій владі проводити обшуки й вилучення речей в осіб, запідозрених у

вчиненні діянь, що загрожували існуючому ладу та безпеці держави. Підозрювані могли затримуватися на двомісячний термін, а з 30 листопада 1918 р. час перебування під вартою для них було збільшено до трьох місяців. Указаних осіб дозволялося виселяти за межі держави або утримувати у спеціально призначених для цього місцях.

До категорії особливо тяжких державних злочинів було віднесено замах на життя і здоров'я «ясновельможного пана гетьмана». 27 листопада 1918 р. Рада Міністрів Української Держави ухвалила проект закону «Про захист життя, недоторканності й честі Особи Гетьмана всієї України». Відповідальність наставала за такі протиправні діяння:

- 1) посягання на життя, здоров'я і свободу особи гетьмана, а також на позбавлення його верховної влади або на обмеження його повноважень;
- 2) створення та участь у групі, діяльність якої матиме на меті діяння, передбачені пунктом 1;
- 3) образа гетьмана розповсюдженням друкованої продукції;
- 4) виготовлення письмових, друкованих творів і малюнків, що містили образу або погрозу особі гетьмана.

Для П. Скоропадського, який перебрав виконання продовольчих зобов'язань перед країнами Четверного блоку, надзвичайно важливим було збереження зібраного урожаю, хліба, розширення посівних площ, зрештою, збільшення обсягів вирощеної сільськогосподарської продукції. На перешкоді часто ставали самі селяни, незадоволені внутрішньою політикою гетьманського уряду. Непоодинокі факти бойкоту поставок збіжжя, нищення посівів, підпали урожаю, вирізання худоби вимагали законодавчого врегулювання цього виду протиправних діянь. Саме тому 29 червня 1918 р. Рада Міністрів внесла ряд уточнень до «Уложення про покарання виправні та кримінальні». Ними передбачалося ширше застосування заходів кримінального впливу щодо власників, які нищили особисте майно, сільськогосподарський інвентар, домашній реманент тощо. Кримінальне переслідування розпочиналося незалежно від наявності скарги потерпілої сторони.

У контексті попереднього, 8 липня 1918 р. було ухвалено тимчасовий закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Він зобов'язував місцеві органи влади вилучати в селян сільськогосподарський інвентар у тому разі, якщо він не використовувався на повну потужність у власних господарствах. Узаконювалося також примусове залучення селян до виконання термінових сільськогосподарських робіт із відповідною оплатою. Осіб, що ухилялися від роботи, дозволялося арештовувати на тримісячний термін і накладати штраф у розмірі до 500 рублів.

Отже, за доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського кримінально-правові норми врегульовували насамперед найважливіші сфери суспільно-політичного життя країни — державну безпеку та громадський порядок.

Директорія Української Народної Республіки.

Директорія складалася з п'яти осіб: В. Винниченко (голова), Ф. Швець,

П. Андрієвський. А. Макаренко, С. Петлюра. Своє головне завдання — ліквідацію гетьманського режиму вона успішно виконала впродовж місяця після початку збройного повстання. 18 грудня 1918 р. Директорія урочисто увійшла до Києва, відновивши Українську Народну Республіку.

26 грудня Директорія створила уряд - Раду Народних Міністрів, до якої увійшли представники соціалістичних партій. Того ж дня вона оприлюднила декларацію, в якій проголосила себе тимчасовим верховним органом. Свої повноваження вона мала передати Конгресу трудового народу.

Міжнародна ситуація складалася не на користь Директорії. Французький десант військ Антанти, що висадився 2 грудня 1918 р. в Одесі, не визнав Української Народної Республіки, а на її керівництво дивився як на більшовиків. Водночас розгорталася агресія червоногвардійських військ Росії на Лівобережній Україні.

У цих умовах розпочала свою роботу перша сесія Трудового конгресу, якій передувало проголошення соборності західних і східних земель (22 січня 1919 р.). В останній день засідань Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготування закону про вибори до всенародного парламенту. З огляду на воєнний стан передав законодавчу і виконавчу владу Директорії УНР, до складу якої шостим членом увійшов диктатор ЗУНРу Є. Петрушевич.

Під натиском більшовицьких військ Директорія покинула Київ. Розпочав охопити навіть її керівників. На вимогу французького командування в Україні В. Винниченко склав повноваження голови Директорії та виїхав за кордон. 11 лютого 1919 р. Директорію очолив С. Петлюра.

Двічі потому війська Директорії на короткий час захоплювали Київ: спочатку в серпні 1919 р. разом з об'єднаними силами Української Галицької армії, а вдруге — з польською армією, після укладення 21 і 24 квітня 1920 р. договору і військової конвенції з Ю. Піл-судським, який дістав назву Варшавського договору. В обох випадках українцям не поталанило: спершу не дозволили закріпитися в Києві «єдинонеділимці» білогвардійського генерала Денікіна, а вдруге — більшовицька кіннота С. Будьонного.

Зміст Варшавського договору викликав неприйняття та обурення у політичних колах української національної демократії. Однак сучасна історіографія поставила під сумнів однозначність такої позиції, вказуючи на необхідність ретельного з'ясування справжніх мотивів укладення договору.

У своїй основі українсько-польські домовленості зафіксували такі положення:

— Польща визнавала незалежність УНР та Директорію як її верховну владу;

— польський уряд зобов'язувався не укладати жодних договорів із третіми країнами, якщо вони спрямовувалися проти України;

— Директорія визнавала Польську державу в кордонах 1772 р. і погоджувалася на передачу українських територій — Східної Галичини, Холмщини з Підляшшям, Лемківщини, Посяння і кількох повітів Волині (усього 10 млн українців);

— українцям у Польщі та полякам в Україні гарантувалися права на національно-культурний розвиток;

— відновлювалися права польських землевласників у межах території УНР;

— об'єднані українсько-польські війська повинні були взяти участь у боротьбі проти більшовиків. На поляків, крім того, покладалось озброєння трьох українських дивізій, а на Директорію — забезпечення польських військ продуктами харчування та фуражем під час їх перебування на території УНР.

Підписаний договір не гарантував Директорії беззастережної підтримки з боку польської влади. Після низки фронтних поразок, 12 жовтня 1920 р. між польською та радянською сторонами було укладено перемир'я. Цим польський уряд порушив умови Варшавського договору. 21 листопада війська Директорії відступили за Збруч, де польською владою були затримані та роззброєні.

18 березня 1921 р. між Польщею, з одного боку, та радянськими Росією та Україною — з іншого було підписано Ризький мирний договір. В обмін на територіальні поступки Польща визнала УСРР і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких сил та уряду УНР.

Решта українських земель також потрапила до складу інших країн. У 1918 р. Румунія окупувала Буковину, а Закарпаття 1919 р. дісталось Чехо-Словаччині.

Центральні та місцеві органи влади.

Законодавча і виконавча влада на останньому етапі української революції зосереджувалась у Директорії Української Народної Республіки, яку в ніч проти 14 листопада 1918 р. створили чільні діячі Українського Національного Союзу та представники січового стрілецтва. їй належала судова та вища військова влада в країні. За сучасними мірками Директорія стала революційним органом із диктаторськими повноваженнями.

Оскільки Директорія постала аж ніяк не легітимно, вона намагалася узаконити результат перемоги над гетьманом. Цю місію мав виконати Трудовий конгрес, до складу якого було обрано представників від робітників, селян і трудової інтелігенції. В історико-пра-вовій літературі конгрес часто називають парламентом, адже він формувався за принципом територіального представництва.

На останньому засіданні 28 січня 1919 р. конгрес ухвалив Закон про форму влади на Україні, яким уся влада передавалася Директорії «до скликання слідуючої сесії Трудового конгресу». Директорія дістала право приймати закони, які підлягали затвердженню на найближчій сесії конгресу. У міжсесійний період мала працювати президія конгресу, функції якої взагалі не було окреслено.

Інший документ — «Універсал Трудового конгресу» передбачав створення при Директорії низки депутатських комісій. Кожна комісія мала контролювати діяльність одного або кількох міністерств.

Саме Раді Народних Міністрів Директорія передавала законодавчі повноваження, зосередивши в себе функції верховної влади Республіки.

Незважаючи на спроби демократизувати державу, ні Директорії, ні Раді Народних Міністрів, які вели боротьбу на кілька фронтів, ні Трудовому конгресу, який жодного разу більше не збирався, зробити це так і не пощастило.

Влада на місцях передавалася волосним, повітовим, губернським комісарам і отаманам, яких призначала Директорія. У деяких губерніях було відновлено діяльність дореволюційних органів міського і земського самоврядування — земські зібрання та земські управи, міські думи та міські управи. Майже скрізь діяли революційні ради робітничих і селянських депутатів.

24 червня 1919 р. було затверджено Інструкцію про тимчасову організацію влади на місцях, згідно з якою волосний комісар призначався на посаду повітовим, повітовий - губернським і затверджувався міністром внутрішніх справ. Кандидатура губернського комісара подавалася на затвердження Директорії. Виконавчими органами на рівні повіту були комісаріати, а на рівні губернії — управління.

На губернських комісарів покладалися нагляд за виконанням розпоряджень центральної влади, організація мобілізаційних робіт, керівництво міліцією тощо. Вони наділялися правом видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку, здійснювали загальне керівництво органами місцевого самоврядування.

Судоустрій.

Директорія вдалася до відновлення тих судових установ, які створила Центральна Рада. Так, 2 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про поновлення роботи Генерального суду. Останній став називатися Надвищим судом Республіки. Чинним став Закон «Про заведення апеляційних судів», ухвалений Центральною Радою 1 грудня 1917 р. Паралельно функціонували деякі ланки царської судової системи, зокрема випробувані часом мирові суди. Судді Надвищого суду так і не змогли приступити до виконання своїх обов'язків, бо 5 лютого 1919 р. Київ захопили більшовики, Директорія змушена була переїхати до Вінниці. В подальшому вищий судовий орган так і не зможе налагодити роботу, оскільки увага Директорії буде зосереджена на боротьбі з численними зовнішніми ворогами.

Замість військово-польових судів, які існували при штабі Осадного корпусу січових стрільців, з 26 січня 1919 р. запроваджувалися надзвичайні військові суди. Вони могли діяти на територіях, що оголошувалися на воєнному стані чи стані облоги. В УНР воєнний стан було запроваджено з 24 січня 1918 р. Відтак компетенція судів поширювалася на всю контрольовану Директорією територію.

Надзвичайні військові суди створювалися за наказом командира полку або за рішенням губернського, повітового чи міського коменданта. Суд складався з голови, його заступника, прокурора і секретаря. Обов'язки останнього виконував слідчий найближчого штабного суду, а за його відсутності - один із офіцерів.

Згідно зі ст. 9 зазначеного закону, надзвичайними військовими судами

розглядалися справи про злочини, вчинені як військовими, так і цивільними особами.

Проведення попереднього слідства законом не передбачалося. Якщо обставини справи не було з'ясовано повною мірою, то вона передавалася військовому слідчому чи старшині для додаткового вивчення і з'ясування впродовж двох днів. Після цього справа поверталась, і її розгляд відновлювався.

Вирок оголошувався публічно, виконувався негайно і оскарженню не підлягав. Засуджений до смертної кари міг упродовж шести годин звернутися з проханням про помилування до тієї особи, за наказом якої цей суд було створено. Засуджених до смерті страчували впродовж доби. Після виконання вироку суд розформовувався. Згідно з Законом «Про надзвичайні військові суди» до осіб, що здійснили злочин, окрім смертної кари застосовувалися такі покарання, як строкова чи довічна каторга, штрафи, тюремне ув'язнення тощо.

Судова система УНР за доби Директорії

Джерела права.

За доби Директори УНР в Україні діяли різноманітні джерела права, що належали до правових систем Російської імперії, Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Нагромаджувала Директорія й свою нормативно-правову базу, намагаючись оперативно реагувати на зміни в суспільно-політичному житті країни. З-поміж правових джерел вирізнялися:

- Закон «Про землю в УНР» від 8 січня 1919 р., що скасовував приватну власність на землю;
- відновлений 24 січня 1919 р. Закон Центральної Ради про національно-персональну автономію. Однак він не діяв через прихід більшовиків до влади;
- Закон «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці» від 14 лютого 1919 р., в якому Директорія зробила спробу регламентувати законодавчий процес. Наявний механізм мав значні вади. Не було визначено чітких критеріїв, яким мали відповідати різноманітні категорії нормативно-правових актів. Із запровадженням цього закону проблеми, на жаль, розв'язано не було;
- Закон «Про тимчасове верховне управління та порядок

законодавства в УНР» від 12 листопада 1920 р., який продовжив пошуки оптимальної моделі законотворчості. Однак і в цьому разі Директорія не змогла розмежувати своїх повноважень з урядовими в законодавчому процесі;

- Закон «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР» від 28 лютого 1919 р., за яким громадянин УНР підлягав переслідуванню і позбавленню волі «лише за передбачені належними законами злочинства і тільки чином, зазначеним у законі»;

- Закони «Про державну мову» від 3 жовтня 1918 р. «Про форму влади на Україні» від 28 січня 1919 р., «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР» від 14 лютого 1920 р. належали до актів конституційного характеру, якими врегульовувалися наріжні питання державного будівництва.

Кримінальне право.

У складних умовах відбувався процес формування кримінально-правових відносин за доби Директорії УНР. Запекла боротьба з білогвардійцями генерала Денікіна та більшовиками відволікала увагу законодавців від створення єдиної правової системи. Директорія більше реагувала на виклики воєнного часу, ніж зосереджувалася на системному законотворенні, зокрема й норм кримінально-правового характеру.

З метою залучення на свій бік селянських і робітничих мас Директорія УНР широко застосовувала інститут амністії. 9 січня 1919 р. було видано два акти амністії, в яких йшлося про звільнення від покарання осіб, що вчинили злочин проти влади гетьмана П. Скоропадського, австро-угорських і німецьких окупаційних військ. Упродовж наступних двох років Директорія ухвалила ще п'ять законів про амністію.

Посиленими санкціями охоронялись інтереси держави. Так, 15 серпня 1919 р. було прийнято постанову, спрямовану на припинення протиправової діяльності осіб, які загрожували республіканському устрою Української Народної Республіки. Підозрюваних у вчиненні цього злочину дозволялося затримувати на визначений законом термін. У разі необхідності всебічного з'ясування обставин справи термін перебування під вартою міг бути продовжений.

З-поміж антидержавних злочинів вирізнялися діяння, що кваліфікувались як «вчинки проти національного розвитку українського народу», а також ті, що ображали національну честь і гідність громадянина УНР. За вчинення цього виду злочину передбачалося тюремне ув'язнення.

Кримінально-правові норми доби Директорії були спрямовані також проти розкрадачів державної та особистої власності, хабарників, шахраїв та інших небезпечних злочинців.

На боротьбу з шахрайством було націлено Закон «Про шахрайство» від 18 липня 1919 р., який складався з окремих витягів з «Уставу про покарання, що накладалися мировими суддями», та з «Уложення про покарання виправні та кримінальні». Документ розрізняв шахрайство, що не перевищувало суми 300 крб., і таке, що перевищувало 300 крб. Покарання за цей вид злочину

посилювалося відповідно до кількості скоєних епізодів, а також у разі обтяжливих обставин, визначених у законі.

З приходом до влади Директорії економічна ситуація в країні істотно не поліпшилася. Директорія розробила і прийняла Закон «Про спекуляцію» 26 січня 1919 р. Він уперше дав законодавче визнання поняття «спекуляція». Покарання за спекуляцію призначалося відповідно до розміру незаконно отриманої вигоди. Крім того, передбачалася відповідальність за спекуляцію як промисел, за торгівлю без відповідного дозволу, за перевищення встановлених владою та оголошених до загального відома цін. У всіх випадках, крім основного покарання, могли бути призначені ще й додаткові, наприклад, заборона перебувати в деяких місцевостях України.

З метою припинення пияцтва серед козаків і старшин було прийнято Закон «Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим» від 31 липня 1919 р., який значно посилював кримінальну відповідальність громадян за вчинення таких протиправних дій.

Тема 6.2. Західноукраїнська Народна Республіка: формування держави та джерела права

План:

- Державний устрій: - центральні органи влади; - місцеві органи управління.
- Судоустрій.
- Джерела права.

Хронологія подій. Перша світова війна до краю загострила соціально-політичну ситуацію в Галичині. Нагадаємо, що в цій війні західні українці воювали на боці Австро-Угорщини. У жовтні 1918 р. у двох країнах Четверного блоку, Німеччині та Австро-Угорщині, розпочалися революції, які наблизили закінчення світової війни.

Австро-угорський імператор 18 жовтня 1918 р. затвердив маніфест про перетворення імперії у федеративну державу. Того ж дня у Львові відбулися збори всіх українських послів австрійського парламенту, галицького, буковинського сеймів та повноважних представників від політичних партій, духівництва, студентства. На зборах було обрано Українську національну раду на чолі з Євгеном Петрушевичем, яка проголосила в Галичині, Північній Буковині й Закарпатті українську державу, щоправда, у складі Австро-Угорщини. Інші етноси, що входили до складу імперії, проголосили свою незалежність. Однією з перших це зробила Польща, яка активно готувалася до переобрання влади в Галичині, вважаючи західноукраїнські землі своєю історичною територією. З цією метою у Кракові було створено ліквідаційну комісію, яка мала забезпечити перехід краю до складу Польщі. Офіційна церемонія призначалася на 1 листопада 1918 р.

Зранку, напередодні урочистостей, жителів Львова було поставлено перед фактом — офіцери-українці на чолі із сотником Дмитром Вітовським

випередили поляків і захопили владу у свої руки. Того ж дня Українська національна рада проголосила створення Української держави.

Вже наприкінці дня 1 листопада польські збройні сили у Львові розпочали військові дії. Розгорнулася боротьба, що охопила весь край.

9 листопада 1918 р. Українська національна рада проголосила створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), до складу якої, крім Східної Галичини, увійшли Північна Буковина та українські повіти Закарпаття.

Західноукраїнська Народна Республіка.

Площа новоствореної держави становила близько 70 тис. кв. км, населення — 6,2 млн осіб. За кількістю населення ЗУНР перевищувала Швецію, Норвегію, Данію, Голландію. 71% з них становили українці, 14 — поляки, 13 — євреї, 2 — представники інших народів. Більшість населення проживало в селах та було зайняте сільським господарством.

Боротьба західних українців з поляками виявилася тривалою і проходила з перемінним успіхом. Однак політична та військова підтримка Польщі з боку країн Антанти фатально вплинула на перебіг збройної боротьби.

Навіть об'єднавши у липні 1919 р. свої збройні сили з військами Директорії УНР, Українська Галицька армія нічого не змогла протиставити активному натиску поляків і зазнала поразки. 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів (послів) Антанти ухвалила рішення про передання української частини Галичини під владу Польської держави на правах автономії.

Державний устрій.

Центральним представницьким органом українського населення Га-

личини та Буковини була Українська Народна Рада. Від жовтня 1918 р. по червень 1919 р. вона діяла як тимчасовий законодавчий орган республіки, не маючи постійного складу впродовж усього періоду існування.

УНРада створила власний структурний підрозділ — Президію у складі президента Є. Петрушевича, чотирьох заступників і двох секретарів. Президія організовувала роботу законодавчого органу в сесійний період.

Для оперативного вирішення державних питань під час боротьби з польською окупацією 4 січня 1919 р. було створено Виділ УНРади — колегіальний орган керівництва державою. До його складу входило 10 осіб на чолі з президентом. Виділ УНРади мав повноваження призначати членів уряду, затверджувати й оприлюднювати закони, проголошувати амністії тощо. Скликати Виділ мав президент. Рішення ухвалювалося більшістю, за рівності голосів перевагу мав голос президента. Виділ відповідав за внутрішню і зовнішню політику в державі.

Члени УНРади мали депутатську недоторканність, у сесійний період їх не можна було притягнути до кримінальної відповідальності, крім випадку затримання депутата на місці скоєння злочину. Депутатові надавалося право безоплатного проїзду територією ЗУНР.

Важливе місце в діяльності представницьких органів влади посідали депутатські комісії. Попри наміри створити кілька комісій, зокрема адміністративну, міжнародну, національної оборони, було створено лише одну — фінансову. Щоправда, після переїзду УНРади зі Львова до Станіслава на початку 1919р., вона спромоглася створити більше 10 галузевих комісій, які розробляли законодавчі проекти.

Уряд ЗУНР — Державний секретаріат на чолі з Костем Левицьким було сформовано ще 9 листопада 1918 р. До нього перейшли виконавчі функції державної влади. У його першому складі було 14 міністерств. Згодом структура і персональний склад уряду зазнали певних змін. Після переїзду до Станіслава в руках Державного секретаріату тимчасово зосереджувалися функції законодавчої влади.

Впродовж першої половини 1919 р. третю гілку влади створено не було. В ЗОУНР не існувало судового органу найвищої інстанції.

Місцеві органи управління.

Згідно з розпорядженням Української Національної Ради в листопаді 1918 р. на всій території ЗУНР мали відбутися вибори до місцевих органів влади та управління. Для організації виборів на місця направлялися уповноважені з відповідними інструкціями та матеріалами. У Законі «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки» від 16 листопада 1918 р. регламентувалися порядок утворення, структура й функції місцевих органів влади та управління. У селах і містах ними визнавалися обрані населенням громадські й міські комісари та їхні дорадчі органи — прибічні ради, у повітах — державні повітові комісари. В усіх повітах належало обрати представницькі структури на місцях — повітові національні ради. Нові органи місцевої влади повинні були взяти під свій контроль запаси зброї, матеріальні цінності, проводити запис добровольців до війська.

Новостворена держава намагалася впливати на суспільно-політичні процеси, що відбувалися на місцях. З цією метою запроваджувався інститут державних повітових комісарів, яких спочатку обирали громади, а згодом їх мав призначати і звільняти державний секретар внутрішніх справ. Влада державного повітового комісара поширювалася на територію політичного (адміністративного) повіту. На нього покладалися обов'язки відстоювати інтереси української державності та організовувати протидію будь-яким зазіханням завдати їй шкоду. Державний повітовий комісар затверджував на своїх посадах громадських і міських комісарів. Вони також мали право розпускати місцеві прибічні ради (міські й сільські органи місцевого самоврядування) і призначити нові вибори.

Для охорони громадського порядку в багатьох повітах і громадах обирали народну міліцію, у деяких — зберігали, оновивши її склад, жандармерію. Команду державної жандармерії ЗУНР було сформовано в листопаді у м. Львові.

15 лютого 1919 р. УНРада внесла зміни до австрійського закону про жандармерію. У ньому вказувалося, що жандармерія підпорядковувалася державним повітовим комісарам і фінансувалася з державного бюджету. Чисельний склад окремих відділень визначав комендант жандармерії разом із державним повітовим комісаром. Окремою постановою уряду мало бути впорядковане використання особового складу жандармерії для потреб суду та прокуратури.

Жандарми отримували офіцерські звання після складання спеціального іспиту. До складу екзаменаційної комісії входили службовці Державного секретаріату внутрішніх справ та жандармські офіцери. На службу до жандармерії приймалися громадяни ЗОУНР з високими моральними та вольовими якостями, мали відповідну фізичну підготовку і вік, від 20 до 40 років. Службовці корпусу жандармів отримували заробітну плату, яка відповідала оплаті військовослужбовців Української Галицької армії.

Уся територія держави поділялася на 23 жандармські відділення. Навесні 1919 р. до її складу входило близько 8 тис. жандармів і міліціонерів. В окремих місцях діяли міліцейські відділи національних меншин. Зокрема, у Львові, Станіславі, Тернополі охорону громадського порядку в місцях компактного проживання єврейського населення здійснювали саме загони, укомплектовані з представників єврейської меншини.

Народна міліція, утворена в перші дні існування держави, продовжувала виконувати функції з охорони правопорядку за бажанням громад.

Отже, за короткий час керівництво ЗУНР змогло сформувати достатньо чітку систему органів влади і управління.

Судоустрій.

Тимчасово, до прийняття відповідного закону про судоустрій і судочинство, у ЗУНР функціонувала австро-угорська судова система. Судді й персонал обслуги, лояльний до нової влади, мали присягнути на вірність українському народові. Тих, хто скомпрометували себе антиукраїнською

діяльністю, було звільнено.

Державний секретаріат судівництва у лютому 1919 р. розпочав докорінну перебудову судової системи. З цією метою всю територію держави було розділено на 12 судових округів і 130 судових повітів, у яких передбачалося обрати окружних і повітових суддів. Для національних меншин установлювалася гарантована квота: поляки мали обрати 25 суддів, євреї - 17.

Окрім цього, Українська Національна Рада ухвалила низку інших законів, зокрема про скорочення термінів стажування — з трьох років до двох; про тимчасове припинення (з огляду на умови воєнного часу) діяльності суду присяжних; про введення в судочинстві української мови, принципів гласності, змагальності, широкого демократизму, безумовного права звинуваченого на захист тощо.

Судовими органами ЗУНР були повітові та окружні суди. Вищою судовою інстанцією мав бути Найвищий суд у Львові, а найвищою — Найвищий державний суд.

В ухваленому 21 листопада 1918 р. Законі «Про тимчасову організацію судів і судової влади» зазначалося, що всі суди повинні виносити вирoki і рішення від імені Західноукраїнської Народної Республіки.

З 20 лютого 1919 р. запроваджувалися судові іспити для кандидатів на посаду суддів. З цією метою при окружних судах створювалися спеціальні іспитові комісії, що складалися з п'яти осіб, із яких: двоє — діючі судді та, двоє — практикуючі адвокати. Судові іспити були безкоштовними. Члени комісії також працювали безоплатно, крім коштів на відрядження.

Діяльність суду присяжних тимчасово, строком на один рік, припинялася.

З 30 листопада 1918 р. на території ЗУНР при кожній військовій команді запроваджувалися польові суди, діяльність яких поширювалася на військовослужбовців і цивільних осіб, що вчинили злочини проти безпеки, цілісності держави, її обороноздатності тощо. Смертні вирoki, винесені судами, затверджувалися урядом республіки.

16 листопада 1918 р. було створено військову юстицію. Структура військових судів виглядала таким чином:

1. Військові окружні суди, які діяли у трьох областях країни, виступали першою судовою інстанцією. Суди колегіальні, складалися з трьох суддів;
2. Найвищий військовий трибунал;
3. Верховний військовий суд — найвища інстанція військової юстиції.

У ЗУНР було створено військову прокуратуру, яку очолював генеральний військовий прокурор. У трьох військових областях існували військові прокуратури, в округах — військові офіцери.

Джерела права.

З метою регулювання суспільно-політичних відносин у молодій українській державі Українська Національна Рада ухвалила низку законодавчих актів, найважливішими з-поміж яких були такі:

«Тимчасовий Основний закон» від 13 листопада 1918 р., де

визначалися конституційні засади новоствореної держави. Закон мав конституційний характер, адже в ньому містилися основні принципи законодавчого оформлення самостійності українських земель колишньої Австро-Угорської монархії.

Стаття 1 закону закріплювала назву держави — Західноукраїнська Народна Республіка.

Стаття 2 окреслювала межі території республіки, які, згідно з «етнографічною картою Австрійської монархії», становили українські повіти Галичини, Буковини та Закарпаття.

Стаття 3 зазначала, що самостійна держава твориться на всій території Західної України.

Стаття 4 закріплювала верховенство і суверенітет народу, який мав реалізуватися через представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Найвищим представницьким органом державної влади мали стати Установчі Збори ЗУНР. До скликання парламенту вся повнота законодавчої влади належала Українській національній раді, виконавчої — Державному секретаріату.

Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому тлі (згодом тризуб), повернутий праворуч, прапором — синьо-жовтий. Також було затверджено Державну печатку республіки. У роз'ясненні до закону підтверджувався курс на побудову правової, демократичної держави.

Закон «Про вживання мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів ...» від 15 лютого 1919 р., яким затверджувався статус української мови як державної. Національним меншинам гарантувалося право вільно розвивати свою мову, культуру, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодичні видання та літературу. Офіційно у ЗОУНР національними меншинами визнавалися польська, єврейська та німецька;

Закон «Про право горожанства (громадянства) на Західній області Української Народної Республіки» від 8 квітня 1919 р. У ньому зазначалося, що громадянами ЗОУНР ставали особи, які на момент проголошення закону були членами однієї з її громад. Процедура відмови від громадянства передбачала подання відповідної заяви впродовж 1,5 місяця після публікації закону. Службовці, які відмовилися виконувати свої обов'язки, але залишалися громадянами держави, складали присягу на вірність Українській Народній Республіці. Присяга приймалася державними повітовими комісарами. Відмова від присяги вела до втрати громадянства.

Заява про набуття громадянства, крім недієздатних осіб, також подавалася за місцем проживання на ім'я державного повітового комісара. Письмове звернення батька, чоловіка автоматично поширювалося на неповнолітніх дітей та дружину.

Громадяни УНР визнавалися громадянами ЗОУНР. Іноземці та особи без громадянства набували статус громадянина після 5 років постійного проживання на території республіки. Рішення про надання громадянства приймалося державним секретарем внутрішніх справ, а відмову можна було

оскаржити до Виділу УНРади.

У квітні також було видано розпорядження з переліком спеціальних вимог до службовців державних установ. Ними могли бути тільки громадяни України, які володіли державною мовою та мовою хоч би однієї з національних меншин, віком до 40 років. Для прийнятих на державну службу — іспити зі знання законодавства.

Закон «Про вивласнення великих табулярних посіlostей» започаткував аграрну реформу на селі. Ним установлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. До ухвалення земельного закону у власність народу передавалися посіlostі великих землевласників. Кількість землі, що залишалась у власності колишніх поміщиків, не могла перевищувати 200 моргів (1 морг — 0,57 гектара). Націоналізовані землі переходили в тимчасове управління повітових земельних комісій, які розподіляли їх поміж селянами.

Остаточо врегулювати аграрні відносини покликаний був Закон «Про земельну реформу» від 14 квітня 1919 р., за яким передбачалася конфіскація земель поміщиків, церков, монастирів, різноманітних установ, а також набутих із метою спекуляції та тих, що не обробляли власники своїми силами. Націоналізовані землі переходили до державного земельного фонду. Саме з цього резерву земельними ділянками мали забезпечуватися безземельні та малоземельні селяни. Не мали права на отримання землі засуджені за дезертирство з лав української армії, за злочини проти Української республіки, її збройних сил, а також громадяни інших держав. Особам, що втратили землю внаслідок націоналізації, передбачалося відшкодування збитків. Без компенсації відбиралися землі:

- 1) власників, що воювали проти Української держави;
- 2) що становили державну власність Австро-Угорщини;
- 3) набуті спекуляцією в роки світової війни.

Врегулювання решти аграрних питань відкладалося на розгляд майбутнього сейму.

Виборчим законом, ухваленим того ж дня, 14 квітня 1919 р., запроваджувалася пропорційна система виборів до сейму на основі рівного, загального, безпосереднього виборчого права за таємного голосування. Активне виборче право належало громадянам, що до-сягли 21-річного віку, пасивне — 28 років без різниці статі. Закон установлював категорії осіб, які позбавлялися виборчого права. До них належали:

- повністю або частково недієздатні;
- раніше засуджені за кримінальні злочини;
- раніше засуджені за злочини проти виборчої системи та які повторно вчинили їх при виборах до законодавчих органів ЗОУНР;
- особи, які більше двох разів засуджувалися за зловживання спиртними напоями.

Обраний на підставі виборчого закону однопалатний сейм мав складатися з 226 депутатів, з яких 160 становили українці, 33 — поляки, 27 — євреї, 6 — німці. Як бачимо, національним меншинам гарантувалося

пропорційне представництво в парламенті. Така виборча система стала ще одним доказом демократичності української влади.

Питання для самоконтролю.

1. Розкажіть про утворення Центральної Ради, Генерального секретаріату, місцевих органів української влади та управління.
2. Охарактеризуйте зміст I, II, III Універсалів Центральної Ради.
3. У чому полягала суть IV Універсалу Центральної Ради;
4. Дайте характеристику основних положень Конституції УНР від 29.04.1918 р.
5. Розкажіть про державне будівництво Гетьманату П. Скоропадського.
6. Охарактеризуйте законодавство Української Держави.
7. Яким чином відбувався процес державного будівництва ЗУНР?
8. Українська Національна Рада, її нормотворча діяльність.
9. Охарактеризуйте законодавство УНР доби Директорії.
10. Проаналізуйте діяльність Директорії на міжнародній арені.
11. У якій сфері Українська Державна гетьмана П. Скоропадського досягла найбільших успіхів? Як би це поясните?
12. Чому (на відміну від УНР) на західноукраїнських землях процес формування всіх ланок державного механізму відбувався значно швидше і сприятливіше?

Розділ VII

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР)

ТА ЇЇ ПРАВО У СКЛАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК ССРСР)

Тема 7.1. Конституційний процес в Українській РСР

План:

- Створення Української Соціалістичної Радянської Республіки та її Конституція 1919 р.
- Утворення Союзу РСР.
- Конституція УСРР 1929 р.
- Конституція УРСР 1937 р.
- Основний Закон республіки 1978 р.

Створення Української Соціалістичної Радянської Республіки та її Конституція 1919 р.

Українська радянська держава як федеративна частина Російської республіки була утворена у грудні 1917 р. на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад. 6 січня 1918 р. її проголосили Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 28 грудня 1920 р. було підписано договір про воєнний та господарський союз між Росією та Україною. І хоча в преамбулі підкреслювалися незалежність і суверенність держав, створені для спільної роботи наркомати входили до складу Ради Народних Комісарів (РНК) Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) і мали в РНК УСРР лише своїх уповноважених. Так виникла договірна фе-

дерація формально незалежних радянських держав. Всеросійський ЦВК, куди республіки делегували своїх представників, і Раднарком

РРФСР, до якого входили об'єднані наркомати, стали загальнофедеративними органами. Нечітка фіксація прав і обов'язків державних установ, невизначеність меж компетенції загальнодержавних і республіканських органів, відсутність їх юридичного оформлення вказували на фіктивність української державності.

Ще до укладення договору про військовий та економічний союз намітилися сфери співпраці між радянськими Україною та Росією. Важливим компонентом подальшого діалогу стала гармонізація законодавства двох радянських республік. 14 березня 1919 р. в Харкові на 3-му з'їзді Рад було ухвалено Конституцію УСРР, зміст якої переформулювався зі змістом Конституції Російської Федерації 1918 р.

У Конституції УСРР 1919 р., як і в Конституції РСФРР, визначалися основні завдання диктатури пролетаріату — здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму через проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. УСРР проголошувалася державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства». Влада трудящих мала здійснюватися через Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Визначалися структура і компетенція вищих органів державної влади. Найвищим органом проголошувався з'їзд Рад, а в період між з'їздами діяв ВУЦВК, який утворювався з'їздом і звітував перед ним. Повноваження Всеукраїнських з'їздів Рад, ВУЦВК і Раднаркому не були чітко розмежовані. Кожен із центральних органів влади отримав право видавати закони, що суперечило азбуці демократії.

У травні 1919 р. законодавчими функціями було наділено і Президію ВУЦВК. На початку 1920 р. ВУЦВК перейшов до сесійного порядку роботи, а в міжсесійний період її повноваження поклалися на Президію. Остання мала право затверджувати постанови Раднаркому УСРР і призупиняти їхню чинність до остаточного вирішення найближчої сесії ВУЦВК. їй доручався розгляд клопотань про помилування та вирішення поточних управлінських питань. Керівництво окремими галузями управління покладалося на наркомати.

Конституція визначила також структуру, компетенцію та порядок утворення місцевих органів влади. Такими на місцях були міські та сільські Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та обрані ними виконкоми, а також губернські, повітові й волосні з'їзди Рад та їхні виконкоми.

На 3-му Всеукраїнському з'їзді Рад було обрано ВУЦВК у складі 99 членів, із них 89 більшовиків і 10 українських есерів (боротьбистів). ВУЦВК обрав свою Президію і затвердив склад Раднаркому. Головою ВУЦВК став Г. Петровський. До складу Раднаркому увійшли більшовики О. Бубнов, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Скрипник, О. Шліхтер та ін.

Утворення Союзу РСР.

30 грудня 1922 р. в Москві відкрився 1-й Всесоюзний з'їзд Рад, який в основному затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. Згідно з цими документами чотири радянські республіки — Росія, Україна, Закавказька Федерація, Білорусія — утворили одну союзну державу. Договір визначав структуру загальносоюзних верховних органів влади та їхні повноваження. Встановлювалося, що народні комісаріати поділятимуться на союзні, союзно-республіканські та республіканські. Остаточне затвердження Декларації про утворення СРСР і Союзного договору було перенесено на 2-й Всесоюзний з'їзд Рад.

1-й з'їзд Рад обрав Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. 88 членів ЦВК СРСР представляли УСРР. Обрано було також чотирьох голів ЦВК, зокрема від України Г. Петровського. Так закріплювалось утворення єдиної союзної держави — Союзу РСР.

Доопрацювання Договору і Декларації тривало в 1923 р., коли було створено спеціальну комісію для розроблення Конституції СРСР.

З ухваленням 31 січня 1924 р. Конституції «союз республік» перетворився в жорстко централізовану унітарну державу. У травні 1925 р. було затверджено зміни до Конституції УСРР, які законодавчо закріпили входження радянської України до складу Союзу РСР. Отже, незважаючи на зовні демократичні форми побудови єдиної багатонаціональної держави, Українська СРР остаточно втратила рештки суверенітету.

Зі створенням СРСР міжнародні відносини передавалися до компетенції союзних органів, а угоди, укладені Україною з іноземними державами, зберігали свою чинність на її території за умови, що їх подальша реалізація забезпечувалася Союзом РСР. Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР 1924 р. до компетенції союзних органів входило представництво в міжнародних організаціях, відкриття дипломатичних представництв і підписання угод з іноземними країнами.

10 травня 1925 р. до складу Української РСР увійшла Молдовська Автономна СРР. Волонтаристським способом до її складу було долучено території, на яких проживало переважно українське населення. Тож основи нинішніх конфліктів у Придністров'ї було закладено національною політикою більшовиків.

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 р.

Перетворення, що сталися в усіх сферах життя України, вимагали внесення значних змін до Основного Закону республіки — Конституції УСРР. Насамперед це було обумовлено утворенням єдиної союзної держави — СРСР, у складі якої перебувала тепер Україна. Зміни впливали також із факту проведення нової економічної політики. Крім того, необхідно було законодавче закріпити в Конституції утворення Молдавської АСРР у складі УСРР.

Розроблення проекту нової Конституції було доручено Народному комісаріату юстиції УСРР. На початку 1929 р. остаточний проект

Конституції УСРР було подано до розгляду і затвердження.

15 травня 1929 р. 11-й Всеукраїнський з'їзд Рад одностайно затвердив нову Конституцію УСРР. Уперше до неї увійшли розділи про виборчі права та про бюджет Української СРР.

У ст. 1 Конституції Українська Республіка проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян, де вся влада належить Радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Принципово нові положення Конституції УСРР 1929 р. було сформульовано у статтях 2 і 3, де визначався правовий статус Української СРР у складі Радянського Союзу. Порівняно з Конституцією Української СРР 1919 р. суверенні права радянської України було істотно звужено. За Конституцією 1929 р. УРСР належало право на власне законодавство й управління, але за умови визнання зверхності загальносоюзних законодавчих актів.

Конституція залишила чинними всі права і свободи трудящих, проголошені Конституцією УСРР 1919 р. Вона закріпила рівноправність громадян незалежно від їхньої расової та національної належності. Водночас, як і за Конституцією 1919 р., виборчих прав позбавлялись особи, які використовували найману працю, священники, приватні торгівці, комерційні посередники, колишні співробітники та агенти царської охоранки, члени імператорського дому тощо. Крім перелічених категорій, Конституція 1929 р. надавала можливість ВУЦВК на власний розсуд позбавляти виборчих прав й інші групи населення. У ст. 18 Конституції закріплювалося утворення «у складі УСРР Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки».

Найвищими органами влади визнавалися Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет і Президія ВУЦВК. Розпорядчим і виконавчим органом ВУЦВК був Раднарком УСРР. Всі перелічені органи влади мали законодавчі, виконавчі та розпорядчі повноваження у межах своєї компетенції. Отже, Основний Закон УРСР 1929 р. не передбачав чіткого поділу на гілки влади, порушуючи таким чином засадничі принципи демократії.

Конституція 1929 р. встановила нову періодичність скликання з'їздів Рад. Відповідно до ст. 23 Конституції чергові Всеукраїнські з'їзди Рад скликалися ВУЦВК один раз на два роки. Надзвичайні з'їзди Рад могли скликатися ВУЦВК як за власною ініціативою, так і на вимогу Рад і з'їздів Рад місцевостей, де мешкало не менше третини виборців УСРР. До виняткової компетенції Всеукраїнського з'їзду Рад було віднесено затвердження змін і доповнень до Конституцій Української СРР і Молдавської АСРР, зміни кордонів Української СРР та Молдавської АСРР, вибори Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету і вибори представників Української СРР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Детально визначалися компетенція ВУЦВК і порядок його роботи. На своїх сесіях, які скликалися не менше трьох разів на рік, ВУЦВК затверджував бюджет розвитку народного господарства УСРР, законодавчі

акти Президії ВУЦВК, проекти кодексів, а також усіх законодавчих актів, що визначали загальні норми політичного, економічного і культурного життя республіки або вносили докорінні зміни у практику роботи державних органів УСРР тощо. Вперше в конституційному розвитку України було визначено компетенцію Президії ВУЦВК, якій надавалося право видавати декрети, постанови й розпорядження, а також затверджувати декрети і постанови Раднаркому УСРР. Президії ВУЦВК було надано право законодавчої ініціативи у вищих органах УСРР. Вона мала право скасовувати постанови Раднаркому й окремих наркоматів УСРР, а також Молдавського ЦВК і окружних виконавчих комітетів. Конституція регламентувала також компетенцію Раднаркому УСРР.

Місцевими органами влади Конституція УСРР 1929 р. у визначала Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, районні та окружні з'їзди Рад, а також їхні виконавчі комітети.

Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р.

Необхідність розроблення нової Конституції радянської України була продиктована прийняттям 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР. З цією метою 13 липня 1936 р. Президія ЦВК УСРР утворила конституційну комісію, яка розробила проект конституції та передала на розгляд Надзвичайного 14-го з'їзду Рад УСРР.

З'їзд Рад відкрився 25 січня 1937 р., а 30 січня він затвердив проект нової Конституції УРСР, яка майже повністю відтворила союзню Конституцію, її принципи, копіювала основні положення. Обидві Конституції за формою були демократичними, але повністю відірваними від реального життя.

Україна визнавалася соціалістичною державою робітників і селян. Політична влада здійснювалася Радами депутатів трудящих. Економічною основою УРСР визнавалися соціалістична система господарства і соціалістична власність у формі державної або колгоспно-кооперативної.

Важливе значення мала ст. 14 розд. 2, якою Українській РСР надавалося право виходу зі складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Проте механізму реалізації конституційного права на вихід зі складу Союзу РСР розроблено не було.

Конституція внесла істотні зміни в структуру центральних органів влади. Найвищим органом державної влади УРСР ставала Верховна Рада, яка обиралася громадянами України строком на чотири роки. Відтоді це був єдиний законодавчий орган УРСР. Відповідно до Конституції Верховна Рада УРСР обирала Президію — колегіальний, постійно діючий орган.

Верховна Рада обирала уряд республіки — Раднарком УРСР — вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади. Він мав право видавати постанови і розпорядження, перевіряти їх виконання.

Особливість Конституції 1937 р. полягала в тому, що в неї вперше було введено положення про комуністичну партію як керівну установу всіх громадських і державних організацій.

Місцеві органи державної влади в областях, округах, районах, містах і селах України — Ради депутатів трудящих обиралися населенням відповідних адміністративних одиниць строком на два роки.

Конституція проголошувала свободу слова, друку, зборів і мітингів, демонстрацій, тобто йшлося про політичні права, притаманні розвинутим демократичним країнам. У той час, коли провадилися незаконні обшуки та арешти, здійснювалися масові репресії, в Конституції урочисто проголошувалася недоторканність особи, житла тощо.

Не захищала Конституція УРСР і національні права українського народу. Розпочата ще з 20-х років українізація не просто припинилася, вона почала тепер розглядатися Москвою як прояв націоналізму. Наслідками цього стали розгром української науки, культури, знищення української інтелігенції.

Суттєвих змін зазнала виборча система. На відміну від попередньої Конституції, вибори до Рад депутатів трудящих усіх ступенів провадилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Проте справжніх виборів з альтернативними кандидатами, передвиборчою агітацією у дійсності не проводилося. Вони були лише ширмою, яка прикривала тоталітарний режим.

Вперше в історії українського радянського конституціоналізму Конституція 1937 року мала спеціальний розділ, присвячений суду та прокуратурі. Тут визначався порядок утворення судово-прокурорських органів, проголошувалися основні принципи їхньої діяльності. В Конституції багато говорилося про зміцнення соціалістичної законності, право обвинуваченого на захист, процесуальні гарантії особи. Але практика була зовсім іншою. Виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти, діяльність особливої наради при НКВС СРСР, терор і репресії — все це було несумісним з принципами, проголошеними Конституцією УРСР 1937 року.

Кінець 30-х — початок 50-х років минулого століття ознаменувався значним розширенням території Української РСР і збільшенням чисельності населення, яке на ній проживало.

З початком 1 вересня 1939 р. другої світової війни і вступом німецьких військ на територію Польщі Радянський Союз дістав можливість увести до свого складу українські землі Галичини та Західної Волині. Цьому сприяв секретний протокол, доданий до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р., за яким передбачався поділ Польської держави на сфери впливу вздовж лінії Нарев — Вісла — Сян.

Тож переважна більшість західноукраїнських земель опинилася у складі Радянського Союзу. Однак споконвічні українські території — Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина потрапляли в зону окупації німецьких військ. Переданням етнічних українських земель Німеччині радянський уряд намагався домогтися згоди контрагента на вплив над Литвою.

Виконуючи умови договору, уряд СРСР 17 вересня 1939 р. віддав наказ

Червоної Армії перейти кордони, вваляючи справжні наміри, заявив про необхідність захистити майно і життя західних білорусів і західних українців. Впродовж 10 днів завдання було виконано. Радянські війська зайняли територію, задалегідь обумовлену німецько-радянським секретним протоколом.

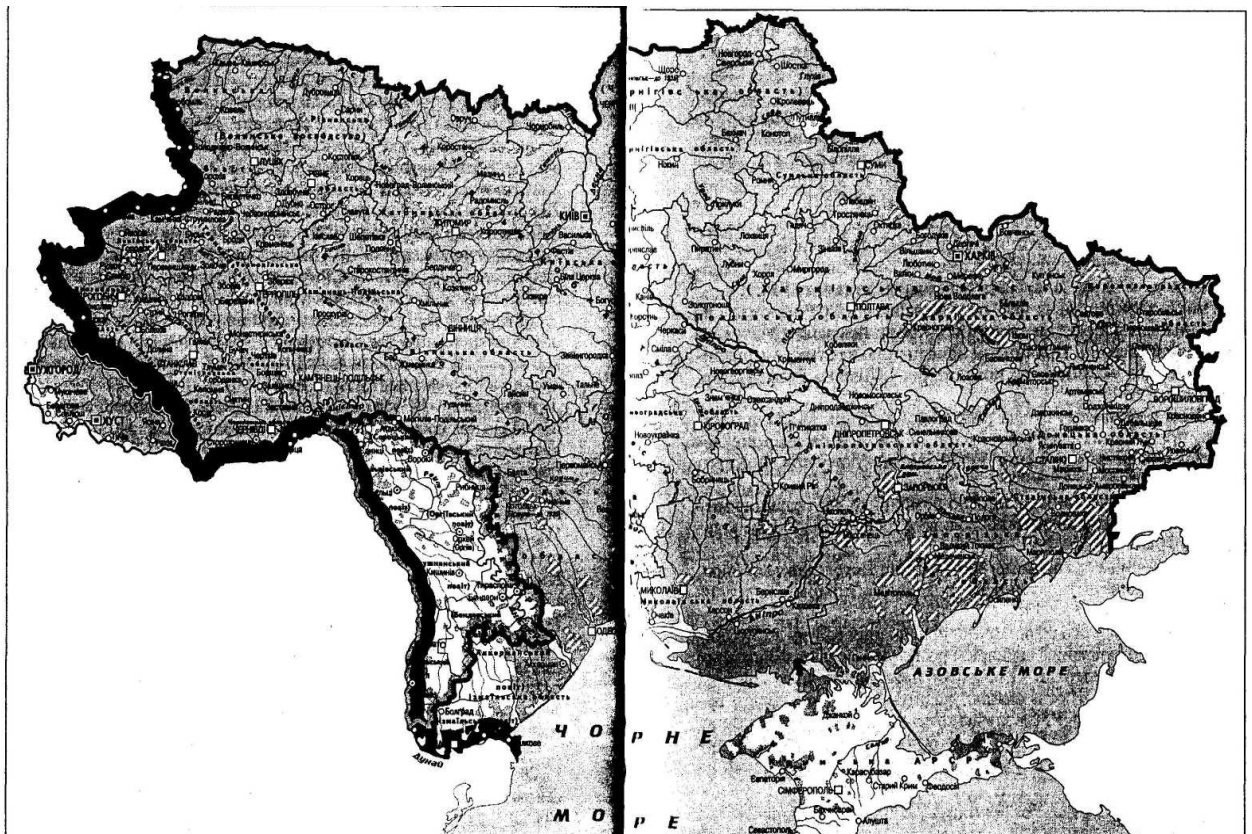
Увівши власні війська на територію Польщі, Радянський Союз порушив ряд статей Ризького договору 1921 р., в яких Українська, Російська, Білоруська радянські республіки гарантували повну повагу до державного суверенітету Польщі та невтручання в її внутрішні справи, а також Договір про ненапад, укладений з Польщею 25 липня 1932 р. Крім того, з підписанням між Радянським Союзом і Німеччиною 18 вересня 1939 р. спільного комюніке, в якому вказувалося, що завданням німецьких і радянських військ у Польщі є «наведення порядку», СРСР фактично перетворився на воєнного союзника фашистської Німеччини.¹

28 вересня 1939 р. спільники скріпили свій союз новим договором зі знушальною для зруйнованої Польщі назвою «Про дружбу і кордони». Це був виклик Англії та Франції, які на той момент оголосили війну німецькому агресору.

1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР, обговоривши заяву повноважної комісії Народних Зборів Західної України, ухвалила «Закон про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою». Відповідно до цього рішення Верховна Рада УРСР 15 листопада 1939 р. постановила: «Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі». 4 грудня 1939 р. на Західній Україні було утворено шість областей: Львівську, Волинську, Тернопільську, Ровенську, Станіславську і Дрогобицьку. Адміністративно-територіальний поділ на повіти й волості було скасовано, замість них створювалися райони.

Наступною країною, що потерпіла від територіальних претензій радянського керівництва, стала Румунія. 26 червня 1940 р. СРСР звернувся до румунського уряду з заявою про необхідність повернення мирним шляхом Бессарабії, а також про передачу йому Північної Буковини, населеної переважно українцями.

28 червня 1940 р. румунська влада погодилася передати радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР долучила Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР, а з решти Бессарабії та колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. створили Молдавську РСР. Етнічні українські землі Придністров'я увійшли до складу новоствореної союзної республіки.

Українська РСР у середині 30-х років ХХст.

На завершальному етапі радянсько-німецької війни до складу Української РСР увійшло українське Закарпаття. Одразу після визволення території Закарпаття від німецько-фашистських загарбників у листопаді 1944 р., місцеві жителі звернулися до урядів СРСР і радянської України з проханням про включення Закарпатської України до складу УРСР. 26 листопада 1944 р. в Мукачевому відбувся 1-й з'їзд Народних комітетів Закарпаття, який ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною. 29 червня 1945 р. між СРСР і Чехо-Словаччиною було підписано договір, за яким Закарпаття переходило до складу УРСР.

Останнє територіальне надбання Української РСР належить до повоєнних часів. Нею стала територія Криму, яка раніше належала Російській Федерації. Причинами приєднання, на думку американського вченого українського походження І. Лисяка-Рудницького, стали:

- зміни в керівному складі радянської України, де стали переважати представники титульної нації, а ЦК Компартії республіки вперше за роки існування УРСР очолив українець О. Кириченко;

- утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах;

- наближенням святкування 300-ї річниці Переяславської Ради, яке мало символізувати доленосність обраного Україною шляху на союз із Росією.

Процес юридичного оформлення приєднання Криму до Української РСР за розробленим сценарієм розпочала Президія Верховної Ради Російської Федерації. Отримавши принципову згоду Президії Верховної Ради

УРСР, вона розглянула питання про можливість передачі Криму до складу УРСР за участю депутатів Кримської обласної та Севастопольської міськрад. Ухвалено постанову, в якій обґрунтовувалася доцільність акта передачі, було направлено на розгляд Верховної Ради СРСР.

Через кілька днів до зазначеного питання повернулася Президія Верховної Ради УРСР. Вона також схвалила акт передачі Криму, і, своєю чергою, направила клопотання до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, а також представників кримської влади. На ньому було ухвалено рішення — погодитися з пропозиціями Президій Верховних Рад двох союзних республік.

26 квітня 1954 р. сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон, який складався з двох пунктів: затвердити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого і внести відповідні зміни до Конституції Радянського Союзу. Отже, передання Кримської області до складу Української РСР відбулося з дотриманням усіх конституційних процедур.

Основний Закон республіки 1978 р..

Рішення про розробку нової Конституції Радянського Союзу було ухвалене на початку 1960-х років. Однак її проект був підготовлений і поданий для схвалення лише в травні 1977 р. 7 жовтня 1977 р. Верховна Рада СРСР прийняла нову Конституцію. Через шість місяців, 20 квітня 1978 р., Верховна Рада Української РСР ухвалила Конституцію УРСР.

У Конституції зазначалося, що Українська РСР є суверенною радянською соціалістичною державою. Гарантія її суверенітету закріплювалася конституційною нормою про право виходу Української РСР зі складу Союзу РСР. Однак механізму здійснення цього права, як і раніше, не було. Вона проголошувала комуністичну партію керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи, зміцнюючи цим командно-адміністративну систему.

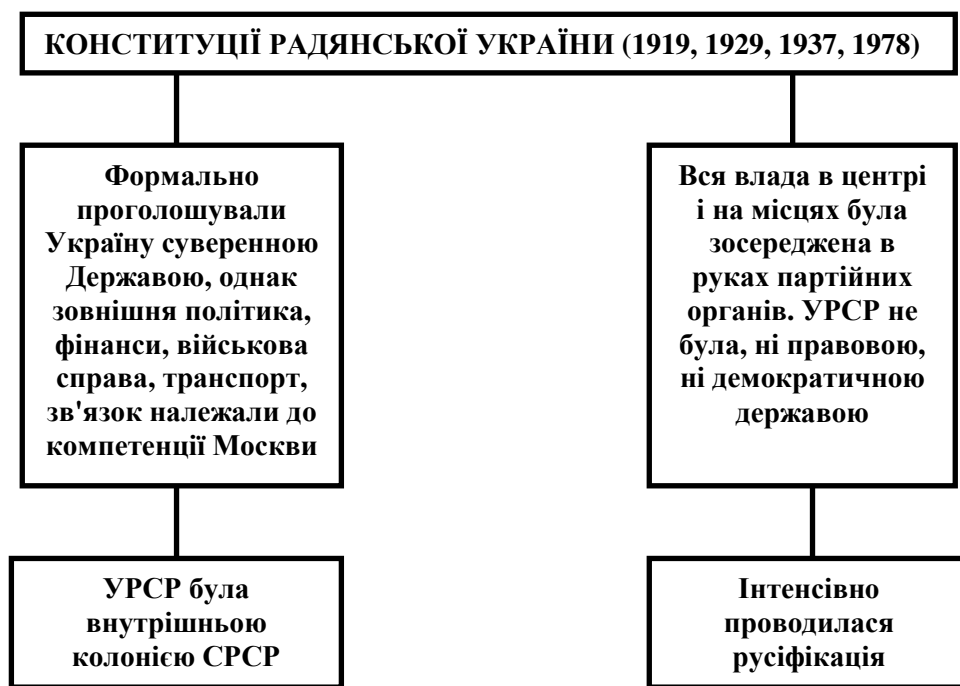
Конституція СРСР 1977 р., а за нею Конституція УРСР 1978 р., розширивши компетенцію органів Союзу, унеможливила здійснення державного суверенітету України. Проголошуючи Україну самостійною державою, вона нівелювала право народу України на своїй території вирішувати питання політики, економіки і культурного життя, визначати форми і структуру органів державної влади та упрішчати, недоторканність території держави. Вимога відповідності (с і юнного Закону України Конституції Союзу унеможливила існування національної системи права. По суті, основні правові акти, що діяли на території УРСР, були копіями загальносоюзних. Жодний з них не містив особливостей, що підтверджували б національно-державну самобутність України, її право на створення самостійної правової системи.

Найвищим органом влади Республіки за Конституціями УРСР 1937 р. і 1978 р. вважалася Верховна Рада УРСР, яка формувалася на основі загального, рівного і прямого виборчого права за таємного голосування.

Депутатом Верховної Ради УРСР міг бути обраний громадянин республіки, якому виповнився 21 рік, а за Конституцією УРСР 1978 р.— 18 років. Верховна Рада УРСР мала право скликати чергові сесії двічі на рік.

Верховній Раді УРСР була підзвітна Президія Верховної Ради Республіки, яка виконувала функції найвищого органу державної влади у період між сесіями. Вона обиралася у складі голови, трьох заступників, секретаря і 20 депутатів Верховної Ради УРСР. На неї покладался контроль за дотриманням Конституції, союзного і республіканського законодавства, підготовкою питань до сесій, керівництво місцевими Радами, розв'язання адміністративно-територіальних питань.

Найвищим органом державного управління Української РСР, її урядом визнавалася Рада Міністрів УРСР, яка відповідала і звітувала перед Верховною Радою УРСР не рідше одного разу на рік. Конституція не окреслювала напрямів діяльності Ради Міністрів Української РСР. Тому 19 грудня 1978 р. було ухвалено закон, який детально унормовував правове становище уряду України.

За Конституцією, Рада Міністрів УРСР утворювалася Верховною Радою УРСР у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів УРСР. Для оперативного розв'язання питань державного управління як постійний орган Ради Міністрів УРСР діяла Президія Ради Міністрів УРСР у складі голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, а також інших членів уряду.

Місцевими органами влади за Конституцією визнавалися обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів. Вони були покликані керувати на своїй території державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджувати плани економічного і

соціального розвитку, місцевий бюджет і звіти про їх виконання; здійснювати керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами та організаціями; забезпечувати додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян.

Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад були обрані ними виконкоми. Виконкоми виконували деякі внутрішньоорганізаційні функції: скликали сесії Рад, організовували підготовку і проведення виборів до Рад, провадили іншу організаторську діяльність.

Основоположні принципи судової системи республіки визначав розд. 8 Конституції, в якому зазначалося, що правосуддя в Українській РСР здійснюється тільки судом. Найвищим судовим органом УРСР визнавався Верховний Суд, який здійснював нагляд за судовою діяльністю судів республіки. До судової системи також долучалися обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди. Судді та народні засідателі всіх судових ланок обиралися.

Тема 7.2. Розвиток цивільного права в радянській Україні

План

- Формування основ радянського цивільного права.
- Основні положення Цивільного кодексу Української СРР 1922 р.
- Цивільне право в роки радянсько-німецької війни 1941—1945 рр.
- Регулювання цивільно-правових відносин у післявоєнний період.
- Цивільний кодекс УРСР 1963 р.

Формування основ радянського цивільного права.

Основою радянського цивільного права, як і в цілому всієї системи радянського права, була соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва. У період створення радянської держави соціалістична власність формувалася шляхом націоналізації землі у поміщиків та експропріації банків, фабрик, заводів, транспорту, тобто перетворення їх у власність держави, яка проголосила своєю метою побудову соціалізму. Відтак, внаслідок націоналізації сфера застосування приватної власності різко звузилася. Держава стала на захист власності громадян, але такої, яка базувалася на особистій праці людини та членів її родини. Власність, набута внаслідок використання найманої праці інших осіб, державою не лише не заохочувалася, а всіляко обмежувалася.

Нормативно-правові акти та норми, що регулювали цивільно-правові відносини, не враховували особливості національної правосвідомості та здебільшого запозичувалися із Російської Федерації. У разі відсутності відповідних правових норм у законодавстві дозволялося застосовувати незнаний доти інститут суб'єктивного права — революційну правосвідомість.

Зміни у сфері земельних відносин започаткували декрет «Про землю» та Закон «Про соціалізацію землі». Положеннями саме цих нормативно-правових актів скасовувалася приватна власність на землю, надра, ліси та воду, що безперечно відповідало настроям і бажанням численного хліборобського населення України. У результаті держава вирішила чотири

основні завдання:

- скасувала приватну власність на землю;
- позбавила великих землевласників худоби та сільськогосподарського інвентарю;
- закріпила принцип забезпечення селян землею на умовах зрівняльного трудового користування;
- заклала правові основи для організації колективних господарств на селі.

Земля у поміщиків, монастирів, інших «нетрудових господарств» вилучалася безоплатно. Проте нею наділялися лише ті особи, які могли її обробити власною працею, без використання найманої робочої сили. На таких умовах земля могла надаватись і колишнім поміщикам. З огляду на те, що не кожний колишній власник землі мав навички працювати на ній, радянська держава передбачила надання пенсій такій категорії громадян.

Поряд із проведенням націоналізації командних висот народного господарства — землі і фабрик, банків і рудників — відбувалася націоналізація будинків, ставилося питання про націоналізацію торговельних підприємств. Для збереження культурних цінностей націоналізувалися бібліотеки, зібрання картин тощо.

Націоналізації будинків приділялася велика увага, оскільки з нею було пов'язане розв'язання гострої та давно існуючої житлової проблеми. Ні в РРФСР, ні в УРСР у першій половині 1918 р. ще не було закону, який скасовував би приватну власність на міські будинки.

Після переїзду радянського уряду України до Києва в лютому 1918 р. Народний секретаріат видав ряд постанов про конфіскацію окремих будинків або комплексів будинків та передання їх відповідному народному секретарству.

Радянська держава здійснила спробу принципово змінити інститут успадкування. Услід за декретом ВЦВК РСФРР, Рада Народних Комісарів УСРР у березні 1919 р. ухвалила декрет «Про скасування приватної власності», яким скасовувалось успадкування як за законом, так і за заповітом. Майно, залишене після смерті власників, передавалось у власність держави. Для непрацездатних або малозабезпечених родичів установлювалося правило, за яким їм надавалася незначна частка з майна померлого «на прожиття».

Іншим декретом визнавалися недійсними договори дарування, переиздавання чи інші операції з майном, вартість якого становила більше 10 тис. рублів. Пожертви дозволялися без обмежень, але на суму понад 10 тис. рублів необхідний був дозвіл Раднаркому.

Основні положення Цивільного кодексу Української СРР 1922 р..

1 січня 1923 р. в Російській Федерації набув чинності Цивільний кодекс республіки. Рівно через місяць набув чинності аналогічний кодекс в Українській СРР, який повністю відтворював структуру та зміст свого російського аналога. Навіть кількість статей була однаковою (435). Цивільний кодекс УСРР встановив, що цивільні правовідносини мають

здійснюватись у повній відповідності з їхнім соціально-господарським призначенням. Лише за цієї умови вони охоронятимуться законом.

Кодекс закріплював цивільну правоздатність за всіма громадянами незалежно від їхньої статі, расової та національної належності, віросповідання, походження, якщо щодо них відсутнє відповідне судове рішення. Кожній не обмеженій у правах особі надавалися права вільного пересування на всій території УСРР, обрання не заборонених законом занять і професій тощо. Правоздатність і дієздатність у повному обсязі наступала з 18-річного віку.

Згідно з раніше ухваленими нормами кодекс закріпив виняткове право радянської держави на землю, її надра, води, націоналізовані підприємства, залізниці, судна та будівлі, літальні апарати, зброю і військово спорядження, телеграфне майно. Всі об'єкти державної власності повністю вилучалися з цивільного обігу.

Поряд із державною власністю Цивільний кодекс УСРР допускав існування кооперативної та приватної власності на ненаціоналізоване та на інші види майна, не вилученого з цивільного обігу. Відтак узаконювалися такі види власності: а) державна (націоналізована і муніципалізована); б) кооперативна; в) приватна.

Юридично закріплюючи зазначені види власності, Цивільний кодекс УСРР визначав умови, які мали сприяти зміцненню і всебічному розвитку державної соціалістичної власності, зосередження економічних командних висот у руках радянської держави та надання низки пільг підприємствам кооперативної форми власності. У державній монопольній власності залишалось право на придбання та продаж іноземної валюти, золотої, срібної та платинової монети. Приватна власність допускалася лише в певних, точно визначених межах, на певні предмети і за неодмінної умови суворого дотримання радянських законів. Так, особисте житлове приміщення чи будинок можна було продати лише один раз на три роки, а приватному підприємству заборонялося приймати на роботу більше 20 осіб. Існування кількох форм власності вимагало свободи укладення договору, яка визначалася статтями 26—43 Цивільного кодексу та спеціальним розділом — «Зобов'язальне право» (статті 106—415). Зрозуміло, що свобода договору обмежувалася інтересами держави відповідно до ст. 30 Цивільного кодексу, за якою державі дозволялося в односторонньому порядку розірвати «явно невігідний для неї договір». Кодекс зазначив, що зобов'язання виникають із договорів та інших законних підстав, указав на наявні види договорів, загальні й конкретні вимоги до кожного з них тощо. Зобов'язальне право вирізняло такі договори, як майнового найму, купівлі-продажу, обміну, позики, підряду, поруч-ництва, доручення і довіреності, товариства (просте, повне, на вірі, з обмеженою відповідальністю, акціонерне), страхування.

Останній розділ Цивільного кодексу УСРР присвячено спадковому праву. Тут викладено основні положення цього інституту. Підтверджувалося, що спадкування за законом і за заповітом допускалося в межах загальної вартості майна, яке не могло перевищувати 10 тис. золотих карбованців,

відкидаючи всі борги спадкодавця. Частина, що перевищувала вказану вартість спадкового майна, переходила у власність держави.

Отже, Цивільний кодекс УСРР врегулював основні принципи, на яких мали функціонувати державна, кооперативна і приватна форми власності. Держава всіляко заохочувала до розвитку перші дві, істотно звужуючи частку останньої в цивільному обігу.

Розвиток цивільного права наприкінці 1920-х рр. тісно та безпосередньо пов'язаний з реконструкцією народного господарства країни. Соціалістична індустріалізація обумовила відповідну законодавчу регламентацію нових явищ у народному господарстві.

Одним із найважливіших у галузі цивільного права було Положення про державні промислові трести УРСР від 4 липня 1928 р., ухвалене на основі відповідного загальносоюзного положення.

Згідно з його нормами трести діяли на засадах господарського розрахунку відповідно до планових завдань тих державних установ, у віданні яких вони перебували. Характерною особливістю нового положення було те, що кожне промислове підприємство, хоч і не визнавалося самостійною юридичною особою, проте врегульовувало свої взаємини з іншими підприємствами через договори. До цього часу підприємство всередині тресту госпрозрахунковими правами не користувалося.

Того ж року побачило світ Положення про державні синдикати, постановлене ЦВК і РНК СРСР. Положення визначало державний синдикат як торгове об'єднання державних трестів, що організоване на основі статуту і є юридичною особою. Згідно з цим положенням посилювалася роль державних синдикатів у плануванні та організації оперативно-господарської діяльності трестів. Одне з основних завдань синдикату полягало в організації реалізації продукції трестів, які до нього входили.

У 1926 р. було змінено порядок успадкування. Спільною постановою від 19 травня ВУЦВК і РНК УСРР скасували обмеження розміру майна, яке могло переходити у спадок. Однак воно обкладалося високим податком. З 1928 р. неповнолітній та непрацездатний спадкоємець отримував право на обов'язкову частку спадку незалежно від наявності заповіту на користь інших осіб.

Зі згортанням нової економічної політики на перший план вийшла регулятивна функція цивільного права у сфері охорони соціалістичної власності, підтримання договірної дисципліни та зміцнення плановості народного господарства.

Одним із найважливіших актів, спрямованих на посилення планового керівництва господарством, була постанова ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. про кредитну реформу.

Соціально-економічний розвиток республіки створив необхідні умови для впровадження системи кредитного планування. Саме плановість лежала в основі реформи. Наслідком її проведення стало скасування комерційного кредитування та вексельного обігу. Вводилася заборона підприємствам на авансування одне одного, не дозволялося відпускати товари і робити послуги

в кредит (до реформи дозволялося). Запроваджувалося пряме банківське кредитування. Лише Державний банк мав право давати кредити підприємствам, які мали в них потребу. Розрахунки між господарськими організаціями (оплата товарів і послуг) проводилися лише через банк перерахуванням з рахунку на рахунок.

Проведення кредитної реформи зумовило ухвалення низки актів, що передбачали зміни в системі кредитування та були спрямовані на зміцнення кредитної роботи і забезпечення госпрозрахунку в усіх господарських організаціях.

Ними встановлювалося, що кредитування народного господарства мало проводитися за планом, затвердженим урядом. Згідно з ним кожному державному підприємству надавався кредитний ліміт. Видача кредитів залежала від виконання підприємством фінансового плану та договорів з іншими господарськими організаціями. Власні й позичені кошти господарських організацій було суворо розмежовано. Тож у руках Державного банку зосереджувалося монопольне право на короткострокове кредитування.

Формування командно-адміністративної системи в Радянському Союзі та в радянській Україні, як його складовій частині, насамперед означало зосередження важелів управління народним господарством в одних руках. З цією метою більшовицька влада намагалася взяти під свій контроль виконання договірних зобов'язань суб'єктами народногосподарської діяльності. Низкою загальносоюзних і республіканських актів було встановлено, що державні й кооперативні господарські організації мали оформляти свої зобов'язання, пов'язані з постачанням товарів, наданням послуг, виконанням інших робіт, укладенням письмових договорів. 26 червня 1932 р. Раднарком УРСР своєю постановою «Про порядок розірвання та зміни договорів, укладених між підприємствами і організаціями республіканського і місцевого значення» категорично заборонив одностороннє розірвання або зміну умов договорів. Такі дії допускалися лише у виняткових випадках:

- а) за розпорядженням керівника відомства або кооперативного центру, якщо договір складено між органами, йому підпорядкованими;
- б) за постановою Ради Праці та Оборони, якщо договір складено між органами різних відомств, причому хоча б одна зі сторін є підприємством чи організацією загальносоюзного значення;
- в) в порядку, встановлюваному законодавством союзних республік, якщо обидві сторони є установами або підприємствами республіканського чи місцевого значення.

Тогочасне цивільне право не дозволяло вносити до договорів пункти про звільнення боржника від відповідальності за невиконання договору «з незалежних обставин», наприклад, через недержання необхідного устаткування, матеріалів або товарів.

Особливе місце займали постанови Раднаркому СРСР про договірні кампанії, які приймалися щороку, були спрямовані на поліпшення змісту

договорів і зміцнення договірної дисципліни. У них містилися важливі вказівки про забезпечення поставки продукції належної якості й чітке визначення наслідків порушення договірних зобов'язань. У постановах наголошувалося на необхідності чіткої регламентації в договорах відповідальності сторін за порушення зобов'язань (сплата пені, неустойки, штрафу, стягнення збитків). Постанови зобов'язували сторони передбачати в договорах відповідальність за поставку недоброякісної, некомплектної та неасортиментної продукції, не допускаючи послаблення санкцій і подовження встановлених строків рекламацій.

Договірні відносини між господарськими організаціями Української РСР розвивалися на основі загальносоюзних законодавчих актів про договірні кампанії. Згідно з ними Раднарком УРСР своїми постановами встановлював конкретні строки складання договорів в окремих господарських системах, забезпечуючи своєчасне проведення договірних кампаній.

На посилення відповідальності державних органів, колгоспів, кооперативних і громадських організацій за своєчасне виконання своїх зобов'язань було спрямовано прийняту на основі загальносоюзного акта постанову ВУЦВК і РНК УРСР «Про строки позовної давності» від 19 листопада 1934 р. У ній встановлювався єдиний загальний півторарічний строк позовної давності у спорах міждержавними, кооперативними і громадськими установами, підприємствами та організаціями. Коли з одного боку у справі брали участь фізичні особи, встановлювався річний строк позовної давності.

Крім загальних строків позовної давності, в постанові від 19 листопада 1934 р. було передбачено спеціальні строки для певних випадків. Так, скорочений, шестимісячний строк позовної давності встановлювався у спорах про стягнення штрафів, пені і неустойки, якщо ці спори між установами, підприємствами і організаціями кооперативного сектору народного господарства за чинними законами підлягали розв'язанню в порядку цивільного судочинства. Скорочений, річний строк позовної давності було передбачено для претензій, які виникали щодо перевезень залізничним, водним і повітряним транспортом. У передвоєнні роки цивільне право надавало режим найбільшого сприяння державній та колгоспно-кооперативній формам власності. Для розвитку державної власності вирішальне значення мали положення Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р., які констатували той факт, що державна власність у радянській Україні є формою соціалістичної власності. Саме вона за основним законом становила економічну основу радянської держави. Ще раз було підтверджено, що земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, копальні, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, радгоспи, машинно-тракторні станції становлять виняткову власність держави.

У системі кооперативно-колгоспної власності дедалі більшої ваги набирала власність колгоспів. Тому їй і приділяли головну увагу законодавчі

органи, вирішуючи питання, пов'язані з юридичним унормуванням кооперативно-колгоспних правовідносин. Одним із таких актів була постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи щодо розвитку громадського тваринництва в колгоспах» від 8 липня 1939 р. Відповідності до неї державні органи Української РСР прийняли ряд постанов, спрямованих на зміцнення колгоспів.

Приватна власність, про яку йшлося в Цивільному кодексі 1922 р., в радянській Україні була ліквідована повністю як у місті, так і на селі, допускалося лише існування дрібного приватного господарства одноосібних селян і кустарів. У ст. 9 Конституції УРСР 1937 р. вказано, що «в Українській РСР допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке засноване на особистій праці і виключає експлуатацію чужої праці».

В умовах соціалізму з'явилася така форма власності, як особиста. Загальною нормою права особистої власності, яка вперше законодавчо оформила цей юридичний інститут, була ст. 10 Конституції СРСР і відповідна стаття Конституції Української РСР, в яких йшлося: «Право особистої власності громадян на їх трудові доходи і заощадження, на житловий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього господарства, рівно як і права спадкоємства особистої власності громадян,— охороняється законом».

Однак конституційні норми детально не регулюють передбачених ними відносин. У поточному ж законодавстві відносини особистої власності в той період не знайшли помітного відображення.

Наприкінці 1930-х років відповідні органи державної влади видали ряд законів, указів та інших нормативних актів із питань юридичного регулювання відносин, які на перший погляд начебто розширювали права громадян. Вони стосувалися різних інститутів цивільного права: суб'єктності успадкування, власності, зобов'язального, авторського, винахідницького. Але декларативне розширення прав радянських громадян відбувалося на тлі масових репресій, які до них же і застосовувалися.

Цивільне право в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр..

На окупованій у липні 1942 р. території Української РСР продовжувало діяти радянське законодавство. Тому будь-які цивільно-правові угоди, укладені на тимчасово окупованій території з порушенням радянських законів, визнавалися недійсними.

З початком війни і перетворенням країни на єдиний військовий табір велике значення надавалося питанням, пов'язаним із майновими правовідносинами державних господарських органів. Через необхідність збільшити випуск військової продукції, організувати перебазування промисловості на схід, а потім відбудови підприємств у визволених від окупантів районах нерідко доводилося перерозподіляти майно державних підприємств, насамперед фабрик і заводів. З огляду на це постановами Раднаркому СРСР про розширення прав республіканських народних комісарів в умовах воєнного часу, а також низкою інших нормативних актів

було значно спрощено порядок передачі підприємств, устаткування та обладнання від одного суб'єкта господарювання до іншого.

У період війни 1941—1945 рр. було видано низку правових актів, щі регулювали порядок обліку, передання і використання трофейного, націоналізованого, конфіскованого та безгосподарного майна. Так, постанова Державного Комітету Оборони «Про здачу трофейного майна» від 16 січня 1942 р. встановлювала, що все залишене супротивником,— вогнепальна і холодна зброя, боєприпаси, обмундирования, автотранспорт, а також майно, яке належало частинам Червоної Армії, радянським державним і громадським організаціям, приватним особам чи привласнене громадянами під час німецької окупації, підлягає здачі військовим частинам, органам НКВС або місцевим органам влади.

У директивному листі Раднаркому УРСР «Про повернення власникам худоби та іншого майна в місцевостях, визволених від німецько-фашистської окупації» від 20 серпня 1943 р., роз'яснювалося, що худоба та інше майно радгоспів, колгоспів, підприємств, організацій та установ, які опинилися через тимчасову окупацію місцевості в користуванні окремих громадян, підлягають негайній після визволення цієї місцевості здачі органам влади для повернення законним власникам за належністю.

Постановою РНК СРСР було затверджено Положення про порядок обліку і використання націоналізованого, конфіскованого, виморочного та безгосподарного майна від 17 квітня 1943 р., в якому, зокрема, передбачалося, що установи, організації, підприємства та особи, в яких перебуває назване майно, зобов'язані повідомити про це відповідні фінансові органи у п'ятиденний строк від дня виявлення ними цього майна. Видана слідом постанова РНК УРСР «Про порядок обліку і використання націоналізованого, конфіскованого, виморочного і безгосподарного майна» від 28 вересня 1943 р. зобов'язувала виконкоми обласних Рад депутатів трудящих забезпечити повний облік майна зазначеної категорії впродовж двотижневого терміну від дня визволення їхньої місцевості.

Майно і товарно-матеріальні цінності, вивезені окупантами під час війни і повернені в УРСР, передавалися безоплатно тим підприємствам, установам і колгоспам, яким вони раніше належали. Предмети, що мали історичне, наукове та літературно-художнє значення, передавалися також безоплатно відповідним науковим і культурно-освітнім установам. У всіх інших випадках зазначене майно і товарно-матеріальні цінності передавалися відповідним організаціям з оплатою їхньої вартості.

В умовах війни великого значення набувала мотивація до якнайкращого виконання воїнами обов'язків із захисту батьківщини. Низкою нормативно-правових актів, спрямованих на розширення житлових прав військовослужбовців та членів їхніх сімей, держава намагалася досягти цієї мети.

Постановою РНК УРСР від 14 вересня 1941 р. зберігалася за всіма особами, які перебували в Червоній Армії, Військово-Морському Флоті та військах НКВС, їхня житлова площа на весь час війни. У разі, коли житлова

площа військовослужбовця залишалася неза-селеною, квартирна плата за неї не стягувалася. Мешканці, які оселилися на цій житловій площі, були зобов'язані після повернення військовослужбовця негайно її звільнити. У протилежному разі вони підлягали виселенню в адміністративному порядку.

Згідно з цією постановою органи прокуратури УРСР повертали житлову площу військовослужбовцям і партизанам, які повернулися з Червоної Армії чи з партизанських загонів, та їхнім сім'ям в адміністративному порядку, незалежно від того, на якій підставі було заселено належне їм помешкання.

Ряд поправок внесено до цивільно-правового інституту позовної давності. Йдеться, зокрема, про припинення перебігу строків давності через обставини воєнного часу. Для осіб, які перебували в лавах Червоної Армії, строки позовної давності у справах цих осіб продовжувалися на весь час їх перебування у Збройних Силах СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. було змінено спадкове право. По-перше, розширилося коло осіб — спадкоємців за законом, до яких додатково долучалися діти (зокрема усиновлені), дружина і непрацездатні батьки померлого, а також інші непрацездатні, які перебували на утриманні спадкодавця не менш як один рік до його смерті. У разі відсутності зазначених спадкоємців або неприйняття ними спадщини спадкоємцями за законом вважалися працездатні батьки, а за їх відсутності — брати і сестри померлого. Якщо будь-хто з дітей спадкодавця помирав до відкриття спадщини, його частка переходила до власних дітей (внуків спадкодавця), а в разі їхньої смерті — до правнуків спадкодавця.

По-друге, значно розширилися права спадкодавця. Йому дозволялося заповідати майно одній чи декільком особам із спадкоємців за законом, а також державним органам, підприємствам чи громадським організаціям. Якщо майно заповідалося державним органам або громадським організаціям, спадкодавець діставав право вказувати конкретне призначення переданого в спадщину майна.

По-третє, законодавець зобов'язав спадкодавця зберігати за непрацездатним його гарантовану частку.

Регулювання цивільно-правових відносин у післявоєнний період.

З ратифікацією договору між Союзом РСР і Чехо-Словацькою Республікою про Закарпатську Україну та утворенням Закарпатської області у складі УРСР Президія Верховної Ради УРСР указом від 24 січня 1946 р. ввела в дію на території цієї області законодавство УРСР. Наприкінці 1945 р. і в 1946 р. на території Закарпатської області було націоналізовано промислові підприємства, залізничний і водний транспорт, банки, кредитні установи, засоби зв'язку та інші види власності. У Закарпатті насаджувалися ті ж методи господарювання, які «успішно» себе зарекомендували в Радянському Союзі.

Цивільне право у той період зробило свій внесок у розв'язання такої болючої проблеми, як забезпечення населення житлом. Поруч із державним будівництвом необхідно було залучити кошти населення. З цією метою 26

серпня 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків», яким дозволялося кожному громадянину УРСР придбати чи побудувати на правах особистої власності житловий будинок в один або два поверхи з кількістю кімнат від однієї до п'яти, загальною площею не більше 60 кв. м. Земельні ділянки відводилися забудовникам у безстрокове користування за рахунок земель міст, селищ, державного земельного фонду і державного лісового фонду.

Виконкомам місцевих Рад депутатів трудящих надавалося право у випадках порушення проектів, за якими проводилося будівництво, самовільного будівництва чи грубого порушення будівельно-технічних правил і норм зажадати від забудовників припинення будівництва і знесення впродовж місячного терміну своїми силами і за власний рахунок всієї будівлі або частини її та приведення в належний порядок земельної ділянки.

Указ Президії Верховної Ради УРСР від 8 березня 1954 р. вніс зміни до Цивільного кодексу УРСР. Установлювалося, що житлові будинки на правах особистої власності можуть бути об'єктом договору купівлі-продажу за умови, що такий власник і члени його сім'ї не мають більше одного будинку і впродовж останніх трьох років не продали більше одного будинку. Цей указ сприяв індивідуальній забудові, а водночас поклав край незаконним операціям з купівлі-продажу житлових будинків.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р..

Процес послаблення жорстких тоталітарних лещат розпочався в перебігу змін, що сталися у першій половині 1950-х рр. у вищому державному та партійному керівництві Союзу РСР. Загальна демократизація державно-політичного життя країни спонукала до глибоких перетворень системи наявних правовідносин. Кодифікація права торкнулася майже всіх його галузей. Впродовж кількох років відбулася систематизація Кримінального (1960 р.), Кримінально-процесуального (1969 р.), Цивільно-процесуального (1963 р.) кодексів УРСР, було ухвалено інші кодекси й нормативно-правові акти, які сприяли вдосконаленню правової системи.

Значною мірою втратив своє значення і не відповідав тогочасним суспільним відносинам і, чинний впродовж 40 років Цивільний кодекс УРСР. Постає необхідність підготовки нового кодексу, якого, зрештою, було ухвалено Верховною Радою Української РСР 18 липня 1963 р.

Цивільний кодекс здійснював нормативно-правове регулювання майнових і немайнових відносин з метою створення матеріально-технічної бази комунізму. Він мав сприяти охороні матеріальних і культурних інтересів громадян, а також поєднати ці інтереси з інтересами всього суспільства. Тому кодекс забороняв будь-які форми підприємницької діяльності.

Суспільні відносини того періоду відзначалися неподільним пануванням соціалістичної власності. Цивільний кодекс визнав існування трьох форм соціалістичної власності: державної, власності кооперативів і колгоспів та власності громадських організацій. У ньому йшлося про особисту власність. Однак в одній із статей закріплювалася норма про те, що майно,

яке перебувало в особистій власності громадян, заборонялося використовувати для отримання нетрудових доходів.

З урахуванням наявних форм соціалістичної власності й повноважень власників Цивільний кодекс доповнив чинне законодавство принциповими новелами, зокрема:

1) закріплював власність профспілок та інших громадських організацій як самостійної форми власності. Право розпоряджатися майном профспілкових організацій належало винятково самим власникам;

2) держава визнавалася єдиним власником усього державного майна;

3) визнавалося існування міжколгоспних організацій та об'єднань, а також державно-колгоспних і державно-кооперативних організацій як юридичних осіб. При цьому за правом спільної власності майно могло належати кільком колгоспам, державі й колгоспам або іншим громадським організаціям.

Ухвалений Верховною Радою 1963 р. Цивільний кодекс, серед іншого, мав на меті захист майнових прав громадян, які вступали в цивільно-правові відносини, зокрема:

— обмежив право особистої власності громадян. У разі безгосподарного ставлення до житлового приміщення, невиконання ремонтних робіт на вимогу місцевих органів влади житло в адміністративному порядку могло бути вилучене, без надання іншого. За рішенням судових органів дозволялося вилучати й інші предмети, якщо вони мали значну історичну чи художню цінність, а їхній власник не бажав створювати їм належні умови для зберігання. У цьому разі власникові відшкодовувалася вартість вилученого майна;

— встановив майнову відповідальність державних органів за шкоду, заподіяну неправильними діями посадових осіб, органів дізнання, попереднього слідства та суду;

— зобов'язав державу відшкодовувати збитки, завдані громадянинові внаслідок його дій, спрямованих на порятунок державного чи колгоспно-кооперативного майна від стихійного лиха чи іншої загрози. Відшкодовувати збитки мало те підприємство чи організація, чие майно рятував потерпілий. При цьому не мало значення, якими мотивами керувався останній.

Розділ «Зобов'язальне право» заповнив прогалини цивільного законодавства і закріпив розгалужену систему зобов'язань, яких можна розділити на шість груп:

1) зобов'язання з оплатної реалізації майна власників: обмін, купівля-продаж, дарування, постачання, позика;

2) зобов'язання з передання майна в користування: найм житлового приміщення та майна;

3) зобов'язання з виконання робіт: підряд, підряд на капітальне будівництво;

4) зобов'язання на надання послуг: доручення, комісія, зберігання, перевезення, побутовий прокат, державне страхування, розрахункові та кредитні відносини;

5) спільна діяльність і конкурс;

б) зобов'язання, що забезпечують відновлення порушених цивільних правовідносин: зобов'язання, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, рятуння майна, безпідставного придбання чи збереження майна.

Цивільний кодекс УРСР передбачав низку заходів, спрямованих на забезпечення виконання зобов'язань. До них належали:

— неустойка (штраф, пеня);

— застава;

— порука;

— завдаток;

— гарантія, якою забезпечувалися зобов'язання між соціалістичними організаціями.

Законодавець надавав певну свободу сторонам у виборі способів забезпечення взятих зобов'язань. Якщо такі способи забезпечення виконання зобов'язань, як застава та неустойка встановлювались і в законі, і в договорі, то порука й гарантія — тільки за погодженням сторін.

Цивільний кодекс значно спростив вимоги до форми укладення угод. Крім усних і письмових, простих і нотаріальних, він визнав угоду укладеною й тоді, коли своєю поведінкою особа виказувала волю її укласти. У випадках, передбачених законом, як вираз волі людини укласти угоду вважалось мовчання.

Якщо раніше договори між громадянами в усній формі могли укладатися лише на суму до 50 крб., то за Цивільним кодексом УРСР 1963 р. цю суму збільшили до 100 крб. Скасовувалася вимога про обов'язковість нотаріального посвідчення для договорів, що уклалися між соціалістичними організаціями та окремими громадянами. Договір дарування дозволялось укладати у простій письмовій формі на суму до 500 крб., а не до 100 крб., як було раніше. Цими заходами законодавець намагався звільнити громадян від зайвих формальних процедур.

На відміну від Цивільного кодексу УРСР 1922 р., новий кодекс здійснював нормативно-правове регулювання відносин, пов'язаних із результатами духовної творчості, а саме: авторське право, право на відкриття й винаходи.

Отже, з ухваленням Цивільного кодексу 1963 р. було зроблено поступальний крок до зміцнення соціалістичної власності, захисту особистих майнових і немайнових прав громадян. Зі змінами й доповненнями він проіснував до ухвалення нового кодексу незалежної України, який набув чинності з 1 січня 2004 р.

Тема 7-3. Розвиток кримінального права в радянській Україні

План:

- Формування радянського кримінального права.
- Кримінальний кодекс УРСР 1922 р..
- Кримінальний кодекс Української РСР 1927 р.
- Кримінальне право в роки радянсько-німецької війни 1941 -

1945 рр. та в повоєнний час.

➤ Кримінальний кодекс УРСР 1960 р.

Формування радянського кримінального права.

Радянське кримінальне право складалося за відсутності кодифікованого збірника, в якому чітко вказувалися б різноманітні склади злочинів і конкретизувалася б відповідальність за їх вчинення. Саме тому радянська влада, скасувавши царські кримінальні закони, дозволила судовим органам на свій розсуд тлумачити склади злочинів і постановляти вироки. На практиці це приводило до численних зловживань. Люди притягалися до кримінальної відповідальності за те, що спілкувалися з особами, проти яких було порушено кримінальні справи або голосували проти конкретно визначеної владою кандидатури. Вироки також постановлялися відповідним чином. За вирокіом суду, зокрема, винним заборонялося виступати на зборах, на них накладалися зобов'язання пройти курс політграмоти, оголошувалася догана.

Після встановлення радянської влади на території України явковим порядком запроваджувалися нормативні акти уряду Російської Федерації.

У перших декретах та інших нормативно-правових актах радянської держави питання кримінально-правового характеру формулювалися неконкретно та безсистемно. У них навіть не було тлумачення поняття злочину. Кримінальна відповідальність інколи наступала не лише за злочини, а й за проступки.

У той період установилася кримінальна відповідальність за різноманітні форми співучасті: пособництво, підбурювання, організацію та виконання злочину, проте диференціація з винесенням вироку не проводилася. За загальним правилом, до кожного із співучасників застосовувалися тотожні міри покарання.

Кримінальний закон не передбачав чіткої системи покарання. У нормативно-правових актах містилися вислови на кшталт «покарати за всією суворістю закону». Як санкції найчастіше застосовувалися штрафи, конфіскація майна, примусові громадські роботи, позбавлення волі та розстріл. Утім, радянська влада пішла далі, запровадивши оригінальні форми кримінального покарання — виселення з міста, конфіскацію продовольчих карток, оголошення поза законом, позбавлення політичних прав.

Характерною особливістю радянського кримінального законодавства був поділ усіх злочинів на контрреволюційні та прості. До контрреволюційних відносилися:

- саботаж, тобто невиконання службових обов'язків працівниками державних органів із метою підриву радянської влади;
- участь у діяльності контрреволюційних організацій;
- контрреволюційні агітація і пропаганда;
- державна зрада, шпигунство, переховування державних зрадників і шпигунів; диверсії; політичне хуліганство;
- зберігання з контрреволюційною метою зброї;
- робота в минулому в поліційних та інших органах, які проводили

боротьбу з революційним рухом.

Основною кваліфікаційною ознакою перелічених злочинів був їхній контрреволюційний характер. У тогочасних умовах під неї можна було підвести будь-яку дію, навіть якщо вона не мала вказаного змісту.

До простих відносили інші злочини, нерідко й малозначні діяння, такі як самовільний обмін товарів на хліб, порушення правил розробки торфу, несвоєчасне виконання поставок льону тощо. За допомогою кримінальних репресій радянська держава намагалася залякати населення, змусити його беззастережно виконувати оформлені в закон забаганки більшовицької влади. Такі дії, проте, викликали зворотню реакцію. Україною ширився і набирав сили протестний рух, насамперед селянських мас, спрямований на захист своїх політичних і соціальних прав.

Відсутність упорядкованого кримінального законодавства призводила до того, що органи, покликані охороняти громадський порядок, на свій розсуд застосовували принцип «революційної правосвідомості». Законодавство не давало визначення цьому поняттю, тому кожен представник правоохоронних органів вкладав у нього свої зміст і розуміння.

Першою спробою систематизувати розрізнені норми кримінального закону стало ухвалення Наркоматом юстиції у грудні 1919 р. «Керівних начал з кримінального права РСФРР», що набули чинності в Українській СРР у серпні 1920 р. Серед законодавчих органів, перелічених у Конституції УСРР 1919 р., Народний комісаріат юстиції не значився. Тож зазначений нормативно-правовий акт був нелегітимним, однак його прийняли до беззастережного виконання всі органи, що проводили боротьбу зі злочинністю.

«Керівні начала...» узаконили репресії щодо заможних верств населення. Вважалось, що самим фактом свого соціального походження ця категорія становила небезпеку для суспільства.

Суб'єктом злочину «Керівні начала...» визнавали фізичну особу, що досягла 14-річного віку і діяла «з розумінням вчиненого». До осіб, які вчинили злочин до виповнення їм 14 років, застосовувалися заходи виховного характеру.

Встановлювалося 15 основних видів покарань: переконання, громадський осуд, оголошення бойкоту, вилучення з громадського об'єднання назавжди чи на певний період, зняття з посади, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом народу, примусові роботи, оголошення поза законом, розстріл тощо.

На практиці, насамперед в українському селі, застосовувався принцип колективної поруки та інститут заручництва. У сільських місцевостях — а саме тут чинився найбільший спротив радянській владі — примусово признавалися відповідальні, з розрахунку одна особа на п'ять чи десять хат («п'ятихатники» та «десятихатники»). Вони особисто відповідали, зокрема й під страхом кримінальних репресій, за будь-який прояв політичної неблагонадійності з боку членів сімей, яких вони мусили контролювати.

Кримінальний кодекс 1922 р..

Задекларований курс радянської держави на охорону прав робітників, найбіднішого селянства, а також підприємців, в умовах нової економічної політики вимагав ухвалення Кримінального кодексу. 23 серпня 1922 р. ВУЦВК затвердив перший Кримінальний кодекс УСРР — аналог Кримінального кодексу Російської Федерації.

Кодекс складався із Загальної та Особливої частин. У статтях Особливої частини особливу увагу було приділено складам контрреволюційних і господарських злочинів. Саме вони розкривали позицію радянської держави стосовно діянь, які вона визнавала для себе найбільш небезпечними у сфері політики та господарських відносин. До складу контрреволюційних відносили не лише діяння, здійснені з метою ліквідації радянської влади шляхом інтервенції, блокади, шпигунства, бандитизму чи тероризму, а й надання допомоги в їх учиненні. Зокрема, під страхом кримінального покарання за контрреволюційні злочини заборонялося фінансувати буржуазну пресу, закликати до невиконання чи до протидії розпорядженням центральної чи місцевої влади, поширювати неправдиві чутки, що могли би викликати недовіру до влади чи дескредитувати її.

Формулюючи так широко й невиразно склади контрреволюційних злочинів, держава намагалася повністю ліквідувати не лише інакодумство, а будь-яку критику своїх дій.

Зміни в економічній політиці радянської влади, пов'язані з переходом до НЕПу, потягли за собою відповідні кроки і в нормотворчості, зокрема в господарській сфері. Так, закон перестав визнавати спекуляцією скупку та перепродаж товарів з метою наживи. І навпаки, запроваджувалася кримінальна відповідальність за використання радянських закладів в інтересах колишніх власників; за незаконне проникнення приватного підприємця у сферу державної торгівлі тощо.

Так радянська держава за допомогою кримінальних репресій намагалася не тільки зберегти свою владу, а й зміцнити командні висоти в економіці, змусити частину приватних підприємців (непма-нів) втілювати ідеали соціалізму.

Кримінальний кодекс УСРР встановлював конкретний перелік видів покарання. Основними покараннями визнавалися: розстріл (вища міра покарання), позбавлення волі, примусові роботи. Розстріл не застосовувався до осіб, які не досягли 18-річного віку, до вагітних жінок, а також не міг бути призначений судом, якщо від часу вчинення злочину минуло п'ять чи більше років. Максимальний строк позбавлення волі був установлений в 10 років, а мінімальний — у 6 місяців. Визначався порядок відбуття покарання, а також умовно-дострокового звільнення засуджених до позбавлення волі або примусових робіт.

Кримінальний кодекс Української РСР 1927 р..

8 червня 1927 р. в Українській РСР було прийнято новий Кримінальний кодекс. Його поява пояснюється двома причинами: намаганням виправити певні хиби та прогалини в Кримінальному кодексі 1922 р., а також потребою приведення норм кримінального права у відповідність до «Основних засад

кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» та до інших загальносоюзних актів, прийнятих на той час.

Принципове новаторство «Основних засад...» полягало у відмові від загальноприйнятого терміна «покарання». Замість нього стало вживатися інше поняття — «заходи соціального захисту», які поділялися на заходи судово-виконавчого, медичного та медико-педагогічного характеру. Заходи соціального захисту застосовувались як за винні діяння, так і до осіб, визнаних соціально небезпечними на підставі їхньої злочинної діяльності чи зв'язків зі злочинним середовищем. Подібні заходи могли призначатися навіть без здійснення особою протиправних діянь. Достатньо було лише підозри та визнання відповідними правоохоронними органами соціальної небезпеки конкретної особи.

З-поміж найважливіших положень Кримінального кодексу Української РСР, спрямованих на захист особистості від безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності, можна назвати:

— наявність суспільної небезпеки діяння як необхідної умови притягнення до кримінальної відповідальності. Запроваджувалася така категорія, як «незначні злочини», які за формою були протиправними діяннями, а за сутністю — позбавленими суспільної небезпеки;

— можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності в разі, якщо на момент розгляду справи в суді діяння втратило суспільну небезпеку внаслідок зміни кримінального законодавства чи особа правопорушника перестала бути суспільно небезпечною.

Втім, правозастосовча практика була зовсім іншою. Подальший розвиток кримінального законодавства відбувався в напрямку посилення кримінальної репресії. Серед нормативно-правових актів, що грубо порушували основоположні норми кримінального права, були:

— постанова Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР «Про оголошення поза законом посадових осіб — громадян Союзу РСР, які, перебуваючи за кордоном, перебігли до табору ворогів робітничого класу та селянства і відмовилися повернутися до Радянського Союзу» від 21 листопада 1929 р. Відповідно до постанови всі посадові особи, що здійснили подібні діяння, повинні були вироком Верховного Суду СРСР оголошуватися поза законом. У таких разі всі вони підлягали розстрілу, а їхнє майно — конфіскації. Постанова надавала закону зворотню силу — поширювала його на діяння, вчинені до її ухвалення;

— постанова ЦВК і Раднаркому СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., автором якої був сам Й. Сталін. Постанова визнавала суспільну власність (державну, колгоспну, кооперативну) основою радянського ладу, священною і недоторканною. За розкрадання колгоспного і кооперативного майна передбачалася єдина міра покарання — розстріл із конфіскацією всього майна. Лише у виняткових випадках, за наявності пом'якшувальних обставин, винна особа підлягала позбавленню волі на термін, не нижчий 10 років із конфіскацією всього майна. До такого роду

злочинців законодавець не дозволяв застосовувати амністію. Як бачимо, рівень суспільної небезпечності не відповідав тяжкості здійсненого злочину.

Закон від 7 серпня 1932 р. не встановлював чітких ознак злочину. Це відкривало можливість для зловживань і застосування норм Закону до осіб, які вчинили дрібні крадіжки.

Офіційні документи свідчать, що на початок 1933 р., тобто за неповні п'ять місяців, за цим Законом було засуджено 54 645 осіб, з них 2110 — до найвищої міри покарання. На підставі його положень до кримінальної відповідальності притягалися навіть діти, які збирали колоски на обмолочених полях. У народі Закон дістав назву про «п'ять колосків», - постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по боротьбі зі злочинністю серед неповнолітніх» від 7 квітня 1935 р. дозволила притягати до кримінальної відповідальності осіб, що досягай 12-річного віку, якщо вони підозрювались у вчиненні крадіжок, тілесних ушкоджень чи вбивства. Невідповідність указаної норми принципам кримінального права полягала в тім, що в цьому віці неповнолітній не усвідомлює належною мірою протиправності своїх діянь.

Напередодні радянсько-німецької війни указом ПВР СРСР від 31 травня 1941 р. було встановлено кримінальну відповідальність за всіма складами злочину з 14-річного віку. Одночасно було розширено перелік злочинів, за які наставала кримінальна відповідальність із 12 років; — постанова ЦВК СРСР «Про доповнення Положення про злочини державні 1927 року» від 8 червня 1934 р. У ній ішлося про зраду Батьківщині, а також запроваджувалася кримінальна відповідальність неповнолітніх членів сім'ї, які проживали спільно з військовослужбовцем — зрадником Батьківщини або перебували на його особистому утриманні на момент скоєння ним злочину. Фактично відповідальність наставала за чужу вину за наявності лише одного факту — спільного проживання з винною особою.

Для передвоєнного періоду характерною особливістю стало те, що зміни до кримінального права вносилися загальносоюзними органами, які послідовно проводили курс на посилення каральних репресій.

Постановою ЦВК УРСР 1937 р. за особливо небезпечні злочини — шпигунство, шкідництво, диверсії — було підвищено термін позбавлення волі у два з половиною рази — до 25 років. Недостатня ефективність роботи підприємств, організацій, низька якість продукції, нераціональне використання устаткування й сировини найчастіше обумовлювалися низьким професіоналізмом керівників підприємств, волонтаристськими настановами більшовицької партії. Однак керівництво держави, не визнаючи своїх помилок, вбачали недоліки у навмисному шкідництві, безвідповідальному ставленні працівників до дорученої роботи. Відповідно й заходи боротьби з цими явищами знаходили в посиленні кримінально-правових санкцій. В умовах масових репресій керівництво держави удавало, що воно піклується про захист прав радянських громадян, зафіксованих у Конституції СРСР, конституціях союзних республік. Відповідно до цього ЦВК і Раднарком УРСР 2 грудня 1937 р. внесли зміни до Кримінального кодексу УРСР, якими

встановлювалася відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчих прав.

Кримінальне право в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. та в повоєнний час.

Норми кримінального права, що склалися в період радянсько-німецької війни, спрямовувалися насамперед на посилення державного примусу щодо своїх громадян із метою залучення всіх наявних резервів, зокрема й правового характеру, для перемоги над німецько-фашистським агресором. При цьому ігнорувалися елементарні права громадян, істотно звужувався правовий простір для їх захисту.

Посилення кримінальних репресій відбувалося на таких основних напрямках суспільних відносин:

1) вносилися корективи до трудового законодавства. До кримінальної відповідальності притягалися особи, які не бажали працювати по 11 годин на добу, без відпусток, з низьким рівнем заробітної

платні тощо;

2) кримінально-правовими санкціями держава змушувала селян непосильно працювати в колгоспах, забезпечуючи фронт сільсько-господарською продукцією;

3) значно посилювалася відповідальність за посягання на державну, суспільну власність, трофейне та будь-яке безгосподарне майно;

4) з'явилися нові склади злочину, обумовлені особливими умовами воєнного часу.

За період воєнних дій, що відбувалися на території Радянського Союзу і в повоєнний час, було ухвалено такі нормативно-правові акти кримінального характеру, які мали чинність і на території УРСР:

— з 6 липня 1941 р. почав діяти указ Президії Верховної Ради СРСР, яким передбачалося покарання за розповсюдження неправдивих чуток, що могли би викликати суспільні заворушення. Винні притягалися до відповідальності у вигляді позбавлення волі на термін від 3 до 5 років ув'язнення;

— указом ПВР СРСР від 26 липня 1941 р. запроваджувалася кримінальна відповідальність за самовільне залишення робочого місця на підприємствах оборонної промисловості. Цей склад злочину прирівнювався до дезертирства і передбачав ув'язнення терміном від 5 до 8 років;

— з 13 лютого 1942 р. запроваджувалася кримінальна відповідальність за ухилення від мобілізації для роботи на промислових підприємствах чи на будівництві;

— з 25 червня 1943 р. набув чинності указ ПВР СРСР про посилення відповідальності за розкрадання паливно-мастильних матеріалів, яким передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на термін від 5 до 8 років;

— з 25 листопада 1943 р. запроваджено кримінальну відповідальність за розголошення державної таємниці та втрату документів, що містять державну таємницю. Посадові особи, винні у здійсненні цього виду злочину,

позбавлялися волі на термін до 10 років;

— з 19 квітня 1943 р. для німецьких окупантів, що вчинили злочини на території Радянського Союзу, а також для зрадників Батьківщини запроваджувалася смертна кара через повішення або каторжні роботи на термін від 5 до 20 років;

— з 4 червня 1947 р. посилювалася кримінальна відповідальність за розкрадання державного та особистого майна громадян. Указом Президії Верховної Ради передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на термін від 10 до 25 років для осіб, які вчинили розкрадання соціалістичної власності у складі групи або в особливо великих розмірах;

— впродовж 1948 і 1949 рр. Президія Верховної Ради Радянського Союзу ухвалила укази про посилення кримінальної відповідальності за виготовлення, продаж самогону та згвалтування;

— 12 травня 1951 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про захист миру, яким пропаганда війни оголошувалася найтяжчим злочином проти людства.

Перемога СРСР у війні з німецько-фашистськими загарбниками та потепління у відносинах із членами антигітлерівської коаліції (США, Англії, Франції) окрилили радянську державу, яка пішла на нехарактерну гуманізацію окремих інститутів кримінального права. 26 травня 1947 р. указом ПВР СРСР як міру покарання було скасовано смертну кару. Щоправда, цей крок на той момент не відповідав внутріполітичним реаліям суспільного життя. Тому згодом Президія Верховної Ради СРСР вирішила відновити застосування смертної кари для зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів-підричників.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р..

Відправним пунктом до перегляду кримінального законодавства, яке за роки панування більшовицького режиму набуло невинувато жорстоких рис, стала смерть у 1953 р. Й. Сталіна. Загальний процес десталінізації та демократизації державно-правового життя не міг не позначитися й на кримінально-правових відносинах. Насамперед було скасовано укази Президії Верховної Ради СРСР, якими запроваджувалася кримінальна відповідальність за адміністративні та дисциплінарні проступки. Зокрема, скасовувалися кримінально-правові норми про відповідальність вагітних жінок за здійснення абортів, за самовільний проїзд у товарних поїздах, за прогул без поважних причин тощо.

25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також закони «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» та «Про кримінальну відповідальність за військові злочини». Основи закріпили принципово новий підхід радянської держави до проблем кримінальної відповідальності, в якому значне місце відводилося демократизації та гуманізації норм кримінального права та істотному звуженню сфери застосування кримінального закону.

Логічним вінцем змін кримінального законодавства стало ухвалення 28

грудня 1960 р. Верховною Радою УРСР Кримінального кодексу Української РСР, який набув чинності з 1 січня 1961 р.

У результаті ліквідації одних злочинів і перетворення ряду норм кримінального права в моральні, дисциплінарні та адміністративні затверджений кодекс визначив меншу, порівняно з попереднім періодом, кількість суспільно небезпечних діянь, віднесених до категорії злочинів. Він містив на 70 складів злочинів менше, ніж за попередній КК УРСР 1927 р.

У радянському кримінальному праві дещо скоротилася кількість видів покарання. Кримінальний кодекс відмовився від такого важкого покарання, як оголошення ворогом трудящих із позбавленням громадянства УРСР і СРСР відповідно і з вигнанням навечно за межі країни. Такі види покарання, як вигнання за межі Союзу РСР, а також позбавлення волі в таборах, стали реліктом минулого. Вилучили з Кримінального кодексу і санкції, пов'язані з обмеженням політичних і соціальних прав і свобод: позбавлення активного і пасивного виборчого права, позбавлення права обіймати виборні посади в громадських організаціях, позбавлення права на пенсію тощо.

Щоправда, далі законодавець не пішов, залишивши низку обмежень. У судовій практиці досить часто ще застосовувалися такі покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або провадити певний вид діяльності; позбавлення військового чи спеціального звання; позбавлення батьківських прав.

Кримінальний кодекс УРСР підвищив вік кримінальної відповідальності на два роки. До неї притягалися особи, яким на момент учинення злочину виповнилося 16 років. За деякі види тяжких злочинів, суспільно небезпечний характер яких усвідомлювався винним (убивство, зґвалтування, пограбування, злісне хуліганство та ін.), кримінальна відповідальність наставала з 14 років (раніше — з 12). Таким чином сфера кримінальної відповідальності значно звужувалася.

Для пом'якшення кримінальної репресії велике значення має зменшення строків покарання. Найбільше такі скорочення торкнулися найтяжчого покарання — позбавлення волі. Максимальний термін, упродовж якого особу можна було позбавити волі за КК 1960 р. становив 10 років (раніше 25 років). Щоправда, у випадках, передбачених законом, термін ув'язнення міг збільшитися до 15 років.

Приблизно вдвічі було скорочено терміни заслання. За нормами Кримінального кодексу заслання призначалося на строк від двох до п'яти років, тоді як за попереднім кримінальним законом — від трьох до десяти років. Строки заслання і вислання стали однаковими.

Оптимізовано також розмір відрахувань із заробітку засудженого до виправних робіт без позбавлення волі. Вони не могли перевищувати 20% загального заробітку (раніше вони досягали 25% заробітної плати).

Звуження сфери кримінальної репресії досягалося різними способами, зокрема обмеженнями меж застосування окремих видів покарання. Кримінальне законодавство контрастніше розмежувало склади злочинів, а призначення конкретного покарання поставило в пряму залежність від

визначення такого складу. Законодавець зміг звузити рамки застосування найтяжчих видів покарання — позбавлення волі у вигляді ув'язнення і смертної кари.

Саме названі види покарання не могли бути застосовані до всіх осіб. Кримінальний кодекс зробив певні винятки. До 1959 р. смертна кара не застосовувалася до неповнолітніх і до вагітних жінок, які були такими на момент вчинення злочину або на момент винесення вироку. З 1960 р. до цієї категорії долучено також жінок, котрі завагітніли на момент виконання вироку.

Такий вид покарання, як заслання, не міг застосовуватися до осіб, які на момент учинення злочину не досягають 18-річного віку, до вагітних і до жінок, які мали на утриманні дітей до восьмирічного віку, а вислання — до осіб, які на момент учинення злочину не досягли повноліття.

Конфіскація майна, яку віднесли до додаткових покарань, могла бути призначена лише за державні й тяжкі корисливі злочини. Крім того, було значно розширено перелік предметів, що не підлягали конфіскації.

У результаті цих та інших новацій змінилося співвідношення видів покарання, розширилося коло покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Кримінальне законодавство ввело поняття тяжкого злочину. Вчинення тяжкого злочину тягло за собою застосування найсуворіших покарань. Кодекс 1960 р. доповнив попереднє законодавство обставинами, які відтоді могли вважатися обтяжливими. До нових обтяжливих обставин віднесли: заподіяння злочином тяжких наслідків; вчинення злочину з використанням підлеглого або іншого залежного стану особи, проти якої вчинено злочин; вчинення злочину проти малолітнього чи особи, яка перебувала в безпорадному стані; підбурювання неповнолітніх до вчинення злочину або втягування неповнолітніх у злочинну діяльність; вчинення злочину, пов'язаного з використанням джерела підвищеної небезпеки, особою, яка перебуває в стані сп'яніння тощо. Водночас Кримінальний кодекс відмовився від таких обтяжливих обставин, передбачених його попередником 1927 р.: вчинення злочину для відновлення влади буржуазії; вчинення злочину, хоч і не спрямованого проти інтересів радянської держави чи інтересів трудящих, але такого, що може своїми об'єктивними наслідками завдати шкоди цим інтересам. Перша обставина відкинута як нереальна в сучасній дійсності, друга — як така, що суперечить принципам радянського кримінального права.

Кримінальний кодекс УРСР розвинув зміст давно відомої обтяжливої обставини — рецидиву, а також розкрив зміст поняття «особливо небезпечний рецидивіст», установивши для осіб, що підпадали під цю категорію, тривалу ізоляцію та особливий режим ув'язнення. Саме тому визнання особи особливо небезпечним рецидивістом обмежувалося низкою умов, а саме: особа могла бути визнана особливо небезпечним рецидивістом тільки за вироком суду; такий вирок постановляв лише за наявності однієї з ознак, перелічених у ст. 26 Кримінального кодексу; суд мав враховувати при цьому характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу

винного та обставини справи.

До осіб, які вчинили тяжкі злочини, як і до особливо небезпечних рецидивістів, застосовувалися найсуворіші міри покарання — тривалі терміни позбавлення волі і, у виняткових випадках, — розстріл. У такому разі закон дозволив підвищити максимальну межу позбавлення волі — з 10 до 15 років.

Покарання у вигляді позбавлення волі такі злочинці відбували у виправно-трудовах колоніях з посиленням, суворим чи особливо суворим режимом.

Кримінальний кодекс УРСР розглядав смертну кару як виняткову міру покарання. Вона застосовувалася за державні злочини (зраду Батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсію, бандитизм, спекуляцію валютними цінностями або цінними паперами), за розкрадання державного чи громадського майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство за обтяжливих обставин, згвалтування за обтяжливих обставин тощо.

Кримінальний кодекс виключив застосування до найбільш небезпечних злочинів і злочинців норм, що розраховані на осіб, які не являють собою серйозної суспільної небезпеки. Так, на поруки не передавали особи, які вдруге вчинили умисний злочин, або особи, які раніше вже передавалися на поруки після вчинення злочину.

Свідченням добротності й відносної демократичності Кримінального кодексу УРСР є його тривале, 40-річне застосування в умовах різних державно-політичних систем. Рівною мірою він регулював кримінально-правові відносини як у радянській, так і в посткомуністичній Україні.

Тема 7.4. Спроби відновлення української державності напередодні й під час Другої світової війни

План:

- Політичний статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини.
- Створення Карпатської України та проголошення її незалежності.
- Організація українських націоналістів та Акт ОУН про відродження Української держави.

У період, коли в радянській Україні розгорталося будівництво комуністичного майбутнього, на західноукраїнських землях політична ситуація складалась інакше.

Нагадаймо, що землі Західної України було розділено між кількома країнами. Польща володіла Східною Галичиною та Західною Волинню, Румунія — Північною Буковиною, Чехо-Словаччина — Закарпаттям. Жодна з держав не намагалася забезпечити права українців на національний розвиток. Відтак вони домагалися відродження власними силами.

У кращому становищі перебувало українське населення Закарпаття. Чеська адміністрація зовні лояльніше, ніж румунська та польська влада, ставилася до розвитку народної освіти. Проте повна відсутність українських вищих навчальних закладів, обмежена кількість засобів масової інформації

гальмували розвиток української мови та культури.

Політичний статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини.

Долю Закарпаття на значний період визначили рішення Сен-Жерменської мирної конференції від 10 вересня 1919 р., за якими Підкарпатська Русь (після розпаду Австро-Угорщини) з широкими автономними правами передавалася до складу Чехо-Словаччини. Незалежність останньої від Угорщини було підтверджено Тріанонським договором 1920 р. Автономний статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини закріплювався Конституцією, ухваленою 29 лютого 1920 р.

Карпатська Україна (1939 р.)

Зазначені вище міжнародно-правові акти було укладено на основі добровільного плебісциту (опитування), проведеного в 1918 р. серед закарпатських емігрантів, що проживали на території Сполучених Штатів Америки. Близько 67% опитаних висловилися за те, щоб «угорські русини як держава з найширшими автономними правами з'єдналася на федеративному принципі з Чехо-Словацькою демократичною республікою на умовах приєднання до неї всіх угорсько-руських комітетів». Таке ж рішення у травні 1919 р. ухвалила Центральна Руська Народна Рада — представницький орган Підкарпатської Русі. Отже, міжнародно-правової процедури входження Закарпаття до складу Чехо-Словаччини було дотримано.

У липні 1927 р. на території Чехо-Словаччини було проведено адміністративну реформу, за якою республіка стала поділятися на чотири землі (краї): Чехія, Моравія-Сілезія, Словаччина і Підкарпатська Русь. Останню очолив призначений Прагою президент краю Антонін Розсипал, чех за національністю, в якого зосереджувалися значні адміністративні повноваження. Жодним чином він не був підзвітним автономним

представницьким органам, створеним на території Закарпаття.

Попри ігнорування національних інтересів закарпатських українців, загальноновизнаною є достатня демократичність системи влади Чехо-Словацької Республіки. Стабільний рівень демократії забезпечувався прозорою виборчою системою та чітким розмежуванням влади на окремі гілки.

Національним зборам (450 депутатів) належала законодавча влада в країні. Вони склалися з двох палат — сенату й палати депутатів. До складу сенату, обраного на 8 років, входило 150 сенаторів віком до 45 років. Активним виборчим правом володіли громадяни республіки, які досягають 26-літнього віку.

На шестирічний термін обиралися представники нижньої палати Національних зборів — палати депутатів. 300 депутатів обирали громадяни, які досягають 21 року.

Національні збори (парламент) республіки розробляли, пропонували і схвалювали закони, державний бюджет, ратифікували міжнародні договори, розв'язували інші державні справи.

Виконавча влада належала президентові, який обирався парламентом на семирічний термін. Він очолював збройні сили країни, мав право скликати й розпускати парламент, затверджувати і звільняти міністрів, але не володів правом законодавчої ініціативи (не міг пропонувати для ухвалення закони).

Важливе місце в системі виконавчої влади належало уряду республіки, який складався із 16—19 міністрів на чолі з його головою. Кабінет міністрів відповідав за свою діяльність перед парламентом, був підзвітний йому і користувався правом законодавчої ініціативи. Міністри призначалися і звільнялися зі своїх посад президентом республіки. Найвагомішу роль відігравали міністр народної оборони та міністр внутрішніх справ, який очолював поліцію та жандармерію країни. Незалежність правоохоронної системи забезпечувалася забороною її службовцям будь-яких видів політичної діяльності, зокрема й участі у виборах.

Судова система діяла цілком незалежно від законодавчих і виконавчих органів. Питання відповідності ухвалених парламентом законів Конституції Чехо-Словацької Республіки розв'язував Конституційний суд, який складався з семи осіб. Найвищий суд розглядав в останній інстанції цивільні та кримінальні справи, а Найвищий адміністративний суд — адміністративні та фінансові.

Важлива роль у системі правоохоронних органів відводилася органам прокуратури, яку очолював генеральний прокурор республіки.

Створення Карпатської України та проголошення її незалежності.

За Мюнхенською угодою 30 вересня 1938 р. Судетську область Чехо-Словацької Республіки без її згоди було передано Німеччині. Скориставшись сприятливою ситуацією, закарпатські українці почали домагатися отримання для себе автономії.

У жовтні 1938 р. уряд Чехо-Словацької Республіки надав Закарпаттю реальний статус автономної республіки. 11 жовтня відбулося формування першого українського уряду. Його очолив Андрій Бродій, якого як угорського агента

вже через два тижні було заарештовано. Посаду прем'єра обійняв Августин Волошин, який 26 жовтня телефоном склав присягу виконавчєві обов'язків президента Чехо-Словаччини. Новий уряд мав чітку проукраїнську орієнтацію.

22 листопада 1938 р. Чехо-Словацький парламент ухвалив «Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі», яким було розмежовано повноваження між Прагою та українським Закарпаттям. Чехо-Словаччина ставала федеративною державою чехів, словаків і карпатських українців. Кожен із суб'єктів федерації отримував право на створення власного законодавчого, виконавчого, судового органів та на самоврядування на своїй території. Цим законом у Закарпатті запроваджувалося подвійне громадянство — громадяни України ставали водночас і громадянами Чехо-Словаччини. Впродовж п'яти місяців на території українського Закарпаття передбачалося провести вибори до сойму — законодавчого органу автономії. Між новоствореними Словаччиною і Підкарпатською Руссю (така назва українського Закарпаття зберігалася до 1 січня 1939 р.) розпочалися переговори про розмежування кордону, які завершилися 4 квітня переданням Русі 82 сіл Східної Словаччини з переважно українським населенням.

Паралельно уряд розгорнув роботу з підготовки виборів до сойму Підкарпатської Русі. Проте останнє слово в розв'язанні проблеми Закарпаття належало Німеччині, на підтримку якої розраховували карпатські українці.

З проголошенням автономії Закарпаття українська карта в руках Гітлера стала справжнім козирем. Він використовував її як засіб тиску й шантажу у відносинах як з потенційними противниками, так і з майбутніми союзниками. Угорська влада неодноразово зверталася до Гітлера, претендуючи на Закарпаття. Однак спочатку пропозиції були марними. Нарешті, 2 листопада 1938 р. за рішенням Віденського арбітражу Підкарпатська Русь мала поступитися Угорщині Ужгородом, Береговим, Мукачевим та прилеглими до них районами, де мешкали 1 млн 100 тис. осіб. До Угорщини відходило 12,4 тис. кв. км території, що належала Південній Словаччині й Підкарпатській Русі. Евакуація державних установ і майна з цих земель мала бути завершена впродовж тижня.

Столицею Підкарпатської Русі став Хуст. Гітлер прагнув перетворити Угорщину на свого сателіта, тож передача частини Закарпатської України було своєрідним авансом майбутньому союзникові Німеччини.

У Хусті уряд А. Волошина продовжив розбудову української державності. 12 листопада 1938 р. відбулися вибори до сойму — вищого законодавчого органу країни. Українське національне об'єднання здобуло на виборах 92,4% голосів.¹ Цим було підтверджено правильність політичного курсу автономного українського уряду в багатонаціональному Закарпатті.

Розпочата в Ужгороді реорганізація уряду завершилася в середині листопада скороченням кабінету до чотирьох міністерств: внутрішніх справ, освіти, юстиції та комунікацій. Кожне міністерство складалося з окремих відділів.

14 листопада Президія Ради Міністрів Підкарпатської Русі прийняла

рішення про створення служби безпеки. Додатковим розпорядженням вона виводилася зі складу Міністерства внутрішніх справ і ставала підзвітною лише керівникові уряду. Наступного дня в Хусті було створено Управління поліції.

Структура місцевих органів влади також зазнала істотних змін. Замість обраних на сільських сходах заступництв, очолюваних сільськими старостами, запроваджувався інститут призначуваних урядових комісарів. Отже, у краї створювалася вертикальна структура виконавчої влади авторитарного типу.

З 9 листопада 1938 р. відновив діяльність Верховний суд Чехо-Словаччини. Через два місяці його президія ухвалила рішення про створення на території Закарпаття трьох окружних судів, місцеперебування яких після Віденського арбітражу опинилося на території Угорщини. Апеляційними інстанціями для них були два краєві суди у Великому Березному і Хусті.

16 січня 1939 р. автономний уряд А. Волошина видав одразу чотири розпорядження, які регулювали проблеми організації судочинства у Карпатській Україні. Краєвим судам дозволялося розглядати кримінальні справи за участі чотирьох присяжних засідателів, що забезпечувало більшу об'єктивність і неупередженість суду. Водночас дозволялося створювати концентраційний табір, куди могли направлятися особи, проти яких «не можна виступати судовим шляхом». Судові функції могли здійснювати й позасудові органи, зокрема окружні начальники, представники виконавчих органів влади. Такий стан речей неодмінно міг привести до свавілля та беззаконня з боку окремих чиновників та урядовців.

Іншим розпорядженням створювалися Вищий суд і Вища державна прокуратура Карпатської України.

Як бачимо, деякі ланки організації кримінального процесу та виконання вироків було запозичено з гітлерівської Німеччини. Однак орієнтація на неї себе не виправдала. Гітлер вирішив передати все Закарпаття Угорщині. У ніч проти 15 березня 1939 р. угорські війська розпочали окупацію території Карпатської України.

Саме того дня було ухвалено закон, який проголосив Карпатську Україну незалежною державою з республіканською формою правління на чолі з обраним соймом президентом. Узгоджувалася національна символіка. Жовто-синій прапор символізував державність Карпатської України, а українська мова — її сутнісний національний зміст.

Дізнавшись про початок агресії з боку Угорщини, А. Волошин звернувся до Німеччини з проханням прийняти Карпатську Україну під свій протекторат. Однак Гітлер порадив українцям не чинити опору угорцям.

Проте закарпатські українці не збиралися розлучатися з державністю, яку щойно проголосили. Кілька тисяч бійців воєнізованого формування «Карпатська Січ» вступили в нерівний бій з 40-тисячною угорською армією. У боях полягло близько 5 тисяч закарпатців. Закарпатську Україну було окуповано фашистською Угорщиною. Щоправда, абсолютна більшість держав світу, і серед них Радянський Союз, на офіційному рівні окупації не

визнали. Отже, Карпатська Україна де-юре продовжувала перебувати у складі Чехо-Словаччини, а де-факто з березня 1939 р. до кінця жовтня 1944 р. залишалася складовою частиною Угорщини. Остання впродовж п'яти років обіцяла закарпатцям широку автономію, не здійснивши найменших кроків щодо цього.

Отже, головна причина падіння Карпатської України полягала в тому, що її прагнення до незалежності не знайшло підтримки серед провідних країн світу. Її політичний статус не було визнано ні Чехо-Словаччиною, ні іншими державами. Це був скорше політичний, ніж юридичний акт. З відкритою неприязню поставилося до незалежності Закарпаття керівництво СРСР, тому що вбачало в Карпатській Україні небезпечне вогнище українського самостійництва. Хоч українська державність у Закарпатті проіснувала кілька днів, але продемонструвала жагу українців до творення власного, самостійного життя.

Організація українських націоналістів та Акт ОУН про відродження Української держави.

ОУН започаткувала нелегальна патріотична Українська військова організація (УВО), заснована у Львові у вересні 1920 р. офіцерами колишньої Української Галицької армії (УГА) для боротьби проти польської влади на Західній Україні.

Керівництво (Начальна команда) УВО складалося з організаційно-кадрової, розвідувальної, бойової та пропагандистсько-політичної референтур. Начальна команда УВО розділила Галичину на 13 військових округів, що поділялися на 45 повітів. Начальним комендантом УВО став полковник Є. Коновалець.

Радянська влада в Україні зміцніла настільки, що 1923 р. навіть оголосила амністію учасникам антибільшовицьких визвольних змагань. Разом із НЕПом і розпочатою українізацією це стабілізувало суспільство і поклало край сподіванням лідерів УВО мати вплив на становище у радянській Україні, змусило їх з 1922 р. зосередитися на роботі тільки в Галичині й на Волині.

До УВО йшло багато невійськової патріотичної молоді. Змінювався характер організації. Зазначені фактори спонукали керівництво реорганізувати УВО, проголосивши її Організацією українських націоналістів (ОУН).

Це було зроблено на 1-му Великому зборі ОУН, скликаному керівництвом УВО в лютому 1929 р. у Відні. Керівний орган ОУН став називатися Проводом українських націоналістів (ПУН), а Є. Коновалець — одноосібним провідником ОУН. УВО не ліквідували — вона зберігалась як збройний резерв на випадок бойових дій. Поступово всі її функції перебрала ОУН, і УВО після 1934 р. припинила існування.

Політичну доктрину ОУН було сформульовано в її програмних документах 1929 р., а в остаточному вигляді — у програмі, прийнятій її Великим збором 1939 р. Вона ґрунтувалася на пріоритеті інтересів української нації, яка проголошувалась абсолютною цінністю. Метою

організації було створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД). Форми державної влади мали відповідати послідовним етапам державного будівництва. На етапі національної революції передбачалося встановлення національної диктатури, покликаної після відновлення державності здійснити невідкладні заходи із закріплення новоствореного режиму. Глава держави повинен був створити законодавчі органи на принципах рівного представництва всіх організованих суспільних верств.

Українські націоналісти не визнавали всіх тих міжнародних актів, договорів і домовленостей, які роз'єднали українські землі, ліквідували українську державність. Будівництво соборної незалежної України мало завершитися повним вигнанням з українських земель усіх окупантів. Тож ОУН закликала до боротьби проти польського та радянського режимів, підготовки до національної революції на всіх українських землях. Хоча спочатку частина керівництва ОУН не заперечувала проти використання легальних, зокрема парламентських, методів боротьби. Незабаром ОУН відмовиться від будь-якої легальності й зосередиться на підпільній революційній діяльності.

Починаючи з 1930 р. ОУН організовувала акції саботажу проти польського режиму, напади на державні установи, терористичні акти. На початку 30-х років було здійснено більш як 60 замахів і вбивств.

Терористичні акти ОУН, зокрема вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького і директора української гімназії І. Бабія, викликали гостру, неприйнятну реакцію в національно-демократичному таборі. Близький до національної демократії митрополит Андрей Шептицький засудив подібні акції, назвавши їх злочинними. Своєю чергою, ОУН звинувачувала діячів національної демократії в «нерозумінні справжніх шляхів визволення», у «свідомому чи несвідомому інформуванні поліції».

Польська влада під приводом боротьби з тероризмом посилила репресії проти українства, забороняла діяльність культурно-освітніх товариств тощо. Тюрми Польщі були переповнені оунівцями та їхніми прихильниками. Кожен третій із них дістав тривалий термін ув'язнення.

Водночас назрівав внутрішній конфлікт в Організації українських націоналістів. ОУН не мала масової підтримки серед населення до моменту окупації західних теренів України спершу більшовиками, а потім і фашистською Німеччиною. Особливо загострилася міжорганізаційна боротьба після вбивства у травні 1938 р. в Роттердамі офіцером НКВС П. Судоплатовим лідера організації Є. Коновальця.

Молоді радикали (Бандера, Стецько, Шухевич) вимагали від лідерів проводу відмовитися від орієнтації лише на одну державу (Німеччину), встановити контакти із західними державами; віддати перевагу власне боротьбі на теренах України; застосовувати радикальні методи боротьби, незважаючи на репресії польської та радянської влади. Члени проводу ОУН, люди старшого віку (Мельник, Барановський, Сушко, Сціборський) схилилися в основному до поміркованих дій.

У серпні 1939 р. в Римі відбувся 2-й Великий збір, на якому домінували

прихильники А. Мельника. Збір проголосив засади майбутньої Української держави. Зокрема, передбачалося, що існування політичних партій у майбутній державі буде заборонено. Тільки ОУН виступатиме як чинник державного ладу. Голова проводу (Мельник) проголошувався «вождем української нації». Керівництво збору вважало, що між Німеччиною та СРСР незабаром спалахне війна, внаслідок чого виникнуть передумови для утворення незалежної Української держави, оскільки прагнення ОУН будуть підтримані тоталітарною Німеччиною.

Відповіддю радикалів на непоступливість ветеранів було скликання в лютому 1940 р. у Кракові конференції, учасники якої не визнали рішень римського збору і сформували Революційний провід ОУН на чолі зі С. Бандерою. Відтоді почалося паралельне існування двох українських націоналістичних партій: ОУН-Р (революційна) чи ОУН-Б (бандерівці) та ОУН-М (мельниківці). Обидві організації ставили перед собою однакову мету — створити незалежну Українську державу. Проте шляхи її досягнення, політичні орієнтації суттєво різнилися. Мельниківці вважали за можливе для цього спертися на підтримку Німеччини. Прихильники Бандери вважали, що Українська держава може бути утворена лише в результаті національної революції, власними силами українського народу. Не відкидали вони й можливості збройної боротьби проти Німеччини.

У день нападу гітлерівської Німеччини на СРСР — 22 червня 1941 р. в Кракові відбулися загальні збори представників національно-політичних і громадських організацій, де було проголошено утворення Українського національного комітету (УНК), який за задумом бандерівців повинен був стати платформою для об'єднання всіх національно-творчих сил. Однак на форум не з'явилися ОУН-мельниківці. У прийнятій на цих зборах відозві йшлося про необхідність продовження боротьби за «відновлення української державної традиції, що знайшла своє втілення в 1917—1920 рр., коли Україна існувала і була визнана світом...».

Наведені факти дають підстави стверджувати, що Акт проголошення відновлення української державності 30 червня 1941 р. у Львові не був стихійним, безвідповідальним кроком. Він поволі визрів у повній відповідності до розвитку політичної ситуації. Так, це був надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок в умовах, коли новий агресор в особі Гітлера та його армії домагався забезпечити панування німецької раси і не надавав місця в історії для українського народу та його державності.

Політична стратегія проводу бандерівської ОУН будувалася тоді на тому розрахунку, що німці дозволять націоналістам-антикомуністам узяти владу над окупованою Україною, як це було 1918 р. Таким мав бути перший крок до генеральної мети — утворення Української Самостійної Соборної Держави. Та цей задум не міг бути реалізований, бо у німців були зовсім інші, ніж 1918 р., плани щодо східних територій та власні погляди на роль ОУН у війні проти Радянського Союзу.

Отже, 30 червня 1941 р. німецько-фашистські війська захопили Львів. Разом із ними у місті з'явилися й представники ОУН-Б. Того ж дня у

помешканні товариства «Просвіта» уповноважений Бандерою Ярослав Стецько «волею українського народу» проголосив відродження Української держави, сказавши, зокрема, таке: «Новостворена Українська держава буде тісно співпрацювати з націонал-соціалістичною Німеччиною, яка під проводом свого вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі та світі...». Потім Я. Стецько прочитав декрет Бандери про призначення його головою Крайового правління (згодом Українське державне правління (УДП), а також зробив заяву, що він приступає до формування своєї урядової адміністрації.

Створене Українське державне правління розглядалося як перехідний, тимчасовий орган. Плюралізм влади забезпечувався тим, що з 26 призначених міністрів 11 портфелів отримали безпартійні, стільки ж — члени ОУН, решту — соціалісти-радикали. Акт 30 червня підтримали митрополити обох українських церков, а також широкі кола української громадськості.

Велика увага надавалася формуванню власної армії. Окрема прокламація, розмножена у Львові, сповістила населення, що провід ОУН створює Українську національну революційну армію (УНРА).

Під час проголошення Акта 30 червня 1941 р. були присутні деякі німецькі військові, котрі вважали, що Стецько діє з санкції Гітлера. Навіть представник абверу професор І. Кох розгубився й у відповідь на запрошення виголосив привітання українською мовою, закликавши присутніх оунівців до тісної співпраці з вермахтом.

За той час, доки керівники ОУН перебували на свободі, вони спромоглися здійснити ряд практичних кроків до втілення ідеї побудови Української держави. Їхня діяльність спрямовувалася насамперед на створення та закріплення на територіях, захоплених німцями, національних органів влади. До кінця липня 1941 р. бандерівці змогли перебрати владу у 187 з 200 районів Буковини, Галичини і Волині. Склад кількох обласних управ у Західній Україні було затверджено Я. Стецьком 5 серпня 1941 р.

Українські управи (сільські, міські, районні, окружні, обласні) з перших днів повели велику роботу з наведення порядку, клопоталися відбудовою підприємств та промисловості, організацією торгівлі тощо. Національна влада стала чинником реального життя західних теренів України.

Однак ситуація незабаром прояснилася. Нацистські органи державної безпеки, зрештою, з'ясували повну непричетність гітлерівського керівництва до подій 30 червня у Львові. Відтак бандерівський уряд було розігнано, частину — розстріляно. Його голову, Стецька, заарештовано та допроваджено до Кракова, де тримали Бандеру. У грудні 1941 р. обох чільних діячів ОУН гестапо кинуло до концентраційного табору Заксенгаузен.

Конфлікт між бандерівцями й нацистами мав глибоке коріння. В основі його лежала докорінна відміна гітлерівської політики щодо України від політики кайзерівської Німеччини. У 1918 р. німці хотіли мати в Україні

залежний від них уряд юридично самостійної держави. У 1941 р. вони нікому не дозволяли навіть мріяти вголос про незалежні держави на Сході.

Усю територію Радянського Союзу до Уралу планувалося перетворити на життєвий простір для німців. Частина цієї території, зокрема Західна Україна та Крим, мали бути одразу анексовані, тобто стати провінціями Німеччини, решту чекала доля німецьких колоній. В обох випадках населенням цих земель поступово мали стати німці, привезені з Німеччини та інших країн Європи, навіть інші народи германського кореня. Таким був зміст «генерального плану Ост», що в найсуворішій таємниці розроблявся в Берліні. Місцеве населення, за цим планом, передбачалося розділити на три частини. Перша підлягала знищенню, друга — вигнанню до Сибіру, третя могла залишатися на місці як робоча сила для німецьких переселенців. Отже, сподівання на іноземну силу вже вкотре не справдилося.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть відомі вам антидемократичні положення Конституції УСРР 1919 р.
2. Визначте зміст і значення Декларації про утворення СРСР.
3. Правове становище УРСР у складі Союзу за Конституцією СРСР 1924 р.
4. Перелічіть центральні та місцеві органи влади УРСР за Конституцією 1929 р.
5. Назвіть основні права, гарантовані Конституцією 1937 р.
6. Які програмні завдання ставила перед собою Організація українських націоналістів?
7. Яким чином було проголошено незалежність Карпатської України?
8. Розкрийте зміст Акта ОУН про відновлення Української держави.
9. Яким чином здійснювалася перебудова державного механізму України у роки Другої світової війни?
10. Які території відійшли до складу радянської України напередодні Другої світової війни та після її закінчення?
11. У чому полягала суть Конституції УРСР 1978 р.? Назвіть її основні положення?
12. Перелічіть вищі та місцеві органи державної влади за Конституцією 1978 р.

Розділ VIII

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Тема 8.1. Становлення основних галузей вітчизняного права

План:

- Конституційний процес в Україні.
- Основні положення Конституції України 1996 р.
- Кримінальний кодекс України 2001 р.
- Сімейний кодекс України 2002 р.
- Цивільний кодекс України 2003 р.

Хронологія подій. Першим кроком до досягнення Україною незалежності стало ухвалення Верховною Радою Української РСР Декларації

про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Із 385 депутатів, присутніх того дня на засіданні, «за» — проголосували 355, «проти» — чотири, не взяли участі в голосуванні — 26.

Декларація складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів. У ній було методологічно визначено природу і суть нового обличчя та характеру держави, загальні контури концепції українського державотворення. У Декларації зазначено, що генеративним механізмом у суспільстві виступає ВР, яка, виражаючи волю народних мас, прагнучи створити демократичне суспільство, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу, визначаючи необхідність побудови правової держави, проголосила державний суверенітет як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівність не тільки в розв'язанні внутрішніх питань, а й у зовнішніх зносинах.

У Декларації визначалося, що Україна як суверенна держава розвиватиметься в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб переслідуються законом.

Українська держава «забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин». Україна є самостійною у розв'язанні будь-яких питань свого державного життя, а державна влада здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у державі здійснює Генеральний прокурор.

Територія України в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена чи використана без її згоди.

Національним багатством країни володіє, користується і розпоряджається тільки народ України. Саме народ України є єдиним джерелом державної влади.

Україна «самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя».

Досить важливим і новим у конституційному законодавстві України є такий пункт: держава виявляє піклування про задоволення національно-культурних потреб українців, котрі проживають за її межами. Проголошувалося, що Україна має право на повернення у власність народу національних, культурних та історичних цінностей, які перебувають за межами України.

Україна також має право на власні Збройні сили, внутрішні війська та

органи державної безпеки. В Декларації заявлялося, що громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу на території республіки і не можуть використовуватися за її межами без згоди Верховної Ради. За Україною передбачалося закріпити в майбутньому статус постійно нейтральної держави, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

В останньому розділі підкреслювалося, що Україна є суб'єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій тощо. Відносини України з іншими радянськими республіками встановлюються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи.

Українська держава визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами національного права.

Отже, Декларація послужила правовою основою для будівництва України у новому форматі — її незалежності.

Політичні події, що сталися у Радянському Союзі влітку 1991 р., прискорили процес здобуття незалежності Українською РСР. Після того, як комуністична партійна номенклатура спробувала здійснити державний переворот, Верховна Рада України ухвалила 24 серпня Акт проголошення незалежності. Його автором став дисидент, що відбув 27-річний термін тюремного ув'язнення, Левко Лук'яненко.

На Веукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. 90,35% виборців підтвердили Акт проголошення незалежності України. Маючи абсолютну підтримку українського народу, висловлену на референдумі, перший Президент України Леонід Кравчук 7 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (неподалік від Мінська) разом із Президентом Росії Б. Єльциним та лідером Беларусі С. Шушкевичем денонсували Союзний договір 1922 р. Того ж дня вони підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Починався новий етап української історії.

Конституційний процес в Україні.

Спираючись на Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада у жовтні 1990 р. утворила конституційну комісію, яка мала розробити проект концепції Основного закону. Комісія опрацювала сім варіантів документа. У червні 1991 р. концепцію нової Конституції було затверджено, і розпочалася робота над її проектом.

Укладачі вивчали й використовували Конституції багатьох держав, міжнародні конвенції, історичний досвід самої України. У проекті було закріплено положення, що містилися в Загальній декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні і культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону та увійшли в остаточний текст

Конституції.

Дебати викликали суперечливі позиції Президента України Л. Кравчука і Верховної Ради щодо проблеми поділу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Основного закону 1978 р. і відкидала норми про посилення виконавчої вертикалі влади. Полеміка відбувалася в основному між прихильниками і противниками збереження радянської системи. Різні думки висловлювалися щодо форми правління в Україні — парламентська чи президентська республіка.

Восени 1993 р. конституційний процес остаточно загальмувався. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад дві сотні поправок.

Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Але конфронтація між двома суб'єктами законодавчого процесу не дозволила зрушити з місця проблему.

Лише у червні 1995 р. політичну кризу припинила Конституційна угода, укладена строком на один рік між Л. Кучмою і О. Морозом. Угода тимчасово призупиняла дію положень Конституції 1978 р., які їй суперечили. Обумовлювалося, що впродовж року гілки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. На цей термін обмежувалися повноваження парламенту і місцевих рад, розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади.

Винятково важливий етап і нестандартний крок, яким став Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України, дозволив зберегти керованість, започаткувати цілісність державної політики на основі принципу поділу влади, стимулювати, власне, конституційний процес.

У лютому 1996 р. конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів. Проект розглядався майже три місяці. Відбулися три офіційні читання.

Найбільші дискусії серед депутатів викликали п'ять пунктів: розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови і статус Республіки Крим. У черговий раз конституційний процес було заблоковано.

Однак політичні діячі України спромоглися знайти вихід із глухого кута. У парламенті виникла неофіційна депутатська узгоджувальна комісія на чолі з народним депутатом М. Сиротою. На початку травня 1996 р. вона була затверджена Верховною Радою як тимчасова спеціальна депутатська комісія. Долаючи величезні труднощі, комісія узгоджувала думки різних фракцій, партій і течій у кожній спірній статті Конституції.

Загалом робота над проектом Конституції тривала майже два роки. Для цього були потрібні справді титанічні зусилля, безмежне терпіння, здатність до компромісу, усвідомлена відповідальність за долю країни та народу, за громадський спокій.

У ніч проти 28 червня, після тривалих дебатів, Основний Закон нашої держави був ухвалений Верховною Радою. Цей день проголошено державним святом.

Основні положення Конституції України 1996 р..

Конституція проголошує, що Україна за формою правління є демократичною республікою. Демократизм політичного режиму визначається тим, що державна влада здійснюється на підставі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, та виключно у межах повноважень, закріплених Конституцією і чинним законодавством.

Важливою ознакою демократії є також розвиток в Україні місцевого самоврядування як недержавної форми участі місцевого населення (територіальних громад — жителів сел, селищ і міст) у розв'язанні питань місцевого значення, які регулюються законом про місцеве самоврядування.

Не менше значення для розвитку демократії в країні є затвердження в Конституції принципу політичної, економічної та ідеологічної різноманітності суспільного життя. У Конституції чітко зазначено, що будь-яка ідеологія не може визнаватися державою обов'язковою. Держава гарантує свободу політичної діяльності. Заборона політичної діяльності можлива лише у тих випадках, коли ця діяльність загрожує національній безпеці, громадському порядку, пов'язана з формуванням та існуванням не передбачених законом військових та інших озброєних формувань.

Серед принципово важливих положень, що містяться в Загальних засадах Конституції України, слід вказати на визначення України як унітарної держави, територія якої є цілісною і недоторканою; встановлення єдиного громадянства, визнання у відповідних умовах чинних міжнародних договорів частиною національного законодавства. Конституція визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку вищою соціальною цінністю в Україні.

Соціальний характер держави визначає й конституційне регулювання питань, пов'язаних з використанням власності та захистом усіх суб'єктів права власності; рівності їх перед законом усіх.

Стаття 8 Конституції проголошує принцип верховенства права. У цій та інших статтях закріплено принципове положення, що є невід'ємними ознаками правової держави: вищу юридичну силу Конституції; обов'язковість відповідності нормам Конституції норм інших нормативно-правових актів, що видаються в Україні; пряму дію норм Конституції; можливість безпосередньо, посилаючись на її норми, захищати свої права у суді; закріплення принципів, за якими нікого не можна примушувати робити те, що не передбачено законодавством. Як одну з головних ознак правової держави слід розглядати порядок регулювання, захисту прав і свобод людини і громадянина.

Конституція України закріплює широкий спектр прав і свобод людини і громадянина. Так, до особистих прав людини Конституцією віднесені право на вільний розвиток своєї особистості, невід'ємне право на життя, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканність,

недоторканність житла, право на таємницю листування, телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки і слова, право на свободу світогляду і віросповідання.

До політичних прав Конституція відносить право на об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів.

Серед економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина Конституція передбачає право кожного володіти, користуватись і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів тощо.

У Конституції встановлюються гарантії прав людини і громадянина. До них належить, зокрема, право на судовий захист громадянином своїх прав і свобод.

Серед інших загальних засад Конституції велике значення мають ті, що стосуються мовної політики. Вони визначають, що державною мовою в Україні є українська, всебічний розвиток і функціонування якої забезпечується державою. Поряд із цим гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Держава зобов'язується сприяти вивченню мов міжнародного спілкування, що є однією із суттєвих ознак відкритості українського суспільства.

Конституція визначає й основні напрями розвитку культурної політики держави. У ній підкреслюється, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури.

Разом із розвитком української культури Конституція закріплює положення, спрямовані на розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх корінних національних меншин України.

Важливим є конституційне положення, згідно з яким Україна піклується про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами України.

До принципів і послідовно демократичних слід віднести положення Конституції, які визначають український народ як суб'єкта власності на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України. Подібний правовий статус мають також природні ресурси континентального шельфу України, виключної (морської) економічної зони. Від імені народу право власності щодо зазначених об'єктів здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

У Конституції наголошується, що основним національним багатством України є земля, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на неї гарантується чинним українським законодавством. Воно може набуватися і реалізовуватися окремими громадянами, юридичними

особами та державою на підставі та в порядку, встановлених законом.

В Основному Законі визначено конституційні органи України, їхній правовий статус, характер взаємовідносин між владними структурами, закріплюється статус органів місцевого самоврядування.

Верховна Рада України, що налічує 450 обраних депутатів, є органом законодавчої влади, парламентом держави. Депутати обираються на чотири роки на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні, працюють на професійних засадах. Повноваження Верховної Ради можуть бути припинені Президентом України, якщо протягом 30 днів чергової сесії пленарне засідання не почнеться.

Верховна Рада виконує низку функцій щодо утворення відповідних органів державного управління. Так, вона дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра, призначення на посаду і звільнення з посади за поданням Президента України Голови Національного банку. До її повноважень належать також призначення і звільнення половини складу Ради Національного банку, Національної Ради з питань телебачення й радіомовлення.

У світлі цих положень слід розглядати і повноваження Верховної Ради щодо призначення на посаду та звільнення з посади Голови і членів Рахункової палати, яка здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету України.

Президент України згідно з Конституцією є главою держави, виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Статус Президента як глави держави підтверджує багатофункціональна сутність цієї державної посади. Глава держави уособлює державну владу загалом, він не належить до жодної з гілок державної влади. Навпаки, глава держави має об'єднувати всі гілки державної влади, забезпечуючи спрямованість їх діяльності в єдиному напрямку.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів. Правова база його діяльності — Конституція, закони України та акти, видані Президентом України.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і підконтрольний та підзвітний Верховній Раді. На практиці ця залежність реалізується в тому, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, припиняє його повноваження і виносить рішення про його відставку. Крім цього, Президент за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, глав державних адміністрацій, а також звільняє їх з посади.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді відтворюється в тому, що парламент затверджує бюджет, опрацьований урядом, контролює його роботу. Кабінет Міністрів є вищим державним органом оперативного управління. Кабінет Міністрів здійснює необхідні заходи у сфері забезпечення обороноздатності держави, боротьби зі злочинністю, спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів

виконавчої влади. Міністерства, державні комітети та інші відомства загальнодержавного рівня належать до центральних органів виконавчої влади.

Згідно з Конституцією України і Законом України «Про місцеві державні адміністрації», прийнятим 9 квітня 1999 р., виконавчу владу в областях, районах, в Автономній Республіці Крим, у містах Києві та Севастополі здійснюють обласні, районні, Київська та

Севастопольська міські державні адміністрації. Вони є органом виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади. Місцева адміністрація здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Місцеві державні адміністрації зобов'язані забезпечувати на своїх територіях виконання Конституції, чинних законів, указів та розпоряджень Президента України, актів центральних органів виконавчої влади, законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян.

З прийняттям Основного Закону утворена якісно нова інституція у системі державних органів — Конституційний Суд. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх без винятку сферах, стабілізацію конституційного ладу, затвердження принципу верховенства права і вищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

На становлення України як соціальної, правової держави суттєво впливає стан місцевого самоврядування. Загальне поняття місцевого самоврядування містить ст. 140 Конституції, згідно з якою місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Важливою гарантією захисту прав людини і громадянина в їхніх відносинах з органами і посадовими особами державного управління є конституційне право звернення до суду.

Конституція України виходить із того, що здійснення правосуддя в Україні належить лише до компетенції судів. Судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції, які організуються за принципом територіальності та спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди — наприклад, Вищий арбітражний суд України. Конституція забороняє утворення будь-яких надзвичайних судів. Конституція і закони гарантують незалежність і недоторканність суддів.

Судочинство, залежно від характеру судової справи, провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Прийняття Конституції знаменувало собою найвидатніший акт, який став важливим етапом у розвитку нашого суспільства, п'ятирічного періоду утвердження України як незалежної суверенної держави.

Накопичений досвід державно-правового будівництва в Україні показав, що виникла нагальна потреба в удосконаленні деяких статей Конституції, зокрема збалансування повноважень окремих гілок влади. З огляду на це Президент України Л. Кучма, під впливом організованих опозиційними партіями масових виступів і демонстрацій, 24 серпня 2002 р. запропонував провести політичну реформу і змінити нинішню систему влади. Винесений на всенародне обговорення проект змін не знайшов підтримки у народу, адже був далеким від європейської конституційної моделі. В останніх варіантах, запропонованих Адміністрацією Президента, дійсно передбачається перетворення країни з президентсько-парламентської за своєю суттю в парламентсько-президентську республіку. Щоправда, спосіб обрання президента Верховною Радою також не знаходить розуміння ні в народі, ні в самій Верховній Раді. Такі радикальні політичні пропозиції в разі їхньої реалізації потребуватимуть суттєвих змін положень Конституції 1996 р., яка на момент ухвалення визнана Венеціанською комісією однією з найдемократичніших конституцій сучасності.

Кримінальний кодекс України 2001 р..

За одностайною оцінкою фахівців, Кримінальний кодекс України, що набрав чинності з 1 вересня 2001 р., є значним кроком уперед порівняно з попереднім законодавством України. Насамперед, у ньому усунуто низку розбіжностей з Конституцією України. Так, наприклад, встановлено заборону на притягнення до кримінальної відповідальності за злочини, за які особа відбула покарання за кордоном; усунуто диференціацію відповідальності за злочини проти власності залежно від її форми; скасовано відповідальність за відмову давати свідчення проти себе, а також членів сім'ї чи близьких родичів тощо.

КК України декриміналізував ряд діянь, за які раніше передбачалася кримінальна відповідальність. Загалом, за 26 статтями КК 1960 р. кримінальну відповідальність було скасовано. Водночас зросла кількість статей Особливої частини нового Кримінального кодексу з 318 до 339, або на 6,6%.

Більш широко і різнобічно, ніж це передбачалося попереднім законодавством, проведено розмежування кримінальної відповідальності. Особливу увагу звернуто на регламентацію відповідальності за злочини, вчинені за наявності організованих форм співучасті.

Набув розвитку інститут звільнення від кримінальної відповідальності за закінчений злочин у разі позитивної посткримінальної поведінки. Наприклад, для звільнення від відповідальності членові злочинного воєнізованого або збройного формування достатньо вийти з нього і повідомити компетентні органи про його існування.

Порівнюючи КК 1960 р. та ККУ України 2001 р., доходимо висновку, що відбулися істотні зміни відносно форми і змісту кримінального закону. Законодавчі новели складають близько 4/5 Особливої частини КК України 2001 р. У незмінному вигляді до нового КК України увійшло лише 28 статей, які містилися в Особливій частині КК 1960 р. З незначними редакційними і

термінологічними уточненнями до нового кодексу потрапила така ж кількість статей. Таким чином окремі запозичення становлять 17% від усієї чисельності статей. Переважна частина правового матеріалу КК України 2001 р. або не має аналогів у попередньому кримінальному законодавстві, або ж відтворена зі змінами — від незначних редакційних до істотних.

Згідно з конституційними положеннями до нового кодексу ввійшли норми, які регулюють відносини у сфері захисту соціальних, релігійних і прав на особисте життя людини. Так, під дію кодексу потрапили: навмисне безпідставне затримування заробітної платні, пенсій, стипендій терміном більше місяця; зазіхання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних вірувань або виконання релігійних обрядів; незаконне збирання, збереження, використання й поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди.

КК вводить нові види покарань, зокрема арешт від 1 до 6 місяців, громадські роботи, обмеження свободи. Останнє передбачає відбуття покарання у виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці.

Згідно з Кодексом, особа може бути позбавлена волі на строк від 1 до 15 років. Замість смертної кари запроваджено довічне ув'язнення, що не застосовується до неповнолітніх, осіб, яким виповнилося 65 років, а також до жінок, які вчинили злочин під час вагітності.

Істотно обмежено застосування конфіскації майна, яке нині застосовується лише за здійснення тяжких і особливо тяжких корисливих злочинів, і тільки у випадках, обумовлених в Особливій частині Кодексу.

Сімейний кодекс України 2002 р..

Набув чинності з 1 січня 2004 р. Він увібрав найкращі здобутки західної правової культури і водночас продемонстрував власне, українське розуміння юридичного розв'язання складних шлюбно-сімейних проблем.

У розділі «Загальні положення» вперше законодавчо визначено ознаки сім'ї: спільне проживання осіб, пов'язаних спільним побутом, які мають взаємні права та обов'язки. Оскільки сім'я може виникнути не лише на підставі укладення шлюбу, а й в інших випадках, цивільний шлюб визнано сім'єю.

Визначено договірне регулювання сімейних відносин. Окрім шлюбного договору, який принципово відрізняється від шлюбного контракту, до сімейних договорів майнового характеру віднесено:

а) договір дружини та чоловіка про те, з ким із них після розірвання шлюбу проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні їхнього життя братиме той, хто проживатиме окремо;

б) договір дружини і чоловіка про надання утримання;

в) договір дружини і чоловіка про припинення права на аліменти з набуттям права власності на нерухомість;

г) договір матері та батька дитини про сплату аліментів на дитину; г) договір матері та батька дитини про припинення права дитини на аліменти з набуттям права власності на нерухомість;

д) договір дружини і чоловіка про визначення порядку користування нерухомістю;

е) договір про поділ нерухомого майна;

ж) договори, які можуть бути укладені жінкою і чоловіком, котрі проживають однією сім'єю без укладення шлюбу.

Шлюбний договір може бути укладений не тільки нареченими, а й подружжям. У ньому можуть установлюватися загальний строк його дії та строки тривалості окремих прав та обов'язків. Уперше передбачено можливість чинності договору або окремих його частин і після розірвання шлюбу. Допускається можливість зміни умов договору, детально регламентовано способи припинення його дії.

Кодекс уперше наділив цивільно-процесуальною дієздатністю особу, якій виповнилося 14 років. Він також запропонував новий спосіб захисту сімейних прав та інтересів — стягнення неустойки за прострочення сплати аліментів.

Сімейний кодекс запровадив нову правову категорію «надання права на шлюб» особі, яка не досягла шлюбного віку. Надання такого права є виключною компетенцією суду. Він може дозволити укласти шлюб неповнолітній особі не лише за вагітності або в разі народження дитини, а й інших випадках, коли одруження відповідає її інтересам. Уперше чоловікові та жінці надано право подавати заяву про реєстрацію шлюбу до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану на території України незалежно від місця їх проживання і місця проживання їхніх батьків.

Кодекс відновив інститут заручин. Ним передбачено відшкодування збитків у разі відмови однієї зі сторін від шлюбу, якщо інша сторона зазнала їх, готуючись до весілля. Однак такі затрати не підлягають відшкодуванню в разі, коли відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою однієї зі сторін, приховуванням ними обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення. Запроваджується також додаткова підстава визнання недійсності шлюбу: приховування тяжкої хвороби одним із подружжя.

Значно краще врегульовано відносини особистої приватної власності чоловіка та дружини. На відміну від попередніх норм шлюбно-сімейного права, до особистої приватної власності віднесено премії та нагороди, одержані за особисті заслуги, кошти, одержані як відшкодування за втрату речі, яка належала одному з подружжя, компенсацію моральної шкоди, страхові суми, коштовності, навіть ті, що були придбані за рахунок спільних коштів подружжя. Водночас суду надано право визнати за іншим із подружжя право на частку матеріальної винагороди, отриманої за особисті заслуги. Це можливе в . тому випадку, якщо буде встановлено, що інший із подружжя своїми діями сприяв одержанню премії, нагороди. Остання правова новела у світлі вимог сьогодення гуманізує відносини між дружиною і чоловіком, вводить їх у русло справедливості, добросовісності й розумності, не дозволяючи одному з подружжя зловживати любов'ю та жертівністю іншого.

Кодекс установив чіткий і прозорий критерій для задоволення вимоги про збільшення частки у спільному майні тому з подружжя, з ким проживає дитина або непрацездатні повнолітні син і дочка. Ця правова норма застосовується в тому разі, коли здійснюється поділ майна спільної сумісної власності.

Утримання одному з подружжя може надаватися не тільки в грошовій формі, а і в натуральній.

Ряд новел запроваджено і щодо припинення шлюбу. Шлюб вважається розірваним од моменту набрання чинності рішення суду, а не від моменту реєстрації цього рішення в державному органі РАЦС. Шлюб можна розірвати через РАЦС і за наявності майнового спору між подружжям. Якщо розірвання шлюбу відбувається через суд, а в подружжя є неповнолітні діти, то до суду подається договір про те, з ким проживатиме дитина, яку участь братиме інший з батьків у вихованні та утриманні дитини.

Уперше одному з подружжя надається право на пред'явлення позову про розірвання шлюбу під час вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини. Такий позов може бути пред'явлений у разі вчинення одним із подружжя протиправної поведінки щодо іншого з подружжя або дитини. При цьому слід зазначити, що йдеться не про злочин, а про протиправну поведінку, яка має ознаки злочину. Тобто, це означає, що право на розірвання шлюбу не пов'язується із винесенням судом обвинувального вироку.

Сімейний кодекс передбачив можливість поновлення розірваного шлюбу. Поновлення шлюбу засвідчується видачею нового свідоцтва про шлюб. Особливо цікавим є положення про те, що за бажанням подружжя у новому свідоцтві може бути збережений день реєстрації шлюбу. Тобто, період, коли подружжя не перебувало у шлюбі, буде приховано.

У розділі «Права та обов'язки матері, батька і дитини» змінено підстави для встановлення батьківства судом. Суд братиме до уваги будь-які докази, які дають змогу визначити походження дитини, зокрема й висновок генетичної експертизи. Останній має стати основним доказом батьківства. Матері дитини надано право на оспорення батьківства свого чоловіка за умови, якщо інший чоловік подасть заяву про своє батьківство.

Сімейний кодекс встановив обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку, крім випадків, коли дитина має серйозні вади психічного чи фізичного розвитку. Відмову батьків від дитини названо актом протизаконним, аморальним.

Дитині може присвоюватися подвійне прізвище, утворене з'єднанням прізвищ батьків. Уперше на законодавчому рівні батькам надано право присвоювати дитині кілька імен.

Додатковою підставою для позбавлення батьківських прав стало засудження батьків або одного з них за вчинення умисного злочину щодо дитини. Новою у законодавстві є норма, яка допускає позбавлення батьківських прав не щодо всіх дітей, а тільки стосовно деяких. Обмежено двома підставами можливість позбавлення батьківських прав неповнолітніх

батьків. Неповнолітні діти включені до складу осіб, які можуть звертатися з позовом до суду про позбавлення їхніх батьків батьківських прав.

Більш повно і чітко визначено правові наслідки позбавлення батьківських прав. Одна їх частина наставатиме одразу після набрання чинності рішенням суду, інша — спрямована на майбутнє. Вирішення питання про надання права на побачення з дитиною батьків, які позбавлені батьківських прав, передано до суду (раніше це було прерогативою органу опіки і піклування).

Обов'язок піклуватися про батьків, виявляти про них турботу і надавати їм допомогу вперше покладається на дітей. Раніше такий обов'язок покладався тільки на повнолітніх сина і дочку.

На законодавчому рівні врегульовано питання права власності на аліменти, одержані на дитину. Неповнолітній дитині надано право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання. Визначено, що в разі смерті того з батьків, з ким проживала дитина, аліменти стають власністю дитини.

Цивільний кодекс України 2003 р..

Ухваливши Цивільний кодекс, Україна зробила важливий крок до інтеграції в континентальну правову систему. Аналізуючи зміст кодексу, вітчизняні правники наголошують на широкому запозиченні норм римського приватного права, запровадженні положень, притаманих цивільному законодавству розвинутих європейських країн тощо. Сфера правового регулювання цивільних відносин настільки розширилася, що це дало підставу назвати збірник Кодексом громадянського суспільства або Кодексом приватного життя. З-поміж значної кількості новел найрельєфніше виглядають ті, про які в цивільному законодавстві радянської України навіть не йшлося.

Кардинальні зміни, щонайперше, торкнулися визначальних принципів, закладених в основу нового Цивільного кодексу. Він базується, зокрема, на таких принципах цивільного права, як справедливість, добросовісність, розумність, свобода договірних відносин. Останній має винятково важливе значення, адже надає право особі укласти будь-яку угоду, зокрема й непередбачену законом, якщо вона йому не суперечить.

У книзі Цивільного кодексу обґрунтовано нову для цивільного права України категорію — речеве право. Окрім права власності, що складає основу речового права, Кодекс передбачив права на користування чужими речами — землею для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), землею для забудови (суперфіцій), сервітути.

Кодекс значно детальніше врегулював особисті немайнові права фізичної особи. Цьому інституту цивільного права присвячено глави 21 і 22 ЦК.

Повніше і зрозуміліше врегульовано питання спільної власності. Вперше на рівні закону запроваджується інститут спільної часткової власності, де чіткіше визначено перелік можливих суб'єктів спільної часткової власності. Врегульовано не тільки проблеми власності між

учасниками спільної часткової власності, а й зобов'язальні відносини.

Вперше в національному законодавстві передбачено виникнення права власності на знахідку в особи, яка знайшла річ, а також право особи, яка знайшла загублену річ, на винагороду за знахідку в розмірі до 20% вартості речі.

Кодекс значно детальніше врегулював особисті немайнові права фізичної особи. Цьому інституту цивільного права присвячено дві глави ЦК.

Чимало змін внесено до порядку спадкування. З'явилися нові форми заповіту, серед яких виділяється секретний заповіт і спадковий заповіт.

Новий Цивільний кодекс розширив коло спадкоємців за законом. Попереднє законодавство встановлювало лише дві черги спадкування за законом. З набранням чинності нового ЦК їх стало п'ять. Лише в одному випадку передбачено перехід безгосподарного майна до держави.

Отже, з ухваленням і введенням у дію з 1 січня 2004 р. Цивільного кодексу Україна значно наблизила свою правову систему до законодавства об'єднаної Європи.

Питання для самоконтролю.

1. Вкажіть основні причини розгортання національно-визвольного руху наприкінці 1980-х рр.

2. Які основні причини розпаду СРСР?

3. Розкрийте зміст

а) Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.;

б) Акта про незалежність 24 серпня 1991 р.

4. Яка мета створення СНД?

5. Охарактеризуйте зміст конституційного договору від 8 червня 1995 р.?

6. Назвіть структуру Конституції України від 28 червня 1996 р.

7. Як відображено принцип поділу влади в чинній Конституції України?

8. Органи законодавчої влади та їхні повноваження.

9. Глава держави, його взаємини з різними гілками влади (за Конституцією).

10. Як організовується виконавча влада в Україні?

ПІСЛЯМОВА.

Перегорнувши останню сторінку посібника, шановний читачу, не поспішайте ставити останню крапку у своєму знайомстві з історією української державності та її права. Ви, услід за автором посібника, лише зупинилися на нинішньому етапі розвитку тисячолітньої історії державних і правових інститутів українського народу, державний шлях якого простягається від середини IX ст. до Акта про державний суверенітет України, Конституції 1996 р. і далі в майбутнє.

Відправним пунктом, який символізував зрушення в суспільній свідомості української політичної еліти, стало ухвалення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Саме цим документом, який

не набув сили закону, Україна визначила стратегію поведінки на найближчі роки. Основний лейтмотив Декларації був закладений у її назві і коротко формулювався так — Україна прагнучиме в майбутньому стати незалежною державою і увійти до когорти економічно розвинутих країн світу.

Внутрішньополітичні обставини, пов'язані зі спробою державного перевороту 19—21 серпня 1991 р., сприяли розпаду Радянського Союзу і здобуттю Україною незалежності. 24 серпня того ж року в обстановці консолідації всіх політичних сил Верховної Ради було ухвалено акт проголошення незалежності України, проти якого виступив лише один народний депутат. На референдумі, проведеному 1 грудня 1991 р., український народ абсолютною більшістю голосів підтвердив вікопомне рішення про суверенність своєї країни. Розпочалася епоха розбудови нової Української держави.

Роки незалежності, на жаль, залишилися для більшості українців роками марних сподівань, надій, нереалізованих можливостей. Свідченням цього є результати численних соціологічних опитувань, в яких населення відверто говорить про глибоке розчарування результатами діяльності влади за роки незалежності. Як наслідок: збільшується кількість української еміграції в далеке та близьке зарубіжжя; поглиблюється соціальне розшарування між найзаможнішими і найбіднішими верствами населення, яке набрало таких розмірів, що змусило уряд розробити програму боротьби з бідністю; посилюється недовіра до національного правосуддя, адже, за останні роки Україна вийшла на друге місце в Європі за кількістю скарг, адресованих до Європейського суду з прав людини; з року в рік зменшується народжуваність українців в усіх регіонах країни. Така ситуація небезпідставно пов'язується з невдалим курсом, оораним найвищим керівництвом держави. Для багатьох українців останньою надією на зрушення до кращого залишаються президентські вибори 31 жовтня 2004 р.

Одним із напрямів, здатних зменшити тягар помилок і прорахунків, є проведення конституційної реформи в Україні, яка здійснила би перерозподіл повноважень у владному трикутнику між Президентом, урядом і Верховною Радою з тим, щоб запобігти узурпації влади однією з її гілок, а саме — Президентом. Але для проведення широкомасштабних конституційних перетворень є необхідним консенсус між політичними силами, представленими у вищому законодавчому органі України, суперечності й підозри в середовищі яких поки що непереборні. Існування полярних поглядів на політичну реформу — фактор позитивний, але недовіра, що пролягла між правлячою коаліцією та опозицією і навпаки є такою глибокою, що може зашкодити, з обох боків, загалом корисній справі — подальшій розбудові демократичних засад національного конституціоналізму. Вихід бачиться в одному — поставити інтереси народу, а не фінансових груп і створених ними партій, на перше місце.

Держава — складний, багатофункціональний механізм, створений для зручного і комфортного співжиття її громадян. Хочеться, щоби людина в ній використовувалася не як інгредієнт будівельного матеріалу, а була творцем

благ не тільки особистих, а й суспільного значення.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Автономія — відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Агресія — застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації). А.— звернення до сили всупереч міжнародним зобов'язанням.

Адміністративно-командна система — система управління суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму.

Анафема — відлучення від церкви, церковне прокляття певних осіб і явищ.

Антська держава — міжплеменний військово-політичний союз від кінця IV до початку VII ст. на території України в межиріччі Дніпра і Дністра. Назва держави походить від назви народу (анти). При антських царях діяла рада, яка називалася коментом. То був дорадчий орган, що певним чином впливав на вибір правителями політичних рішень. Виявом демократії в А. д. були всенародні збори — народне віче. На них обговорювалися важливі питання суспільного життя.

Б

Байдак — важкий човен у козаків.

Баскак — збирач данини; чиновник Золотої Орди, який наглядав за збором данини на підвладних землях, забезпечував її доправлення до ханського двору, вів облік населення.

Безпосередність судового розгляду — принцип кримінального і цивільного процесу, за яким суд першої інстанції, розглядаючи справу, повинен безпосередньо дослідити докази: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи, заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, ознайомитися з письмовими доказами.

Біловезька пуца — лісовий масив на кордоні колишнього СРСР з Польщею, заповідник. У сучасній історії відомий підписанням угоди між лідерами трьох колишніх радянських республік — Росії, України, Білорусії, яка в грудні 1991 р. започаткувала юридичне оформлення розвалу Радянського Союзу.

Бояри — верхівка панівного класу в Київській Русі, Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському та інших князівствах.

Брестська церковна унія 1596 р.— об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, більшій частині України, Білорусі та утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви. Проголошена в жовтні 1596 р. на церковному соборі в м. Бресті (Бересті). Главою церкви у справах віри, моралі та церковної адміністрації визнавався Папа Римський, проте зберігалася церковно-культурна автономія.

Булава — старовинна зброя у вигляді металевої голівки на рукояті

завдовжки 0,5—0,6 м. Символ гетьманської влади у період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук - довге древо з кулею або гострим кінцем та кінським волоссям на верхньому кінці. Символ гетьманської влади, разом із булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство — вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII-XVIII ст. Бунчукові товариші були при гетьмані. Під час урочистих процесій носили перед гетьманом малі бунчуки. У воєнних походах виконували обов'язки ад'ютантів гетьмана, в мирний час - різні гетьманські доручення. Призначали їх здебільшого з родичів генеральної старшини, вони підлягали суду самого гетьмана, а згодом — генеральному суду.

В

Великоросійський приказ — орган центрального управління Московської держави, який відав справами Слобідської України. Виокремлений з Розрядного приказу 1688 р., був у підпорядкуванні Посольського приказу. Здійснював, зокрема, безпосередній контроль за справами п'яти українських козацьких слобідських полків (Острогозького, Охтирського, Сумського, Харківського та Ізюмського), що функціонували на засадах самоуправління.

Версальський мирний договір від 28 червня 1919 р. Символізував завершення Першої світової війни, перемогу в якій одержали країни Антанти. Найбільших політичних, економічних і військових втрат зазнала Німеччина. Вона мала виплатити країнам-переможницям репарації, їй заборонялося мати власні збройні сили чисельністю більше 100 тисяч осіб, офіцерський корпус мав становити 4 тисячі осіб, на озброєнні не могло бути важкої артилерії, авіації, танків, підводних човнів* ліквідувався Генеральний штаб, усі військові навчальні заклади, скасовувалася загальна військова повинність. Німеччина втрачала 67,3 тис. кв. км території, а також усі їй належні колонії.

Виморочне (безгосподарне) майно — майно, в якого немає спадкоємця. Термін побутує в цивільному законодавстві багатьох країн. У Цивільному кодексі України він відсутній. Однак кодексом передбачено, що майно, не успадковане ні за законом, ні за заповітом, переходить до держави за правом спадкоємства.

Військова демократія — термін, уведений до обігу Л. Морганом, яким визначалася влада військових ватажків за умов збереження залишків первісного колективізму та демократії на стадії розкладу первісно-громадського ладу.

Військова старшина — керівники окружних українських військових частин та урядовці за доби Козаччини. До 1648 р. В. с. мала характер військового керівництва. За Гетьманщини стала також виконавчим органом державного управління, а старшини - урядовцями.

Військові трибунали — органи судової влади, що з'явилися в роки радянсько-німецької війни. Розглядали справи про злочини військовиків, військовозобов'язаних та деякі інші.

Військово-польові суди Директорії УНР - надзвичайні судові установи

Української Народної Республіки. Почали створюватися при всіх військових частинах через тиждень після виникнення Директорії за наказом С Петлюри та О. Осецького від 22.09.1918 р. До них входили прокурор, двоє старшин, двоє козаків і секретар.

Возний — службова особа у Великому князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій (зокрема й на українських землях) із другої половини XVI ст.; судовий виконавець. Призначався воєводою за поданням земського суду і шляхти.

Волость — адміністративно-територіальна одиниця. На Русі — вся територія землі або князівства; напівсамостійний уділ; сільська територія, що підпорядковувалася місту. Від кінця XIV ст.— частина повіту. З 1861 р.— одиниця станового селянського управління. Ліквідована в СРСР адміністративно-територіальною реформою 1923-1929 рр.

Волоське право — звичаєве молдовське право, що складалось у XIV—XV ст. з утворенням Молдовської держави. В. п. не було записане, тому маловідоме. Поширювалося на вільних селян, регулювало внутрішні відносини в сільській громаді.

Всеукраїнська надзвичайна комісія — комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, створена рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 03.12.1918 р. в м. Курську, де в той час формувалися адміністративні структури майбутньої УСРР. Функціонувала при відділі внутрішніх справ уряду. На території України почала функціонувати з 05.01.1919 р. після зайняття Харкова частинами Червоної Армії. Формувалася під контролем і на організаційних принципах Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), керувалась її директивами.

Г

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775—1917 рр. Складалося з однієї чи декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Генеральна старшина — у 2-й пол. XVII—XVIII ст. найвища виборна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення. Була політичною елітою українського суспільства, відігравала роль виконавчого органу державного управління.

Гетьман — воєначальник, отаман, ватажок — в Україні в XVI—XVII ст. ватажок козацького війська; у XVII-XVIII ст.- правитель України та головнокомандувач козацького війська.

Гетьманські статті — державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави — Гетьманщини XVII—XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони укладалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом і представниками московського царя.

Головний отаман — назва посади верховного головнокомандувача Армії УНР, уведена Директорією УНР у листопаді 1918 р. У 1918—1926 рр.

ним був С. Петлюра.

Городничий — за часів Київської Русі урядовець, котрий наглядав за розбудовою міста, зокрема контролював спорудження укріплень. В українських містах, що входили до Литовської держави, Г. називалися коменданти великих фортець; вони безпосередньо підпорядковувалися великому князеві та панам-раді.

Готи — група германських племен, які прийшли у Північне Причорномор'я із заходу у III ст. Поділялися на остготів і вестготів.

Губернія — адміністративно-територіальна одиниця в Росії XVIII — початку XX ст. Серед перших 8 Г, утворених 1708 р., були Київська та Азовська. Тодішні Г. відрізнялися як розмірами, так і кількістю населення. На чолі Г. стояв губернатор.

Губернське правління — головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця XVIII — початку XX ст. Запроваджене на підставі «Установлення про губернії» (1775 р.). За цим законом Г. п. було дорадчим органом під безпосереднім керівництвом намісника. До нього входили губернатор, радники та асесори.

Гуни — кочовий народ, який сформувався у II—IV ст. у Приураллі з тюркомовних хунну, місцевих угрів і сарматів. Масовий рух Г. на захід (в 70-х роках IV ст.) дав поштовх великому переселенню народів. Г. підкорили низку германських та інших племен, очолили міцний союз племен, який спустошував різні країни. Найбільшої могутності набули за царя Аттіли. Просування Г. на захід було зупинено на Каталаунських полях (451 р.). Після смерті Аттіли (453 р.) союз розпався.

Гвалт — тяжкий кримінальний злочин, зловмисний напад на чужий дім, двір або маєток, у результаті якого господар або члени його сім'ї зазнавали тілесних ушкоджень або й втрачали життя.

Д

Дворянство — один із найвищих станів феодального суспільства, наділений привілеями, здебільшого спадковими. Як аристократичний прошарок існує в деяких країнах і тепер. Термін «дворяни» відомий у Київській Русі з XII ст.: при дворі великого князя перебували «слуги дворні». Під такою самою назвою вони згадуються і в галицько-волинських літописах із XIII ст.

Дворянські збори — орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії в 1785—1917 рр. Були губернські й повітові Д. з. Скликалися раз на три роки. Вирішували дворянські та загальномісцеві справи, обирали предводителів дворянства, справників тощо. Після реформ середини XIX ст. клопоталися в основному справами дворянства.

Десяцький — спочатку виборна посада у руському війську; згодом — найнижча посада у князівській адміністрації; людина, що виконувала громадські та поліцейські функції.

Державна жандармерія — орган захисту правопорядку і державної безпеки Західноукраїнської Народної Республіки у 1918—1920 рр.

Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) - орган державної

безпеки радянської України, що функціонував упродовж 1922—1934 р. Утворене на базі скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК).

Державний лад — складова конституційного ладу; сукупність загальних принципів, закріплених конституцією та законодавством держави щодо організації державної влади та здійснення владних повноважень.

Державний секретаріат ЗУНР — Рада Державних Секретарів — вищий виконавчий орган державної влади Західноукраїнської Народної Республіки.

Дисиденти — в переносному значенні всі інакомислячі. В СРСР — рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму.

Дружина князя. У Київській Русі так називали озброєні загони, що становили постійну військову силу князя. Дружинники в мирний час управляли окремими частинами князівського господарства, а під час походу були ядром княжого війська. За свою службу вони одержували від князя утримання натурою або впливові посади в керівництві державою.

Е

Емпорія — невеликі торгові пункти, засновані греками-купцями, навколо яких формувалися виселки, хори, поліс.

Емський акт 1876 р.— таємне розпорядження, підписане 18(30).05.1876 р. російським царем Олександром II у м. Емсі про заборону друку та поширення книжок українською мовою.

Ж

Жердівські статті 1659 р.— історичний документ, підготовлений гетьманом Ю. Б. Хмельницьким та козацькою старшиною, якого не було прийнято через опір царського воєводи князя О. М. Трубецького.

Жупа — у слов'янських народів родоплемінне об'єднання, територія, зайнята ним, або певна адміністративно-територіальна одиниця.

З

Займанщина — земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у мало-земельних місцевостях Слобідської та Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI—XVIII ст. З. припинилася з розвитком феодално-кріпосницьких відносин, закріпаченням селянства і переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Заклад — застава рухомого майна, за якої майно, що є предметом застави, передається заставодавцем у володіння заставодержателя.

«Закон судний людем» — найдавніша пам'ятка слов'янського права VIII—XIX ст.; збірник норм державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права.

Законодавчий акт — правовий документ, що ухвалюється органом законодавчої влади чи референдумом. З. а. приймається парламентами у формі законів.

Замковий (гродський, двірний) уряд — орган місцевого управління у Великому князівстві Литовському. За структурою подібний до уряду великого князя литовського. Утворювався на базі двірних урядів удільних та

інших князів.

Земельне право — галузь права, яким регулюються суспільні відносини щодо власності на землю, державне управління земельним фондом, використання та охорона землі як природного ресурсу, охорони прав і законодавчих інтересів суб'єктів земельних відносин.

Земська служба — у Великому князівстві Литовському військова служба, державна (земська) повинність, що її виконували зем'яни (шляхта). З. с було започатковано з метою створення могутнього, добре озброєного, мобільного, боєздатного війська.

І

Інвентарні правила 1847—1848 рр.— положення, які визначали розмір селянського наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусі та Литві. Були запроваджені російським імператором Миколою І і спрямовані на обмеження кріпосного права.

К

Кабала — тяжка форма особистої залежності, пов'язана з позикою.

Каптуровий суд — у Речі Посполитій з 1572 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) тимчасова надзвичайна установа для здійснення правосуддя у період безкоролів'я — від дня офіційного оголошення про смерть короля і до обрання його наступника.

Катування, тортури, катунгі — умисне заподіяння іншій особі фізичних і моральних страждань, пов'язане з особливим мученням потерпілого.

Кіш — у Запорозькій Січі XVI—XVIII ст. місце постійного перебування запорозьких козаків та назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Кодифікаційний акт — нормативно-правовий акт, що приймається у результаті кодифікації. Є новим за формою і змістом актом, що замінює іноді велику кількість розрізнених правових актів.

Колегії — в Росії XVIII—XIX ст. центральні органи влади, що відали окремими галузями державного управління. Прообраз сучасних міністерств. Засновані Петром I у 1717—1721 рр. замість приказів.

Колесування — вид страти. Засудженого до К. розпластували у лежачому стані на ешафоті горілиць, руки і ноги міцно прив'язували до помосту. Кат за допомогою великого дерев'яного колеса розбивав засудженому кістки. Кількість, місце та порядок завдання ударів були різними. Найжорстокішим видом К. вважалось роздроблення лише кінцівок засудженого, внаслідок чого він помирав повільною смертю. Страчуваного з роздробленими кістками клали на колесо, що вважалось посиленням ганебності страти. Роздроблені кінцівки при цьому звисали між шпичками колеса. В разі дозволу на припинення страждань кат відрубував засудженому голову, насаджував її на палю і вставляв у центральний отвір колеса.

Комісаріати — назва державних органів зі спеціальною компетенцією. За часів Радянського Союзу (до 1946 р.) — назва міністерств.

Компути — козацькі списки (реєстри, переписи) з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін. За часів

перебування України в складі Речі Посполитої відігравали роль юридичних актів, на підставі яких визначалася належність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану.

Контрреформи в Росії 80 — початку 90-х років XIX ст.— загальнодержавний політичний курс, здійснюваний у Росії за царювання Олександра III і спрямований проти буржуазних реформ 60-70-х років. Царський уряд почав послідовно скасовувати інститути і принципи, запроваджені в результаті реформ. Були частково ліквідовані суттєві буржуазні перетворення, відновлено частину дореформених порядків.

Кормління — спосіб утримання державних посадових осіб (княжих урядовців) за рахунок місцевого населення у Давній Україні-Русі до середини XVI ст.

Курінь — казарма до 44 аршин завдовжки і 5 аршин завширшки, з двома відділами, де жили козаки, розташовувалися кухня та пекарня. Термін означав і самостійний військовий підрозділ (хоча в бою не був тактичною одиницею). У мирний час — адміністративна одиниця поза межами січового укріплення, а також господарська організація для спільного здобуття і споживання продуктів, випасу худоби.

Л

Лава — судовий орган, складова частина магістрату в українських містах із магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя. Клопоталася переважно кримінальними справами. Розгляд цивільних справ було віднесено до компетенції іншої складової частини магістрату — ради. Тяжкі злочини і складні цивільні справи Л. розглядала на спільних засіданнях із радою.

Лавник, лавний суд, присяжний - член лави, судового органу в українських містах із магдебурзьким правом. Кількість Л. у різних містах коливалася від 4 до 12 осіб.

Люди добрі, мужі судні, люди притомні, земські люди добрі, сторона людей добрих - свідки у давньоруському суді, суді Великого князівства Литовського (XII-XVI ст.). На відміну від інших свідків, Л. д. свідчили не з фактичних обставин справи, а своїм голосом надавали вагомості словам сторін як гідних довіри.

М

Магнати - великі феодали, родовита і багата знать у ряді країн Європи, зокрема аристократичний прошарок шляхти на українських землях часів панування великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Майорат — порядок спадкування майна старшим у сім'ї або роду. Характерний для правовідносин епохи феодалізму. Існувало три види М.: а) сеньйорат, коли нерухомість переходила до старшого роду;

б) власне М., коли спадкоємцем ставав старший із синів; в) право первородства, коли нащадком вважався первонароджений син, а зі смертю його до відкриття спадку — старший онук, а не наступний за старшинством син.

Метеки — категорія населення грецьких полісів, яка означала «осілі чужоземці». М. був громадянином і не мав права брати участі в політичному

житті, але, за великі заслуги перед містом, міг набути громадянство.

Метрополія — у Стародавній Греції місто-держава (поліс) стосовно до утворення поселень за межами полісу (колоній).

Монархія — форма державного правління (або сама держава, в якій панує така форма), за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави і здебільшого передається у спадок. Монарх (король, цар, емір, шах і т. д.) користується владою за власним правом, яке не делеговане йому ніякою іншою владою. Він є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його ім'ям виконується правосуддя; у міждержавних справах він представляє державу.

Мужі галицькі — категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався у боротьбі з боярством. Часто за свою службу отримували земельні наділи від князя.

Н

Надвищий суд, Народницький суд - судовий орган в Україні за часів Директорії УНР 1919-1920 рр. Перші такі суди з'явилися у січні 1919 р. Утворений гетьманом П. Скоропадським Державний сенат Української Держави було ліквідовано. Натомість 02.01.1919 р. відновлено Генеральний суд, що існував за Центральної Ради, але зі зміною назв: Генеральний суд і генеральні судді — на Н. с і надвищі судді.

«Надзвичайне трудове законодавство» — зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни у стані війни.

Наказний гетьман - в Україні XVH-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Призначався гетьманом чи обирався козацькою старшиною зі свого середовища або з-поміж полковників. Мав гетьманські повноваження в поході, коли в ньому не брав участі сам гетьман, під час тривалої відсутності гетьмана в резиденції або його неспроможності виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, у разі смерті гетьмана або його усунення.

Наказний отаман — посадова особа в Запорозькій Січі. Призначався на час відсутності кошового отамана з різних причин: воєнний похід, делегація до столиці тощо. Найчастіше, функції Н. о. виконував військовий суддя.

Намісник — на Русі посадова особа, яка разом із волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито. Посада вперше запроваджена в XII ст. і остаточно встановлена у XVI ст. Призначався в місто великим чи удільними князями. Нагороджувався за службу кормлінням, тобто за рахунок місцевого населення. У розпорядженні Н. був адміністративний персонал і військові загони для місцевої оборони та придушення антикнязівських виступів.

Народна рада — назва опозиційної меншості депутатів Верховної Ради УРСР, обраних першими напівдемократичними виборами 1990 р.

Неосудність — психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії

(бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК України). Поняття Н. застосовується і в адміністративному законодавстві (статті 17, 20 КпАП України). Н. відкидає можливість особи бути суб'єктом злочину чи адміністративного правопорушення.

Номоканон — збірник церковних правил (часто з тлумаченнями визначних богословів) та імператорських указів, що стосувалися церкви. Слов'янська назва — «законоправительники».

О

Оброк, чинш — податки, що їх виплачували селяни феодалам спочатку у формі продуктової (натуральний О.), а з розвитком товарно-грошових відносин — грошової (грошовий О.) феодално-земельної ренти. З О. пов'язане також поняття оброчної податі (грошового збору з колишніх державних селян), запровадженої в Росії 1723 р. царем Петром I.

Олігархія — недемократична форма правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб (олігархів); владна еліта, яка очолює і репрезентує олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування влади невеликій групі осіб для задоволення власних інтересів, насамперед тих, що стосуються нагромадження багатств і одержання привілеїв.

Операція «Вісла» — акція, затверджена польським керівництвом 29 березня 1947 р. Проведена спільно польськими та радянськими спецслужбами. Спрямована проти споконвічно українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, яке насильницьким чином переселялося до західних і північних областей Польщі, з обов'язковим розпорошенням серед польського населення.

Ордалії — «суд божий», випробування особи за допомоги сил природи (божих сил), що ґрунтувалося на вірі в Бога (чи богів), який вкаже судові й громаді, хто є винний, а хто невинний. Це зазвичай роби-

лося, коли бракувало інших переконливих доказів. Застосовувалися здебільшого вода чи вогонь. Випробування вогнем полягало в тому, що людина повинна була певний час тримати руку над вогнем або пройти через вогнище чи пронести на певну відстань розпечене залізо або камінь.

Осадники — назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, що були в складі Польщі протягом 1919—1939 рр. Підставою для утворення осадницьких господарств стали ухвалені польським сеймом закони: про аграрну реформу 1920 р. та про військову колонізацію 1920 р.

Особлива нарада — орган позасудової репресії, створений 10 липня 1934 р. при НКВС СРСР. Діяльність була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. В адміністративному порядку могла застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі СРСР.

П

Пам'ятки права — давні конституції, кодекси, закони та інші нормативно-правові акти; записи правових звичаїв; матеріали судової, арбітражної, адміністративної та договірної практики; юридичні та філософсько-правові трактати тощо. П. п. є насамперед відповідною інтелектуальною інформацією, а в деяких випадках, коли йдеться про унікальне видання, також її матеріальними носіями. Важливе джерело для вивчення історії правової думки минулих років.

Парцеляція — поділ, подріблення земель сільськогосподарського призначення на невеликі ділянки (парцели).

Патент — форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Пернач, пірнач, шестипер — вид булави. За часів Гетьманщини (XVII—XVIII ст.) був головним атрибутом полковницької влади. Являв собою ребристу булаву (меншу за гетьманську) — срібну або визолочену жез-лоподібну палицю з наверхшам, виконаним у формі шести ажурних ребер-пір'їн. Тому його ще називали шестипером. П. носили за поясом, а на урочистях здіймали вгору у правій руці.

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця в Росії з XIII ст. П. виступав як сукупність волостей, що тяжіли до будь-якого центру. Управлявся князівськими намісниками, з XVII ст. — воєводою. З XVIII ст. входив до складу губернії; з 1775 р. П. — нижча адміністративна, судова та фінансова одиниця. Поліційно-адміністративна влада в межах П. здійснювалася капітаном-справником.

Позасудові органи — державні несудові органи, наділені правом виносити вироки у кримінальних справах і застосовувати заходи адміністративної репресії (висилка, ув'язнення до установ виконання покарань лістративному порядку). Широко використовувалися в Російській імперії для боротьби з революційним рухом, а також в СРСР.

Полк — адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI—..VIII ст., під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст. П., сформовані на взір реєстрових, стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави — Гетьманщини.

Полонізація — тривалий процес на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, який мав декілька напрямків. У 1924 р. в державних органах Польщі було заборонено використання української мови. Україномовні школи перетворювалися на двомовні з перевагою польської мови. Подібна політика викликала протести з боку місцевого населення, що, своєю чергою, викликало розправи з мирними мешканцями, арешти й загострення відносин між українцями та поляками напередодні Другої світової війни.

Полюддя — у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для кормління і збирання данини («ходіння по людях»); згодом — сама данина.

Посадник — намісник князя у найбільших центрах Київської Русі X—

XI ст. Вперше П. згадано в «Повісті временних літ» під 997 р. Були повноправними представниками великокнязівської влади на місцях, слідували за порядком, провадили судочинство, збирали данину і мито, водночас керували військовими силами міста; в їхньому віданні була і прилегла сільськогосподарська територія.

Приказ — орган центрального управління в Росії XVI — початку XVIII ст.

Р

Рабство — історично перша та найгрубіша форма експлуатації, за якої раб поряд із засобами виробництва був власністю свого господа-рабовласника. Р. стало основою рабовласницького ладу.

Режим санації — назва режиму в Польщі 1926—1939 рр. Установлений Ю. Пілсудським у травні 1926 р. Під гаслом «санації» («оздоровлення») політичного та економічного життя режим захищав інтереси великих земельних магнатів, монополістичного капіталу, проводив ан-тирадянську політику.

Репресії — каральні заходи, покарання, що застосовувалися державними органами країни. В історії Радянського Союзу найбільш відомі політичні Р. 1930-х рр., спричинені тоталітарним режимом Й. Сталіна.

Республіка — держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якою вища влада належить виборним представникам органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

С

Скіпетр - символ царської влади. Вступаючи на престол, його одержував боспорський цар від римського імператора.

Соцький - командир підрозділу (сотні) у руському війську. Посада з'явилась у IX ст. С міг виконувати адміністративно-поліційні функції за призначенням князя на нових захоплених територіях.

Стан — соціальна група, що мала закріплені в звичаях або законах характеристики і передавала за спадком права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай складалася з кількох С, характерною була ієрархія, відображена в нерівноправстві С і привілеїв.

Суверенітет - незалежне від будь-яких сил, обставин та осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Т

Тисяцький — воєначальник, який очолював руське міське ополчення— «тисячу», призначався князем. У місцях, де було розвинуте вічогіз управління, Т. обирався з місцевих бояр на один рік і виступав помічником посадника.

Толерантність — терпиме ставлення до інших, чужих думок, ніру вань, політичних уподобань і позицій.

Тоталітаризм - політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням

політичних прав усього населення.

«Трійки» — каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обко му КП(б)У. Ці органи могли брати до свого провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, бс» ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «Т» оскарженню не підлягали.

У

Узурпація — протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава - форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона переділена.

Ф

Фашизм — крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої — синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид тоталітаризму.

Федерація — форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Ц

Централізація — зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Цивілізація — будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Ш

Шовінізм — агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.